

T.C.
SIİRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
BÖLGESEL KALKINMA İKTİSADİ BİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

GAP İLE GELİŞEN TARIMIN BÖLGESEL KALKINMADAKİ ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif ANUŞ

Prof. Dr. Arzdar KİRACI

SIİRT-2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR.....	VIII
ŞEKİLLER DİZİNİ	XI
TABLolar DİZİNİ.....	XII
ÖNSÖZ	XV
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1. KALKINMA KAVRAMI.....	6
1.1. İKTİSADİ KALKINMA KAVRAMI	8
1.1.1. Kırsal Kalkınma Kavramı.....	9
1.1.1.1. GAP Kırsal Kalkınma	10
1.1.2. Kentsel Kalkınma Kavramı	11
1.1.2.1. GAP Kentsel Kalkınma	12
1.2. BÖLGE, BÖLGESEL KALKINMA KAVRAMI	13
1.2.1. Bölge Kavramı	13
1.2.2. Bölgesel Kalkınma Kavramı.....	14
1.2.2.1. Bölgesel Kalkınma ve Ekonomik Coğrafya	14
1.2.2.1.1. Coğrafi Konum Açısından Planlama	14
1.2.2.1.2. Su Kaynakları Açısından Planlama	15
1.2.2.1.3. Toprak Kaynakları Açısından Planlama.....	16
1.2.2.1.4. Enerji ve Maden Kaynaklarının Planlanması	16
1.2.2.2. Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma	17
1.2.2.2.1. Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Açısından GAP..	17
1.2.2.2.2. Bölgesel Kalkınma Planları Açısından Sürdürülebilirlik	18
1.2.2.3. Bölgesel Planlama Modelinin Teorik Temelleri.....	20
1.3. TARIMSAL KALKINMA KAVRAMI	21
1.3.1. Tarım.....	21
1.3.2. Tarımsal Kalkınma Kavramı	21
1.3.3. Tarımsal Nüfus	22

1.3.4. Türkiye’de Tarım.....	23
1.3.5. Türkiye’de Tarımın Tarihi Temelleri	24
1.3.6. Tarımın Ekonomideki Yeri.....	25
1.3.7. Tarım ve Sermaye Oluşumu	26
1.3.8. Tarımsal Sanayi ve İstihdam	27
1.3.9. Tarım Sektörünün Sorunları	28
İKİNCİ BÖLÜM	29
2. GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ.....	29
2.1. GAP’IN TARİHÇESİ	31
2.2. GAP BÖLGESİ’NİN EKONOMİK POTANSİYELİ.....	31
2.3. GAP’IN HEDEFLERİ.....	37
2.3.1. GAP Planlama Yaklaşımı	38
2.4. GAP’IN EYLEM PLANI.....	40
2.5. GAP BÖLGE KALKINMA İDARESİ.....	41
2.6. GAP’IN MASTER PLANI.....	41
2.7. GAP’IN BÖLGE KALKINMA PLANI.....	43
2.8. GAP’IN DİĞER KALKINMA PROJELERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	44
2.8.1. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)	44
2.8.2. Doğu Anadolu Projesi (DAP).....	45
2.8.3. Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP)	45
2.8.4. Zonguldak, Bartın, Karabük Bölgesel (ZBK) Gelişme Projesi	46
2.8.5. Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi (YHGP).....	46
2.8.6. Konya Ovası Projesi (KOP).....	47
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	48
3. GAP VE BÖLGESİNİN TARIMI	48
3.1. TAHILLAR	48
3.1.1. Buğday	49
3.1.2. Arpa	50
3.1.3. Mısır.....	51
3.2. BAKLAGİLLER	53
3.2.1. Nohut	53
3.2.2. Kırmızı Mercimek	54
3.3. ENDÜSTRİ BİTKİLERİ	55

3.3.1. Pamuk	56
3.3.2. Şeker Pancarı	57
3.3.3. Tütün.....	57
3.4. SEBZELER.....	59
3.4.1. Kavun.....	60
3.4.2. Karpuz.....	60
3.4.3. Domates	60
3.4.4. Biber	61
3.4.5. Patlıcan	62
3.5. MEYVELER.....	64
3.5.1. Zeytin.....	64
3.5.2. Antepfıstığı	64
3.5.3. İncir.....	66
3.5.4. Üzüm.....	67
3.5.5. Dut	68
3.5.6. Nar	69
3.5.7. Badem	69
3.5.8. Ceviz	70
3.6. SEÇİLMİŞ ÜRÜNLER	72
3.6.1. Kırmızıbiber.....	72
3.6.2. Zerdali.....	72
3.6.3. Trabzon Hurması	73
3.6.4. Hıyar (Sofralık).....	74
3.6.5. Kabak (Sakız)	75
3.6.6. Marul.....	75
3.6.7. Maydanoz	76
3.6.8. Tere	76
3.6.9. Burçak.....	78
3.6.10. Soya.....	78
3.6.11. Susam.....	79
3.6.12. Patates	80
3.6.13. Soğan.....	81
3.6.14. Sarımsak.....	82

3.7. GAP GÖÇ VERİLERİ.....	85
3.8. GAP BÖLGESİ NÜFUS VERİLERİ	87
3.9. GAP BÖLGESİ İŞ GÜCÜ DEĞİŞİM VERİLERİ	88
3.10. GAP BÖLGESİ İKTİSADİ SEKTÖR KARŞILAŞTIRMALARI	90
3.11. GAP BÖLGESİ TARIMA DAYALI SANAYİ.....	92
3.12. GAP BÖLGESİNDE HAYVANCILIK.....	93
3.13. GAP BÖLGESİ SU ÜRÜN POTANSİYELİ	97
3.14. GAP İTHALAT-İHRACAT VERİLERİ	99
3.15. ANALİZ SONUÇLARI.....	99
3.15.1. Tahıllar	102
3.15.2. Baklagiller.....	102
3.15.3. Endüstri Bitkileri.....	102
3.15.4. Sebzeler.....	103
3.15.5. Meyveler	103
3.15.6. Seçilmiş Ürünler	104
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	105
KAYNAKÇA	114

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****GAP İLE GELİŞEN TARIMIN BÖLGESEL KALKINMADAKİ ROLÜ****Elif ANUŞ****Danışman: Prof. Dr. Arzdar KİRACI****2021, 126 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Arzdar KİRACI****Doç. Dr. Müge MANGA****Dr. Öğr. Üyesi Semih S. AKTUĞ**

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ile Türkiye'deki 7 bölgeden biri olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasını ekonomik geri kalmışlığın giderilmesini, diğer bölgelere denk bir ekonominin oluşmasını hedeflemiştir. Bölgenin kalkınması ile ülkenin de kalkınması amaçlanmıştır. Bu sebeple GAP'ın bölgede iktisadi kalkınmayı sağlayacak en önemli unsur olan tarımsal kalkınmadaki rolü bu tezin konusu olmuştur.

GAP Bölgesi'nde tarımsal kalkınmada sürdürülebilirliği sağlayacak veriler ortaya konmuştur. Ülkemiz ve GAP Bölgesi'nin tarımsal ve iktisadi değerlendirilmesi yapılmıştır. İktisadi sorunlar dile getirilmiş ve çözüm önerileri sunulmuştur. Tarımsal verim artışını sağlayacak olanaklar açıklanmıştır. GAP ile gerçekleşen ekonomik dönüşüm, güncel istatistiki veriler ışığında incelenmiş ve değerlendirilmiştir. GSYİH, Sektörel oranlar, nüfusu, ithalat ve ihracat oranları tezde GAP öncesi ve sonrası karşılaştırılacak şekilde yıl bazlı yer almıştır. GAP tarımsal kalkınma politikası doğrultusunda sulama alanları genişlemiş, ürün üretim miktarları artmış, ürün deseni ve verimlilik yıllar içinde olumlu yönde değişmiştir. Bölgedeki tarım alanları genişlemiştir. Bölgede kişi başına düşen gelir artmıştır. Elde edilen sonuçlara göre GAP birçok tarımsal üründe beklentileri karşılamakta ve başarılı olduğu ürünler de bulunmaktadır. GAP'ın ekonomik hedeflerine şu an yaklaştığı ve tamamlanınca ulaşacağı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: GAP, Güney Doğu Anadolu, Bölgesel Kalkınma, Tarım

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

**THE ROLE OF GAP-DEVELOPED AGRICULTURE IN REGIONAL
DEVELOPMENT**

Elif ANUŞ

Thesis Advisor: Prof. Dr. Arzdar KİRACI

2021, 126 pages

Jury: Prof. Dr. Arzdar KİRACI

Assoc. Prof. Dr. Müge MANGA

Asst. Prof. Dr. Semih S. AKTUĞ

Southeastern Anatolia Project (SAP) aims to develop the Southeastern Anatolia Region, which is one of the 7 Regions in Turkey, to eliminate the economic backwardness and to create an economy equivalent to other regions. With the development of the region, it is aimed to develop the country as well. For this reason, the role of SAP in agricultural development, which is the most important factor that will ensure economic development in the region, is the subject of this thesis.

Agricultural and economic evaluation of our country and the SAP Region is made. Economic problems are expressed and solutions are offered. Opportunities to increase agricultural yields are explained. The economic transformation that took place with the SAP is examined and evaluated in the light of current statistical data. Gross Domestic product, sectoral rates, population, import and export rates are included in the thesis on a yearly basis, to compare before and after the SAP. In line with the SAP agricultural development policy, irrigation areas have expanded, product production amounts have increased, product pattern and productivity have changed positively over the years. The agricultural areas in the region have expanded. Income per capita has increased in the region. According to the results obtained, SAP meets the expectations in many agricultural products and there are products that are successful. It can be said that the SAP is approaching its economic targets now and will reach it when it is completed.

Key Words: SAP, Southeastern Anatolia, Regional Development, Agriculture

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGÜ	: Az Gelişmiş Ülke
AR-GE	: Araştırma ve Geliştirme
BGYUGM	: Bölgesel Geliştirme Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü
BKP	: Bölge Kalkınma Planı
da	: Dekar Alan
DAP	: Doğu Anadolu Projesi
DB	: Dünya Bankası
DİKA	: Dicle Kalkınma Ajansı
DOKAP	: Doğu Karadeniz Projesi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
EİEİ	: Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Müdürlüğü
EP	: Eylem Planı
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü
GAB	: Güneydoğu Anadolu Bölgesi
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GAPEP	: GAP Eylem Planı
GAPMP	: GAP Master Planı
GSBH	: Gayrisafi Bölgesel Hâsıla
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla

GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
KHK	: Kanun Hükmünde Kararname
ha	: Hektar Alan
HES	: Hidroelektrik Santral
MP	: Master Plan
m³	: Metreküp (sembol)
NSDS	: Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Stratejileri
ICARDA	: Uluslararası Kuru Alanlarda Tarımsal Araştırmalar Merkezi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ISO	: Uluslararası Standartlar Organizasyonu
ISO 26000	: Sosyal Sorumluluk Standartları Rehberliği
İBBS	: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme
kWh/ kW	: Kilovat Saat
km³	: Kilometre Küp
OECD	: Ekonomik İşbirliği Kalkınma Örgütü
STK	: Sivil Tolum Kuruluşu
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TSE	: Türk Standartları Enstitüsü
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
KHGM	: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü
UKKS	: Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
USİAD	: Ulusal Sanayici ve İşadamları Derneği
WB	: Dünya Bankası

WANA	: Orta Doğu- Kuzey Afrika
YHGP	: Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu
YTL	: Yeni Türk Lirası
ZBK	: Zonguldak Bartın Karabük Projesi

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2.1 GAB İllerinin Konumu.....	29
Şekil 2.2 Türkiye’de Havzalara Göre Su Potansiyeli	34
Şekil 2.3 GAP-HES-Sulama Yatırımları	35
Şekil 2.4 Diğer Toprak Oranı-Toprak Potansiyeli.....	36
Şekil 2.5 GAP Bölgesi Sulamaya Açılan Alanlar	36
Şekil 3.1 GAP Bölgesinin Türkiye Nüfusuna Oranı (%)	88
Şekil 3.2 GAP Bölgesi Hayvan Varlığı (1990-2000-2019).....	95

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1 Türkiye'de Tarım Üretici Sayısı- Üretim Alanı- Üretim Miktarı	24
Tablo 1.2 Türkiye'de Tarım Yapılan Alanlar	25
Tablo 2.1 GAP Kronolojisi.....	30
Tablo 2.2 GAP Kapsamındaki Toprak ve Su Geliştirme Projeleri.....	32
Tablo 2.3 GAP Projelerinde Gerçekleşme Durumu	33
Tablo 2.4 GAP Bölgesi Arazi Kullanımı.....	34
Tablo 2.5 1991 Yılı GAP Bölgesi İlleri Alanlarının Sulama Durumu	35
Tablo 2.6 GAP Eylem Planı Doğrultusunda Uygulanacak Proje Konuları.....	39
Tablo 3.1 Buğday Üretim Miktarları ve Oranları	49
Tablo 3.2 Arpa Üretim Miktarları ve Oranları	50
Tablo 3.3 Mısır Üretim Miktarları ve Oranları.....	51
Tablo 3.4 Mısır (Toplam) Üretim Miktarları ve Oranları.....	52
Tablo 3.5 Tahıl Ürünlerinin Ekim Alan'ları ve Üretimi GAP Türkiye Oranı.....	52
Tablo 3.6 Nohut Üretim Miktarları ve Oranları	53
Tablo 3.7 Kırmızı Mercimek Üretim Miktarları ve Oranları	54
Tablo 3.8 Baklagiller Ekim Alanları ve Üretimi GAP Türkiye Oranı	55
Tablo 3.9 Türkiye'nin Pamuk Ekim Alanları.....	56
Tablo 3.10 Pamuk (Kütlü) Üretim Miktarları ve Oranları	56
Tablo 3.11 Şeker Pancarı Üretim Miktarları ve Oranları	57
Tablo 3.12 Tütün Üretim Miktarları ve Oranları.....	58
Tablo 3.13 Endüstri Ürünlerinin Ekim Alanları ve Üretimi GAP Türkiye Oranı .	58
Tablo 3.14 Kavun Üretim Miktarları ve Oranları.....	59
Tablo 3.15 Karpuz Üretim Miktarları ve Oranları.....	60
Tablo 3.16 Domates Üretim Miktarları ve Oranları	61
Tablo 3.17 Biber (Sivri) Üretim Miktarları ve Oranları	62
Tablo 3.18 Biber (Dolmalık) Üretim Miktarları ve Oranları.....	62
Tablo 3.19 Patlıcan Üretim Miktarları ve Oranları	63
Tablo 3.20 Sebze Ürünlerinin Ekim Alanları ve Üretimi GAP Türkiye Oranı	63
Tablo 3.21 Zeytin (Toplam) Üretim Miktarları ve Oranları.....	64
Tablo 3.22 Antep Fıstığı Üretim Miktarları ve Oranları	65
Tablo 3.23 İncir Üretim Miktarları ve Oranları.....	66

Tablo 3. 24 Üzüm (Toplam) Üretim Miktarları ve Oranları	67
Tablo 3.25 Dut Üretim Miktarları ve Oranları	68
Tablo 3.26 Nar Üretim Miktarları ve Oranları	69
Tablo 3.27 Badem Üretim Miktarları ve Oranları	70
Tablo 3.28 Ceviz Üretim Miktarları ve Oranları	71
Tablo 3.29 Diğer Tarım Ürünlerinin GAP Türkiye Oranı.....	71
Tablo 3.30 Kırmızıbiber Üretim Miktarları ve Oranları.....	72
Tablo 3.31 Zerdali Üretim Miktarları ve Oranları.....	73
Tablo 3.32 Trabzon Hurması Üretim Miktarları ve Oranları	74
Tablo 3.33 Hıyar (Sofralık) Üretim Miktarları ve Oranları.....	74
Tablo 3.34 Kabak (Sakız) Üretim Miktarları ve Oranları	75
Tablo 3.35 Marul Üretim Miktarları ve Oranları.....	76
Tablo 3.36 Maydanoz Üretim Miktarları ve Oranları	76
Tablo 3.37 Tere Üretim Miktarları ve Oranları	77
Tablo 3.38 Burçak (Toplam) Üretim Miktarları ve Oranları.....	77
Tablo 3.39 Soya Üretim Miktarları ve Oranları	78
Tablo 3.40 Susam Üretim Miktarları ve Oranları.....	80
Tablo 3.41 Patates Üretim Miktarları ve Oranları	81
Tablo 3.42 Soğan (Kuru) Üretim Miktarları ve Oranları	82
Tablo 3.43 Soğan (Yeşil) Üretim Miktarları ve Oranları	82
Tablo 3.44 Sarımsak (Taze) Üretim Miktarları ve Oranları	83
Tablo 3.45 Sarımsak (Kuru) Üretim Miktarları ve Oranları.....	83
Tablo 3.46 Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Üretim Oranları ve Miktarları 1995	84
Tablo 3.47 Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Üretim Oranları ve Miktarları 2005	84
Tablo 3.48 Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Üretim Oranları ve Miktarları 2019	85
Tablo 3.49 GAB Göç Verilerinin Karşılaştırması	85
Tablo 3.50 2000 Yılı GAB Göç Verileri	86
Tablo 3.51 2019 Yılı Güneydoğu Bölgesi İlleri Göç verileri.....	86
Tablo 3.52 1927'de GAB Nüfusu	87
Tablo 3.53 1970-1990 Nüfus Karşılaştırması.....	87
Tablo 3.54 GAP-TR Nüfus Değişimi	88
Tablo 3.55 GAP- TR İşgücü Katılım Verileri (1982-2001)	89

Tablo 3.56 GAP Bölgesi İstihdam Oranları (1990-2000)	89
Tablo 3.57 GAP-TR İstihdam Değişimi	90
Tablo 3.58 1987 Yılı GSYİH Sektör Oluşum Yüzdeleri.....	90
Tablo 3.59 1991 Yılı GAP -Türkiye GSBH Karşılaştırması.....	91
Tablo 3.60 2000 Yılı GSYİH Sektör Oluşum Yüzdeleri.....	91
Tablo 3.61 Yıllara Göre GSYİH Sektör Yüzdeleri Karşılaştırması	92
Tablo 3.62 1986 Yılı GAP-TR Hayvan Varlığı Karşılaştırması	93
Tablo 3.63 1988-1991 GAP-TR Hayvan Varlığı Karşılaştırması (Bin).....	94
Tablo 3.64 Yıllara Göre GAP Bölgesi Büyük ve Küçükbaş Hayvan Sayısı	94
Tablo 3.65 Koyun Değişim Oranları	95
Tablo 3.66 Sığır Değişim Oranları	96
Tablo 3. 67 Kıl Keçisi Değişim Oranları.....	96
Tablo 3.68 Tiftik Keçisi Değişim Oranları.....	97
Tablo 3.69 GAP Bölgesi Su Ürün İstatistikleri 2007-2008.....	98
Tablo 3.70 GAP Bölgesi Su Ürün İstatistikleri 2012-2019.....	98
Tablo 3.71 GAP illeri İhracat Miktarları	98
Tablo 3.72 GAP illeri İthalat Miktarları	99
Tablo 3.73 Tahıl Sonuçları	102
Tablo 3.74 Baklagiller Sonuçları.....	102
Tablo 3.75 Endüstri Bitkileri Sonuçları.....	102
Tablo 3.76 Sebze Sonuçları	103
Tablo 3.77 Meyve Sonuçları.....	103
Tablo 3.78 Seçilmiş Ürünlerin Sonuçları	104

ÖNSÖZ

Bu çalışmada; GAP Bölgesi'nde tarımsal kalkınmanın rolünün değerlendirilmesi ve GAP'ın bölge tarımsal kalkınmasının fayda tespiti amaçlanmıştır. Daha önce GAP'ın tarımsal kalkınmadaki rolü 1989 öncesi ve sonrası karşılaştırılacak şekilde araştırılmamıştır. Bu sebeple, bu araştırmanın gereği doğmuştur. Ürün verileri karşılaştırılarak üretim ve verimlilik koşulları değerlendirilmiştir. Literatüre benzersizliği ve güncelliği nispetiyle katkı sağlayacaktır.

Bu çalışma hazırlanırken; Türk İstatistik Kurumu (TÜİK), Karacadağ Kalkınma Ajansı, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Tarım Kooperatifleri, Türk Mahsulleri Ofisi (TMO) ve Dicle Kalkına Ajansı'ndan (DİKA), YÖK (Yükseköğrenim Kurulu) ilgili verilerine ulaşılmış ve bu veriler değerlendirilmiştir.

Bu çalışmayı hazırlarken; benden maddi manevi desteğini esirgemeyen sevgili aileme, çalışma süresince bilgi ve tecrübeleriyle değerli katkılarda bulunan, kıymetli vaktini ayırıp çalışmamın bütün aşamalarında yol gösteren, önerilerde bulunan ve yazmamı sağlayan Saygıdeğer Danışmanım Prof. Dr. Arzdar Kiracı'ya teşekkürü borç bilirim.

Elif ANUŞ

SİİRT-2021

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Türkiye Cumhuriyeti'nin en büyük, en kapsamlı projesidir. Dünyadaki kalkınma projeleriyle kıyaslandığında coğrafi alanı hedefleri ve fiziksel büyüklüğü açısından benzersizdir. GAP az gelişmiş bölgelerimizden olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde (GAB'da) bulunan 9 şehirde (Şırnak, Gaziantep, Adıyaman, Şanlıurfa Mardin, Diyarbakır, Batman, Kilis, Siirt) yürürlükte olan, entegre ve çok sektörlü bölgesel kalkınma projesidir (Saraçoğlu, 2012).

GAP, Dicle ve Fırat Havzasında bulunan Dicle-Fırat nehirleri üzerinde hidroelektrik santraller, barajlar ve sulama tesisleriyle birlikte sağlık, eğitim, sanayi, hizmet, ulaştırma, kırsal-kentsel alt yapı ve diğer sektörlerin gelişmesini amaç edinen kapsam alanı geniş bir projedir (wikipedia, 2021).

Türkiye'nin bölgesel kalkınma alanındaki en kapsamlı yatırım projesi olarak tanımlanan GAP'ın sulama ayağı tamamlandığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bugüne dek devlet tarafından gerçekleşen, sulama alanı dengi bir alan sulu tarıma açılmış duruma gelecektir. Bunun sonucunda, tamamlanacak proje sonrası yüksek sanayi ve tarım potansiyeli oluşacak ve GAP Bölgesi'nde 3,8 milyona yakın birey istidam edilebilecek, ekonomik hâsıla 4,5 kat artış sağlayacaktır (Karahocagil, 2010).

GAP bölgenin tarımsal kalkınmasındaki değişim ve gelişiminde özellikle sulama olanaklarının arttırılmasıyla kaynaklarının değerlendirilmesini sağlayarak bölgede halkın yaşam standardını ve gelir düzeyini yükseltmeyi, refahı sağlamayı, ulusal düzeyde ekonomik ilerlemeyi ve sosyal istikrarı sağlamayı, bölgelerarası negatif farklılıkları gidermeyi amaçlamıştır (Arslan K. , 2005, s. 275-294).

27 Ekim 1989 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararı ile 6 Kasım 1989 tarih 20332 sayılı Resmi Gazete 'de yayınlanarak GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı'nın Kuruluş ve Görev Hakkındaki 388 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile kurulmuştur (STBGBKİB, 2020). Bu bağlamda GAP'ın resmi başlangıç yılını 1989 yılı olarak kabul edebiliriz.

Tez'in Amacı ve Hedefi

Bu tezde: GAP'ın tarımsal kalkınmadaki tüm süreci ele alınıp incelenerek günümüzde gelinen noktayı belirlemek, gelecek öngörüsü oluşturmak ve bölgenin iktisadi kalkınmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Bu tezin bir diğer amacı, sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak veriler ortaya koymak, bölgesel kalkınmada yapılabilecekleri sıralamak, ülkemiz açısından GAP Bölgesi'nin iktisadi değerlendirilmesini sağlamak, iktisadi temel sorunlara çözüm önerileri sunmak, tarımsal verim artışını sağlayacak olanakları incelemektir. Daha önce bu konuda araştırma yapılmamıştır.

Tez'in Yöntemi

Araştırmada; sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak veriler ortaya koymak, hedeflenmek ve bölgesel kalkınmada yapılabilecekleri sıralamak, ülkemiz ve GAP Bölgesi'nin İktisadi açıdan değerlendirilmesini sağlamak, iktisadi temel sorunlara çözüm önerileri sunmak yöntemlerdir. Tarımsal verim artışını sağlayacak olanakları incelemek amacıyla öncelikle benzer projeleri inceleyen literatür taraması yapılmıştır. Buna ilaveten, Türk İstatistik Kurumu (TÜİK), Karacadağ Kalkınma Ajansı, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Tarım Kooperatifleri, Türk Mahsulleri Ofisi (TMO) ve Dicle Kalkına Ajansı'ndan (DİKA) ilgili verilere ulaşılmıştır. GAP Bölgesi'nde ekonomik büyümenin kaynakları belirlenerek, ülkede tarım sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin tespiti yapılmıştır. Elde edilen veriler kullanılarak yıllar boyunca sağlanan gelişme ile hedeflere ulaşıp ulaşılmadığı tespit edilmiştir.

Tez Literatürü

Çullu ve Açıkgöz (2010, s. 1245-1250), GAP'ın tarımsal kalkınmaya etkilerini incelemiştir. GAP Bölgesi'nde tarım projelerinin tamamlanması durumunda, nebatî (bitkisel) üretim kapsamındaki gelirin %209 artacak olmasının bölgenin sosyal ve ekonomik büyümesi açısından önem arz edeceği sonucuna varmışlardır. Enerji yatırımları %83 oranındayken, sulama yatırımları %15'lerdedir. Bu durum tarıma bağlı sektörlerde ve tarımsal üretimde beklenen canlanmanın gecikmesine sebep olmuştur (KHGM, 2000). GAP Eylem Planı kapsamında 2008-2012 yıllarında 1 milyon hektar

alan (ha) dolaylarında gerçekleşecek sulamanın, gözlenebilir bir dönüşüme neden olacağı öngörüsüne ulaşmışlardır (STBGBKİB, 2008). Bu çalışma: Enerji yatırımları, istihdam, bitkisel üretim konusunda teze kaynaklık etmiş ve öngörü oluşturmuştur. Bu çalışmadaki hedefe ulaşma noktasında veriler tezimizde değerlendirilmiştir.

Ökten ve Çeken (2008, s. 13-22), GAP'ın Türkiye'nin kırsal kalkınma politikaları kapsamındaki yerini ve önemini incelemişlerdir. GAP'ın başarılı olabilmesi amacıyla iktisadi ve fiziki yatırımlar, kurumsal düzenlemeler, teknoloji transferi vb. unsurları kapsayan kalkınma teşebbüslerinin olması gerektiğini vurgulamışlardır (TKİB, 2005). Bu çalışma: GAP'ın başarılı olması için gerekli fiziki ve kurumsal düzenlemeleri ortaya koymuş bireysel temelli çalışmaların GAP için önemini vurgulayarak kaynaklık etmiştir.

Benek (2009, s. 45-71), Yürürlüğe girişi, bölgeye etkileri ve gelişme seyri açısından GAP'ı incelemiş ve GAP kapsamında, 1989–2007 yıllarındaki süreçte yapılan çalışmaların ve projelerin gerek planlanan zaman diliminde sonuçlanması gerekse proje sorunlarının çözüme ulaşması konusunda beklentiyi karşılayacak duruma ulaşamadığı ve hatta beklentinin çok altında gerçekleştiğini saptamıştır (Karlı, 1991). GAP Master Planı'nda bölgenin kalkınmasının tarım, tarımsal sanayi ile sağlanabileceği fikri öne çıkmış fakat 2007 yılı itibariyle GAP toplam sonuçlanma yüzdesi %59,3 iken, tarım sektörü projeleri %15 oranında tamamlanmıştır (Özaslan, 2005, s. 67-102). Bu çalışmada: GAP kapsamındaki tasarıların gerçekleşme oranın beklentiyi karşılamadığı, bu açıdan projelerin ivedilikle sonuçlanmasının gerekliliğini ortaya konmuş ve bu konuda yapılması gerekenler konusunda kaynaklık etmiştir.

Benek (2012, s. 195-215)'in, GAP'ın tarihsel gelişimini ve günümüzdeki durumunu incelediği çalışmasında ulaştığı sonuçlar şu şekildedir: GAP'ın 16 senelik (1990-2005) bir süre içinde tamamlanmasının öngörüldüğü fakat tamamlanamadığı görülmüştür. GAP'ın hedeflerinin başında sulu tarım uygulamaları gelmesine rağmen 2007 Aralık ayı itibariyle, tarım sektöründe nakdi tamamlanma %26 seviyesini bulabilmiştir. Sulanan alan %16,5'oranında kalmıştır (GAP-BKİ, 1999). Bu çalışmada: 2005-2012 yılları arasındaki GAP'ın tarihsel gelişimini, özellikle sulama ve HES konusundaki projelerinin tamamlanma durumunun incelemesi bu dönemki verilere ulaşmamızı kolaylaştırarak çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Yıldız (2008), GAP Bölgesi'nde sosyo-ekonomik dönüşüm konulu çalışmasında: GAP kapsamında faal çalışmaların olduğu, bu çalışmaların GAP Bölgesi'nin topyekûn kalkınmasına katkı sağladığı buna rağmen eldeki verilere göre Bölge'deki şehirlerin hala ciddi sosyal ve ekonomik problemlerle karşı karşıya olduğu sonucuna varmıştır (GAP Master Plan: Nihai Rapor, 1990). GAP kalkınma çalışmalarının ekonomik iyileşmeye yeterli düzeyde katkısı olmadığı ve yapılması gerekenlerin yer aldığı bu çalışmada eşitsizlik vurgulanmıştır. Çalışmamızda yapılabilecekler açısından fikir oluşturmuştur.

2019 Faaliyet Raporuna göre, 2019 yılında 2.406.955 TL bütçeli 9 proje desteklenmiştir. GAP Bölgesi'nde sulu tarım alanının dışında kalan alanlarda hayatını idame ettirenler ile sulamanın yapıldığı alanlarda sulu arazilerden yararlananlar arasındaki gelir adaletsizliğinin ortadan kaldırılması, kırsal alandaki istihdam ve verimlilik fırsatlarını çoğaltarak kalkınma amacına sürdürülebilirlik açısından katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Topraksız ve toprak alanı az olan çiftçilerin gelirlerinin artırılması, potansiyele uygun gelir sağlayıcı tarımsal faaliyetlerin, tarım dışı alanların tespiti konusunda veri sağlamıştır (STBGBKİB, 2019). Tarım dışı alanların tarıma kazandırılmasının gerekliliği konusunda fikir oluşturmuştur.

Saraçoğlu (2012), GAP imalat sanayi ile ilgili çalışmasında: GAP'ta başlangıçta bölgedeki toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesinin amaçlandığı fakat asıl hedefin bölgenin sanayi yapısını aktifleştirerek kalkınmayı sağlamak olduğu görülmüştür. Bu çalışmada: GAP bölgesinin toplam GSYİH gelişimi genel olarak değerlendirilmiş. GAP Bölgesi GSYİH verileri Türkiye geneli ile karşılaştırmıştır. 1989-2000 döneminde kayda değer gelişim olmadığı görülmüştür. GAP bölgesinin, ülkemiz toplam GSYH'si içindeki payı %5 oranındadır (DPT, 2006). Bu çalışma 1990-2002 yılları arasında GAP'ın gelişim verilerine ulaşmamızı sağlamış ve tez çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Karahocagil (2010), çalışmasında: Bölgede sulu tarım alanlarının artırılmasıyla sanayide önemli gelişmelerin olduğu bölgenin toplam ihracattaki payı 2002 yılında %1,8, 2008'te %3.30, 2009 yılsonunda %4.45'dir. Sektör olarak %70'le en yüksek pay sanayi ürünlerindir. Tarım ürünleri %28, madencilik ürünleri %2 oranındadır. Sanayi de en yüksek pay %50 ile tarıma dayalı işlenmiş ürünlerken tarım ürünleri içerisinde bitkisel ürün oranı %92'dir. Bu çalışma tez çalışmamıza: 1995-2001 yılları arasında

GAP kapsamında sulu tarım yapılması sonucunda tarımsal sanayi konusunda veri sağlamıştır.

Nacar (1991), ‘GAP ve Çevresel Etki Araştırması’ adlı tezinde, 1985-1991 yılları arasındaki ürün deseni, verimlilik, üretim alanı, üretim koşulları ve miktarları konusunda tezimize kaynaklık etmiştir.

Ören (1989), ‘GAP Alanında Tahıl ve Baklagiller Üretim-Pazarlama Yapısı ve Geliştirilmesi Olanakları’ adlı çalışmasında tahıl ve baklagiller verileri konusunda tezimize kaynaklık etmiştir.

Bu çalışma 3 bölümden oluşmaktadır;

Birinci bölümde; tezin anlaşılabilirliğini sağlamak amacıyla tez başlığımızla ilgili kavramlar açıklanmış, tanımlamalar yapılmış, kısa bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde; GAP tüm yönleriyle değerlendirilmiş ve açıklanmıştır. Bu bölüm tezimizi destekleyen bilgiler içermektedir.

Üçüncü Bölümde; GAP’ın Tarımsal kalkınmadaki rolü konusunda ulaştığımız veriler, bölge ve ülke açısından değerlendirilmiş, analiz sonuçları verilmiştir. Sorunlar ve çözüm önerileri sonuç bölümünde yer almıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KALKINMA KAVRAMI

Bu bölümde, tezimizle ilgili kavramlar tanımlanmış ve açıklanmıştır. Kalkınma kavramı çok çeşitli ve kapsamı geniş bir kavramdır. Kalkınma kavramı hakkında farklı görüşler ve tanımlar bulunmaktadır. Görüş ve tanımlardan birkaçı tezin anlaşılabilirliğini desteklemesi açısından bu bölümde yer almaktadır.

Kalkınma kavramı, literatürde II. Dünya Savaş'ından sonra yer edinmiş bir kavramdır. II. Dünya savaşıdan sonra ekonomik alanda sorunlar yaşanmış ve ülkeler arasında önemli ölçüde gelişmişlik farkları oluşmuştur. Bu sebeple kalkınma kavramı üzerinde durulmuştur (Çarkçı, 2008, s. 24).

İktisatçı, tarihçi ve sosyologlar kalkınma kavramına farklı anlamlar yüklemişlerdir. Marks'a göre kalkınma tarihsel koşullardaki değişimken, Milner'e göre geçmiş dönemdeki hükümet faaliyetleridir. Frederick Nixon ise kalkınma kavramını, apolitik ve ahistorik olarak açıklamaktadır (Alataş, 2014).

Kalkınma, bir ulusun hedeflediği refah düzeyine ulaşması için; birtakım düzenlemelerin yapılması, koşulların iyileştirilmesi ve ulusal ekonominin topyekûn harekete geçirilmesi sürecidir (Alataş, 2014).

Kalkınmanın unsurları; kişi başına düşen milli gelirin yükselmesi, hizmet sektörünün ve sanayi kesiminin ihracat ve milli gelir payının artması, üretim faktörlerinin miktarlarının ve etkinliğinin artması şeklinde sıralanabilir (Kaypak, 2012, s. 11-29).

Kalkınma, insanların gelir düzeylerinin yükseltilmesi ve yaşam kalitelerinin artması için onlara modern üretim tekniklerinin sunulması ve onlar için sosyal bir sistem oluşturulmasıdır. Mevcut şartlara göre yol belirlenmesi şeklinde de tanımlanabilir (Oakley & Garforth, 1985).

Kalkınma, bir toplumun dünya görüşü, değer yargıları ile tüketim tarzı ve davranış biçimlerindeki farklılaşmayı barındıran, toplumsal ve kurumsal açıdan dönüşüme olanak sağlayan büyümedir. Yaşam standartlarının yükselmesi, gelir dağılımında adalet sağlanması, gelirin artışı, sosyo-kültürel açıdan ilerlemenin

gerçekleşmesi, zenginliklerin toplumun hayatına yansması ve doğal hayatın korunmasıdır (Tolunay & Akyol, 2006, s. 116-127).

Kalkınma kavramı, zamanla yakın anlamlı olan modernleşme, büyüme, yapısal dönüşüm, gelişim, sanayileşme vb. kavramların yerine kullanılmıştır (Alataş, 2014).

Kalkınma kavramıyla yakından ilişkili kavramlar aşağıda açıklanmıştır (Kaypak, 2012, s. 11-29):

1. Değişme: Yapısal dönüşümdür. Değişim geriye ve ileriye doğru gerçekleşebilir. Her değişim gelişme ve ilerleme değildir.

2. İlerleme: Pozitif, ileriye doğru bir değişmedir.

3. Gelişme: İleriye dönük olumlu bir değişme yöntemidir. Gelişme kavramı, belirli bir alanda alınan yolu ifade eder. Gelişmenin gerçekleşmesi için bilinçli çabanın varlığı ön koşuldur.

4. Büyüme: Ekonomik kapsamlı, ölçülebilir gelişmeyi barındırır. Büyüme, bir ülkenin ekonomisinin büyümesini ifade eder.

Kalkınma üç boyutludur; bunlar sosyal, kültürel ve ekonomik boyut (Kaypak, 2012, s. 11-29):

A) Ekonomik Kalkınma: Bir ekonomideki üretim (gayri safi milli hâsıla)'da sağlanan reel artıştır. Tarımsal üretimin kırsal alanlarda yapıldığı bir ekonomiden, kentsel alanlarda sanayi ve hizmet üretiminin yapıldığı ekonomiye evrilme aşamalarıdır.

B) Sosyal Kalkınma: Ülkenin sosyo-ekonomik yapısını değiştirerek toplumun refah düzeyini yükseltmeyi amaçlar. Kalkınma sadece üretimi veya sermaye birikimini arttırmayı amaçlamaz. Kalkınmanın temel gayesi insandır. Bireyin yaşam kalitesini her yönüyle daha iyi düzeye ulaştırma ve sürekliliği sağlama amaçlarıdır.

C) Kültürel Kalkınma: Bir ülkedeki bireylerin kültür seviyelerinin artışını ifade eder. Toplumun yaşam koşullarının maddi ve manevi iyileşmesidir. Toplum refahının artması, ekonomik ve siyasal yapılarının uzun süreli değişimidir.

1.1. İKTİSADİ KALKINMA KAVRAMI

Kalkınma kavramıyla ilişkili kavramlardan biri de iktisadi kalkınma kavramıdır. İktisadi kalkınma kavramı bu sebeple bu bölümde açıklanıp tanımlanmıştır. İktisadi kalkınma, bireyler için gerekli olan mal ve hizmet üretiminin ileri düzeye ulaşmış ekonomik düzen içinde sağlanması, bireylerin refah seviyesinin artmasının ve birey mutluluğunun sağlanmasının temel alındığı kavramdır (Tolunay & Akyol, 2006, s. 116-127).

İktisadi kalkınma, toplumun ekonomik koşullarının değişme süreci ve ekonomik koşulları değiştirmek amacıyla sarf ettiği çabadır (Erbay & Özden, 2013). İktisadi kalkınma, bir üretim yapısının hem nicelik hem de nitelik yönünden gelişme ve dönüşüm sürecini incelemektedir. İktisadi kalkınma, iktisadi nitelikte olan kuruluşlarla birlikte sosyal, siyasal mahiyetteki yapılarda gelişim, dönüşüm ve yeni kuruluşların oluşturulmasını ihtiva eden süreçlerdir (Erol S. I., 2012, s. 49-65).

Üretim çeşitli faktörlerden oluşmaktadır. Bu faktörlerden biri olan toprak, tarımsal faaliyetlerin kaynağıdır. Tarım sektörünün ve ekonomik kalkınmanın başlangıç aşamalarında tarımsal verimlilik, büyük ölçüde toprağın kalitesine bağlıdır. Tarım sektörü, gelişme sürecinin başlangıcında gelişmekte olan ülkelerde ekonominin en önemli sektörü durumundadır. Tarımın üretimdeki payı toplam istihdamdaki payından düşüktür. Tarımsal faaliyet sadece kalkınma aşamasındaki ülkelerde değil gelişmiş ülkelerin de ekonomik bağımsızlıklarını devam ettirebilmelerinde ve başarılı şekilde güçlenmelerinde önem arz etmektedir (Erbay R. , 2013, s. 1-16).

İktisadi kalkınma süreçleri, sadece iktisadi değil, sosyal ve beşeri tüm boyutları, sosyo-kültürel tüm olguları bütünleştirerek toplumsal refahı oluşturan bir süreçtir. İktisadi kalkınmanın gerçekleşmesini bireyin sürekli artan geliri doğrultusunda, maddi sıkıntısının giderilmesi, bağımsızlık ve özgürlüğünün sağlanması, ekonomik bağımsızlığı sonucunda öz güveninin artması ve geleceğe yönelik plan, program oluşturması şeklinde de açıklanabilir (Erol S. I., 2012, s. 49-65).

Toplumlar kır-kent mekân ayırımı yapılmaksızın değişmektedir. Kalkınma, önceki konumdan ya da bulunulan durumdan hareketle, değişmeyi amaçlayan dinamik bir kavramdır (Tolunay & Akyol, 2006, s. 116-127).

Kalkınma süreci 2 yönlü işler: Kırsal ve kentsel kalkınma bu sebeple bu kavramlar aşağıda açıklanmıştır. Kalkınma politikalarının neden genel politikalarından ayrılıp bölgesel politikalar uygulanmaya başlandığını daha iyi anlamak için bu bölümde öncelikle kalkınma kavramını, bölge ayrımının hangi kriterlere göre yapıldığını, bölgesel kalkınma ve girişimcilik kavramlarını açıklayıp, bölgesel kalkınmada girişimciliğin önemine değinilmiştir.

1.1.1. Kırsal Kalkınma Kavramı

Kırsal Alan: Türkiye’de kamu kuruluşlarının faaliyet unsurlarının kapsam ve amacına yönelik farklılaşan kırsal alanlar mevcuttur. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’den edinilen kırsal alan istatistikleri ışığında kırsal alan konusunda kıstaslar ve tanımlar oluşmuştur. Aşağıda bu kıstaslar, bu kıstaslar sonucunda oluşan tanım ve bilgiler yer almaktadır (UKKS, 2014).

1. Kıstas yerleşim alanlarının idari statüsüdür. İl ve ilçe merkezleri dışında kalan tüm yerleşimler köy (beldeler dâhil) kabul edilmektedir. Bu tanıma göre, TÜİK köy ve şehri ayırırken istatistikler üretmektedir.

2. Kıstas nüfus miktarıdır. Kalkınma Bakanlığı’nın takibinde olan ve 1982 yılında sonuçlanan ‘Kent Eşiği Araştırması’ sonucunda asgari kent fonksiyonlarını gösteren yerleşim yerlerinin nüfusu 20 bin kişi olacak şekilde belirlenmiştir. Buna göre, TÜİK, 1988 yılı itibariyle kır ve kent ayrımında istatistiki veriler üretmektedir.

UKKS (2007-2013) belgesinde, Türkiye’de kırsal yerleşim için belirlenen tanım kır-kent tanımıdır. Bu tanım ışığında kırsal yerleşimin ölçütü; nüfusu 20 binin altında kalan il ve ilçe merkezleri, beldeler ve köylerdir (UKKS, 2014).

Kırsal kalkınma, sosyal adalet ve eşitlik unsurları kapsamında refahın sağlanması ve gelirden dengeli dağıtımını amaç edinen, kırsal yörelerin modernleşmesini sağlamaya gayret eden toplumsal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri bünyesinde barındıran bir süreçtir. Ekonomik faaliyetler, doğal kaynakların değerlendirilmesine ve bilinçli tüketimine bağlıdır. Ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme sürecinin kırsal yörelerde, kentlere göre yavaş işlediği görülmektedir. Gelenek ve göreneklerin bireylerin hayatına etkisinin yüksek olduğu görülmektedir. Teknolojik gelişme hızının düşük olduğu ve teknolojinin yavaş ilerlediği, kırsal yörelerde; sosyal, kültürel, ekonomik vb. şartlarda iyileştirme gereklidir. Kırsal alanlarda hayatını sürdüren bireylerin yaşam standardının

yükseltilmesi amacına uygun politika, plan ve uygulamaları hayata geçirmek hedeflenmelidir (Yıldırım & Aydın, 2013, s. 28-42).

Kırsal kalkınma, nüfusun yerinden kalkındırmasını amaç edinen siyasi-politik uygulamadır. Kırsal kalkınma, doğal yaşam koşullarının korunduğu, adalet ve eşitlik ilkelerin geliştirildiği, toplumsal, kültürel ve ekonomik boyutları olan kapsamlı süreçtir. Kırsal alanlarda üretken bir yaşam biçiminin mevcudiyeti ile gerçekleşen istihdam biçimidir (Sarıhan, 2011).

Kırsal yörelerde yaşayan insanlar toprağa dayalı tarımsal faaliyetlerle geçim sağlamaktadır. Tarımsal üretim, günlük gıda ihtiyacını karşılayacak düzeydedir. Maddi gelir elde edecek düzeyde değildir. Ancak üretim yöntemlerinin geleneksel ve ilkel olması nedeniyle, beklenen ölçüde verim alınamaması, gıda güvenliğinde tehlikeye neden olmaktadır (Tolunay & Akyol, 2006, s. 116-127).

Türkiye nüfusunun demografik dağılımı ve istidam oranına bakıldığında; tarım işletmelerinin büyüklüğü ve tarımsal nüfus bağlamında tarımın teknik ve ekonomik üretim koşullarının arzu edilen düzeyde olmadığı görülmektedir. Yerelde bireylerin çözüm arayışlarına yöneldiği, sosyal dayanışmanın ve paylaşımın olduğu bir toplum yapısının oluşturulması kırsal kalkınmada kolaylaştırıcı etken olabilir (Sarıhan, 2011).

Az Gelişmiş Ülke (AGÜ)'lerde kalkınmanın sağlanması amacıyla üretimin geliştirilmesi, kaynakların aktif kullanılması, sanayileşmenin sağlanması, teknolojik ilerlemenin ivme kazanması gerekmektedir. Tarımsal verimliliğin artırılması, altyapının geliştirilmesi ve ülkedeki bireylerin beslenme, sağlık ve eğitim gibi temel sorunlarının çözülmesi gerekmektedir. Kırsal bölge ağırlıklı sorunlar mevcuttur. Bu ülkelerde piyasa mekanizmasının neredeyse çalışmadığı bölgeler, kırsal alanlardır (Tolunay & Akyol, 2006, s. 116-127).

1.1.1.1. GAP Kırsal Kalkınma

GAP kapsamında tarımsal kalkınma, kırsal alanlarda gelir adaletini sağlamak, Bölge'de sanayi için girdi oluşturmak, kırdan kente göçü minimize etmek, kırsal alanlarda istihdam sağlamak ve üretimi ihracata dönük yükseltmektir. Sulama projelerinin tamamlanması sonucunda umulan yüksek sanayi ve tarım kapasitesi ile bölgenin kazanç oranı artacaktır (Ökten & Çeken, 2008).

GAP Bölgesi'nde kırsal kalkınmayı sağlamak amacıyla su, toprak ve insan gücünü geliştirecek yatırımlar planlanmış, verimliliği arttırmak amacıyla teknik ve sosyal alt yapı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Batman-Siirt illerinde besicilik siteleri kurulmuş, uluslararası tarımsal araştırma merkezi kurulması planlanmış, alternatif yerleşim modellerinin hazırlanması sağlanmış, tarım İşletmelerinin ekonomik analizi yapılmış, teknolojik araştırmalar gerçekleştirilmiştir (Tutar, 1991).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin (GAB'ın) kalkındırılması, diğer bölgeler ile arasındaki farkın, geri kalmışlık durumunun ortadan kaldırılması yönündeki faaliyetlerle kırsal alan ve kırsal sanayi sorunları ele alınarak çözüm üretilmeye çalışılmıştır. GAP Bölgesi'nde kırsal kalkınma kapsamında bulunmayan fakat bölgedeki kırsal alanlarda yaşamını idame ettiren halka uygun bir dizi mikro çalışma sürdürülmektedir. Ayrıca kırsal yörelerde yaşayan bireylerin eğitim, örgütlenme, yaşam ve gelir oranlarının yükseltilmesini amaç edinen faaliyetler yürütülmüştür (Ökten & Çeken, 2008, s. 13-22).

1.1.2. Kentsel Kalkınma Kavramı

Kent kavramının kıstasları, kıstasları sonucunda oluşan bilgi ve tanımlar aşağıda yer almaktadır:

Kent kavramı, Türkiye'de Çevre ve Şehircilik Bakanlığı başta olmak üzere bazı kamu kurum ve kuruluşları kent tanımı yapılabilmesi için 10.000'lik nüfus ölçütü olarak kullanılmakta olup bu ölçüte göre bir mekâna kent diyebilmek için nüfusunun en az on bin olması gerekmektedir (Mermer, 2019).

Buna benzer şekilde 442 sayılı Köy Kanunu'nda ise kent; nüfusu 20,000 ve üstü olan yerleşim alanları olarak tanımlanmıştır. Nüfusları ne olursa olsun, il ve ilçe nüfusunu kentsel nüfus olarak değerlendiren, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ise siyasi ve idari yönden yasalarla belirlenen bir yönetsel birimin içindeki alanlara kır; bu alanlar dışındakilere ise kent demeyi tercih etmiştir (Mermer, 2019).

Kent hakkında yapılan bu farklı tanımlamalardan yola çıkarak kentin temel özelliklerine ve kırsal alanlardan farkına ulaşmak mümkündür. Örneğin, nüfus yoğunluğu, heterojen yapı, tarım dışı faaliyetler, sürekli teknolojik gelişmeler ve sosyal aktiviteler kentlerin temel özellikleri olmakla birlikte kırsal alanlarla kent ayrımını ortaya koyan en önemli unsurların başında gelmektedir (Mermer, 2019).

Kent; sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerinin yanında nüfus yönünden de kırsal yörelerden farklı, genellikle tarıma dayalı olmayan üretimin yapıldığı üretim, denetim ve dağıtım işlevlerinin bir bütün olduğu, toplumsal çeşitliliğin ve uzmanlaşmanın var olduğu ve sürekli gelişen dinamik bir yerleşim yeridir (Mermer, 2019).

Nüfus artış hızının yüksek olması ile sanayileşmenin sonucu olan kentleşme, çözümsüz sorun haline gelmiştir. Kentlerde, kentleşen nüfusun ihtiyaçlarının karşılanabilmesi, idari açısından sorun olan durumların ortadan kaldırılması ya da kentlilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi için doğal çevre kaynaklarının ve doğal hayatın yok olması pahasına bazı gelişmelerin yaşanması kaçınılmaz olabilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde kentlerin sadece yaşam alanları olarak genişlemesi çevrede tahribatlara ve olumsuz şartlara yol açmıştır (Yaylı, 2012, s. 151-169).

1.1.2.1. GAP Kentsel Kalkınma

GAP Bölgesi'nde kentsel kalkınmayı sağlamak amacıyla kademeli yerleşim merkezleri planlanmış, yatırımların kentler üzerindeki etkisi kontrol edilmiş ve kentsel büyüme yönlendirilmiştir. Bu kapsamda Şanlıurfa Harran'da yeni yerleşim alanı projelendirilmiş ve alt yapı çalışması yapılmış, Diyarbakır'da imarsız konut alanları ıslah edilmiş ve yasallaştırılmış, Batman'ın kentsel gelişimi planlanmış, GAP Bölgesi Belediyeler Birliği kurulmuştur (Tutar, 1991).

GAP Bölgesi'ndeki plansız göç olgusu ve hızlı nüfus artışı sebebiyle kentsel alanlarda altyapı problemleri gün geçtikçe sorun haline gelmekte ve birçok sosyo-ekonomik probleme sebebiyet vermektedir. Kırsal alandaki yaşam koşullarının ağırlığı ve kentlerin cazibesi insanları göç etmeye yönlendiren nedenlerdendir. Hızlı ve plansız kentleşme kentler üzerindeki baskıyı artırmakta ve daha geniş kitleleri çevre sorunlarıyla karşı karşıya getirmektedir. Bu nedenledir ki bölgedeki şehirler, zaruri kentsel planlama hizmetlerinin verilmediği çok geniş alanlara yayılmış durumdadır. Özellikle büyük şehirlerin etrafında oluşan gecekondu diye nitelendirdiğimiz yerleşim yerlerinde sıkıntılar artmakta ve ağırlaşmakta, çevreyle ilgili altyapı ve hizmet çalışmaları ise talebi karşılayamamaktadır. Plansız göç varoş denilen alanlar yaratmakta bu alanlarda genç işsizliği, istihdam alanı sorunları ve ekonomik çaresizlik yaşanmaktadır (STBGBKİB, 2019).

GAP Bölgesi'nde 2018 yılı itibariyle 9 il ve bu illere bağlı 122 belediye mevcuttur. Gaziantep, Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa “Büyükşehir Belediyesi”dir. bölgede 2002 yılında içme ve kullanma suyu şebekesi ile hizmet verilen belediye sayısı 185, 2008 yılında 190 ve 2016 yılında 122'dir. Bu belediyelerin hizmetinden yararlanan nüfus ise sırasıyla 4,5 milyon, 5,2 milyon ve 7,6 milyondur. GAP Bölgesi'nde 2002 yılında 4 olan içme suyu arıtma tesisi 2008 yılında 7 ve 2016 yılında 13'e çıkmıştır (STBGBKİB, 2019).

1.2. BÖLGE, BÖLGESEL KALKINMA KAVRAMI

GAP'ın bölgesel bir proje olması sebebiyle bölge kavramı ve bölgesel kalkınma kavramına aşağıda yer verilmiştir:

1.2.1. Bölge Kavramı

Farklı disiplinlerde bölge kavramı tanımlanmıştır. Ancak görüş birliği ve açık bir tanım bulunmamaktadır (Keskin & Sungur, 2010, s. 271-293).

İktisadi açıdan bölge; kent kadar küçük olmayan ve ülke kadar geniş olmayan bir alan parçasıdır. Avrupa Birliği (AB)'ye göre kent ve metropol alanlardan, kırsal alana değin kapsamı geniş ve ebatı farklı olan planlı alanlardır (Keskin & Sungur, 2010, s. 271-293).

Coğrafi bölgelerin bütününde aynı coğrafi ve beşeri koşulları görmek mümkün değildir. Dolayısıyla bölgeler farklı nitelikleri olan bölümlere (alt bölgelere), yörelere, kesimlere ve alanlara ayrılmaktadır. Genelden özele sıralarsak bölge → bölüm → yöre → kesim → alan şeklinde ayrılırlar (Özçağlar, 2004, s. 3-18)

Bölge kavramı, çiftçilikle uğraşanların iklim koşulları, toprak ve topografya benzerliklerine göre alanları aynı adla adlandırmalarıyla oluşmuş ve bir toprak parçasının ötekinden farkını ortaya koymak amacıyla da kullanılmıştır. Yönetim, ticaret ve din faaliyetlerinin artması, alanların beşeri ilişkilerle ve bölge nitelikleri ile de ayrımını sağlamıştır (Eraydın, 2004).

Beşeri ve doğal özellikler yeryüzünün tümünde benzer olmadığından yeryüzü, belirli bölgelere sistemli şekilde ayrılmıştır. Bölge bilimi bu sistematik çerçevesinde oluşmuştur (Taş, 2006, s. 186-197).

1.2.2. Bölgesel Kalkınma Kavramı

Bölgesel kalkınma, belirli alanlarda sanayileşmenin yoğunlaşması ile oluşan sosyal ve ekonomik eşitsizliği önlemek amacıyla, geri olan bölgelerde sanayileşmeyi arttırmak ülkede adil istikrar ortamının oluşmasını sağlama faaliyetleridir (Elmas, 2001).

1.2.2.1. Bölgesel Kalkınma ve Ekonomik Coğrafya

Günümüzde bölgesel eşitsizliklerin çoğalmasa eşitsizliklerin sebeplerinin araştırılmasına olan ilgiyi arttırmıştır. Ekonomistler ekonomik coğrafyayı yeniden keşfetmelerinin gerektiği kanısına varmışlardır. Ekonomik pek çok olayın sebebi küresel kaynak, alansal dağılım ve faktör hareket rolüdür. Coğrafi özellikli bölgelerin diğer bölgelere oranla geliştiği açığa çıkan sonuçtur (Elmas, 2001, s. 1-142).

‘Uygarlık, toplumun enerji ve yeterlilik, bilgi ve yaratıcılık ediminin sonucudur’. Olgusunun hâkimiyeti göz önünde bulundurulursa, iklim toplumların gerilemesine veya ilerlemesine sebep olmaktadır. Coğrafi şartların yanında halkların örgütleniş şekilleri ve hukuksal yapıları, kültürel ve tarihi birikimleri, toplumsal gelişme üzerinde etkin faktör olmuştur. Tarihi ve kültürel birikimler, hukuksal ve toplumsal yapılar “bölge” kavramının geliştirilip irdelenmesini sağlamıştır (Özgüç & Tümertekin, 2014).

Konuya bölgesel, iktisadi açıdan baktığımızda, coğrafi koşullar bölgelerin iktisadi unsurları üzerinde büyük etkiye sahiptir. Ele alınan bölge, bölüm, yöre, kesim ve alanlardaki beşeri ve doğal kaynakların tespiti, arazi varlığının kullanımı ve sürdürülebilir kalkınma açısından planlamayı sağlayacak coğrafi verilerin irdelenmesi ön koşuldur (Özçağlar, 2004, s. 92-100).

Ülkemiz 7 coğrafi ana bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler arasında gelişmişlik farkları bulunmaktadır. GAB, ülkemizin sosyal ve ekonomik açıdan geri kalmış bölgelerindendir. Bölgedeki ekonomik ve sosyal problemlerin çözümünün imkânsızlaşması sebebiyle bölgesel ekonomik ve coğrafi planlama gerektirmektedir (Tutar, 1991).

1.2.2.1.1. Coğrafi Konum Açısından Planlama

Günümüzde GAP Bölgesi’nin sınırları GAB’ın bilimsel anlamdaki coğrafi sınırlarıyla uyumlu çizilmemiştir. I. Coğrafya Kongresinde sınırları belirlenen GAP

Bölgesi dönemin konjonktürüne uygun şekilde şekillenmiştir. Karacadağ Volkanik Kütlesinin doğusunda kalan kısmına “Dicle Bölümü” batısında kalan kısmına ise “Orta Fırat Bölümü” denir (Benek, 2009).

GAP Bölgesi sınırları coğrafi özelliklerine göre belirlenseydi; Gaziantep ili Akdeniz Bölgesi’nde, Antakya-Kahramanmaraş grabeni içinde yer alan İslahiye ve Nurdağı ilçeleri Adıyaman ilinin, Doğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan Çelikhan, Sincik, Gerger ilçeleri; Diyarbakır ilinin Doğu Anadolu Bölgesi’nde kalan Çüngüş, Lice, Kulp ilçeleri; Batman ilinin Doğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan Sason ilçesi; Siirt ilinin Doğu Anadolu Bölgesi’nde yer tutan Şirvan, Eruh, Pervari ilçe; Merkezi Doğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan Şırnak ilinin de Merkez, Uludere, Beytüşşebap ilçeleri GAP Bölgesi içinde yer almazdı (Benek, 2009, s. 45-71)

GAB günümüzde kuzeyden Güneydoğu Toroslar, güneyden Suriye ve Irak sınırıyla çevrilidir. Bölge, insanlık tarihi boyunca bereketli tarımsal alan olan Mezopotamya’nın üst kısmında yer almaktadır. “Mezopotamya Bereketli Hilal” olarak anılmaktadır. Bölge iki önemli akarsuya sahiptir. Bu akarsular Dicle ve Fırat’tır. Bölgenin sahip olduğu akarsular ve iklimi sayesinde Bölge’de tarih boyunca önemli uygarlıklar gelişmiştir. Günümüzde çeşitli ihmaller sonucunda bölge geri kalmıştır (Tutar, 1991). GAP tam manasıyla gerçekleşirse bölge kalkınacaktır.

1.2.2.1.2. Su Kaynakları Açısından Planlama

Fırat Nehri’nin Suriye sınırında bulunan Karkamış’taki kısmında 1937-1993 yıllarında yapılan ölçümlere göre debisi 31 milyar m³/sn’dir. Fırat nehri sınırlarımızı geçerek Suriye’den sonra Irak’a akar. Dicle nehrinin ise Türkiye topraklarındaki uzunluğu 523 km’dir. En önemli kolları Batman ile Yanarsu, Botan, Habur, Zap’tır. Debisi ortalama 360 m³/sn’dir (wikipedia, 2021). Ülkenin yeraltı kaynakları potansiyelinin ¼ bu bölgededir (Tutar, 1991). Bu önemli nehirlerin potansiyelinden yararlanmak amacıyla HES’ler, barajlar, sulama sistemleri vb. projeler ve planlamalar yapılmıştır.

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü’nün (DSİ’nin) yaptığı planlamalar doğrultusunda uygulanmakta olan 13 proje ile Fırat-Dicle Havzası’nda, GAP Su ve Toprak Kaynakları Geliştirme Programı kapsamında 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali inşası gerekli görülmüştür. Projenin sonuçlanmasıyla yaklaşık 1,8 milyon hektar alan

sulanacak ve 7.424 MW Kurulu güç ile yılda 27 milyar kilovat-saat elektrik enerjisi üretilcektir. Farklı projeler kapsamında 7 baraj ve 1 HES'in yapımı da gerçekleştirilecektir (STBGBKİB, 2020).

GAP'ın sonuçlanmasıyla tahminen; yılda 52,9 milyar m³'ten fazla su akıtan Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki tesislerle Türkiye toplam su potansiyelinin %29'u denetim altında olacaktır. Planlanan toplam sulama alanı; Türkiye'de ekonomik olarak sulanabilir alanın %20'sine, planlanan elektrik enerji üretimi ise toplam yıllık elektrik enerjisi potansiyelinin %22'sine denktir (STBGBKİB, 2020).

1.2.2.1.3. Toprak Kaynakları Açısından Planlama

GAP Bölgesi ülke yüzölçümünün yaklaşık %10'una sahiptir. Türkiye'nin sulanabilir arazisi toplamının yaklaşık ¼'ü GAB'dadır (Tutar, 1991).

GAP Bölgesi'nde Sulama Projeleri ve tarım dışı alanların ıslahıyla birlikte 1.82 milyon hektarlık alan tarıma açılmış olacaktır. Bölge, genel arazi bölünüşü kapsamında tarım alanları yönünden GAP Bölgesi'nin Türkiye'deki tarım alanlarına kıyasen tarım alanı potansiyeli yüksektir. Bu büyük potansiyeli sebebiyledir ki GAP Bölgesi, "tarım ve tarıma dayalı ihracat" ağırlıklı bir bölge olarak nitelendirilmektedir. GAP tamamlandığında, ikisi birlikte yılda 50 milyar m³'ten fazla su akıtan Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki tesislerle, tarım alanları planlaması sonucunda verimlilik artmış olacaktır (Benek, 2012, s. 195-215).

1.2.2.1.4. Enerji ve Maden Kaynaklarının Planlanması

GAB tarımsal kalkınma açısından önem taşıyan toprak ve suya sahip bir bölgedir. Sanayinin gelişmesi için önemli olan enerji ve kaynaklar mevcuttur. Hidro Elektrik Santral (HES) potansiyelinin yaklaşık ¼'ü bölgededir. Ülkemizde bulunan ham petrol rezervinin tamamı bölgede özellikle de Batman civarında bulunmaktadır (Tutar, 1991).

GAP Bölgesi Asfaltit madeni yönünden zengin bir bölgedir. Gübrenin hammaddesi olan fosfat da bölgede bulunmaktadır. Bakır madeni kaynakları da Bölge'de bulunmaktadır. Ancak bu madenlerin kullanımı noktasında sıkıntılar bulunmaktadır (Tutar, 1991). Uygun bir plan ve proje ile bu değerli madenler bölge ekonomisine ve kalkınmasına katkı sağlayacak şekilde değerlendirilebilir.

1.2.2.2. Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma

Bölgesel planlama; bir bölgede sosyal, fiziki ve ekonomik açıdan koordinasyondur. Bir bölgede rasyonel ölçüde düzenlenme ve bu düzenin gereği olan donatımdır. Devlet denetimindeki organize sanayi teşvikleri, krediler, konut yatırımları, sulama, enerji kaynakları ve ulaşım vb. unsurlarının imkânlarından etkin şekilde faydalanma gayesidir. Bölge planlamasının öncelikli amacı bölgeler arası eşitsizlikleri ortadan kaldırmaktır (Tok).

Bölge planlamasında farklı yöntemler uygulanmaktadır. Yöntemlerden biri gözleme dayalı yöntemdir. Bu yöntemde; veri ve bulguların istatistiki tasnifi yapılır gerçekleşme olasılığı bulunur. Bir diğer yöntem olan matematiksel yöntemde ise polarize bölgelerin hareketlilik sınırını açıklayan çekim kanununu değerlendirilir (Arslan K. , 2005, s. 275-294).

Bölgesel başarı ulusal planlamayla sağlanır. Bu ise bölge planları arasında eşgüdüm ve denge ile sağlanır. Bir başka açıdan bölgesel planlamada alt bölge planlaması son derece gereklidir. Alt bölgeler genellikle; gelişmiş bölge, az gelişmiş, bölge, acil müdahale bölgesi, riskli bölge, hassas bölge, büyümenin baskısı altında olan bölge özel statülü bölge şeklinde sınıflandırılmaktadır. Daha önce önemi olan ulusal ve bölgesel planlama son çeyrek yüzyılda önemini yitirmiştir. Bunun sonucunda ortaya çeşitli olumsuzluklar çıkmış ve yeniden planlama kavramı gündeme gelmiştir (DPT, 2000, s. 9).

1.2.2.2.1. Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Açısından GAP

GAP Bölgesi zengin kaynaklara sahiptir fakat bu kaynaklar günümüzde dahi tam manasıyla değerlendirilememiştir. Bölgedeki sulama koşullarının ve hizmetlerinin geliştirilmesi, tarımsal girdilerin sanayide kullanılması ve yaygın hale getirilmesi, tarımda yeni tekniklerin uygulanması ve uygun bitki bileşimlerinin sağlanarak tarımsal üretimin artırılması gereklidir. GAP Bölgesi'nde tarım endüstrisi teknik, ekonomik ve coğrafi planda bir seri kutuplaşma etkisi oluşturabilecektir (Saraç, 2006).

GAP'ın gerçekleşmesi ile bölgede tarım ve sanayinin, enerji ve sulamanın verimliliği artacak, verimliliğin artması ile bölgede istihdam oranı yükselecek bu sayede bölgenin iktisadi geliri de yükselecek, önceki yıllarda bölge dışında değerlendirilen kaynaklar bölge içinde değerlendirilebilecektir. Bölgede yapılan planlamalar sonucunda

verimlilik artışları sağlanmıştır. Politik tercihler noktasında sosyal, kültürel gelişmelerin gerçekleşeceği düşünülmektedir. Bölgenin bu sayede diğer bölgelerle arasındaki gelişmişlik farkı azalacak, bölge ekonomisi iyileşecek ve bölge, ülke ekonomisine fayda sağlayacaktır (Saraç, 2006).

1.2.2.2.2. Bölgesel Kalkınma Planları Açısından Sürdürülebilirlik

Sürdürülebilirlik kavramı, günümüzde çokça kullanılmaktadır. 1980’li yıllar itibariyle geniş alanda kullanılmıştır. Kelime kökenine baktığımızda Latince “Sustinere” kelimesinden gelen “sürdürülebilirlik” (Sustainability) kelimesi, sözlüklerde birçok anlamda kullanılmıştır. Fakat, esas itibariyle; sürdürmek, sağlamak, devam ettirmek, desteklemek, var olmak anlamları taşır (Onions, 1964).

Sürdürülebilir kalkınma kavramına iktisadi açıdan ilk katkı Rawls’un adalet kuramına dayanan kuşaklar arası eşitlik ilkesinin benimsenmesiyle sağlanmıştır. Bu kavram gelecekte hiçbir kuşağın refah düzeyinin günümüz kuşağından kötü olmaması gerektiğini vurgular. Toplumlar, zaman içinde refahın azalmaması için çaba göstermeli düşüncesi benimsenmiştir. (Markandra, Pearce, & Barbier, 1990, s. 1-22)

1980 yılında Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources – IUCN) tarafından hazırlanan Dünya Koruma Stratejisi (World Conservation Strategy) adlı rapor sürdürülebilir kalkınma kavramının tarihsel sürecinin başlangıcı sayılabilir. Küresel bağlamda kavram Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun (1987) “Ortak Geleceğimiz” başlıklı raporuyla kabul görmüştür. Bu rapora göre sürdürülebilir kalkınma, içinde bulunulan dönemde ve gelecek dönemlerde bireylerin kendi gereksinim ve ihtiyaçlarını karşılayabilme olgusundan ödün vermeksizin kalkınma biçiminde tanımlanmıştır (Harau, 2002).

1980’li yılların başında çevrecilik akımı gelişmişken 80’li yılların sonunda ikinci çevrecilik akımı gelişmiş ve etki alanını genişletmiştir. Bunun sonucu olarak “sürdürülebilir kalkınma” kavramı benimsenmiş; hükümetlerin, iş çevrelerinin ve iktisatçıların desteklediği bir kavram olmuştur. Çevreci sürdürülebilir kalkınma akımı 1984 yılında ilk defa tespit edilen Antarktika üzerindeki ozon deliği sebebiyle geniş çevrelerce desteklenmiştir. (Ohring, Bojkov, Bolle, Hudson, & Volkert, 2009).

3-14 Haziran 1992 tarihleri arasında düzenlenen Rio de Janeiro'da Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda (İnsani Çevre Konferansı) 16 Haziran 1972'de Stockholm'de (Stockholm Konferansı'nda) kabul edilen Çevre Bildirgesi ilkeleri yeniden kabul görmüştür. Bu ilkelere göre: Sürdürülebilir kalkınmanın odağı insandır. İnsan doğayla uyumlu, sağlıklı ve üretken bir yaşam sürdürmelidir. Kalkınmanın sağlanması için şu anki ve gelecekteki nesillerin çevresel ve gelişimsel ihtiyaçlarının adil bir şekilde karşılanması gereklidir. Sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için insan, çevre koruma geliştirme sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bütün devletler ve bütün insanlar, sürdürülebilir çevre temelli kalkınma görevinde işbirliği yapmalıdır. Sürdürülebilir çevresel kalkınmanın sağlanması için olmazsa olmaz koşul yoksulluğun ortadan kaldırılmasıdır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan çevreye en duyarlı olan ülkeler öncelikli olmalıdır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çevre alanındaki uluslararası eylemler konusunda özel durumu ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulurken tüm ülkelerin çıkarları ve ihtiyaçları da ele önemsenmelidir (United Nations, 1992).

Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Stratejileri (NSDS) için 1992'den günümüze birçok farklı yaklaşım önerilmiştir ve bazı bileşenler bütün ülkeler için ortaktır düşüncesi temel alınmıştır. Bu yaklaşıma göre: Bir ülkenin ulusal stratejisi, çevresel kaygıların politikaya dâhil edilmesine yardımcı olacak şekilde tasarlanmalıdır. Daha geniş anlamda, yerel politikayı küresel kaygılarla koordine etmeli ve bilimsel bilgiyi politika ve kalkınma planlamasına entegre etmelidir. Ulusal stratejiler için emsal gözden geçirme mekanizması için Fransa tarafından pilot uygulama geliştirilmiştir. Kuzey ve Güney'den ülkelerin temsilcileri ve paydaşları da bu uygulamaya destek sağlamışlardır (Brodhag & Talière, 2006, s. 136-145).

1980'li itibariyle Türkiye'de de bütün dünyada olduğu gibi yeni bir dönemin başlamıştır. Türkiye'de bu durum mekânsal politikalarda tezahür etmiştir. Gecekondulaşma, göç, kentsel yoksulluk, kentsel rant, kentsel dönüşüm, afet, 2b arazileri, meralar ve tarım topraklarının kullanımı, doğal ve kültürel varlıkların yanlış tasarrufu, kıyı yapılaşmaları vs. sorunlar ülkemizdeki başlıca bölgesel sürdürülebilir kalkınma sorunlarıdır (Tıraş, 2012, s. 58-73).

1.2.2.2.2.1. Bölgesel Kalkınma Planları Açısından Sürdürülebilirlik GAP İlişkisi

GAP milyonlarca ferdin yaşam şartlarını etkileyen, enerji ve tarım sektöründe ulusal boyutta yarar sağlayacağı düşünülen Türkiye'deki en büyük kalkınma projesidir. GAP yönetimi, 'Sürdürülebilir İnsani Kalkınma Programı' çerçevesinde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ile ortak faaliyet yürüterek, Bölge'de yaşayan halkın GAP'ın imkânlarından yararlanmasını sağlanmasını amaçlar (Saraç, 2006).

Bu programın amacı toplumsal cinsiyet, çevre, yaşamsal gereklilikler, yoksulluk ve sürdürülebilir kalkınma temalarına odaklanarak, uzman kuruluşları ve sivil toplum örgütlerini bu çok yönlü çabada birleştirmektir. GAP'ın nihai hedefi GAB'da sürdürülebilir bir insani kalkınmayı gerçekleştirmektir. Bu sebeptir ki kalkınmanın temel amacı insani yaşam kalitesidir. GAP Bölgesi'ndeki sosyo-ekonomik eşitsizliklerin giderilerek, bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesi, eşitlik ve refahın yaygınlaşması, projeye maksimum katılımın sağlanması ve insan kaynaklarının geliştirilmesi sonucunda Bölge'de sürdürülebilir bir kalkınmaya fırsat sağlamaktır. Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, temiz bir çevre, herkes için barınak ve çoklu katılımı karar alma sürecinde bulunmak için gerekli ön koşulları oluşturmak ve böylece Bölge'de sürdürülebilir ve iç dinamizmi ile gelişen bir toplum yaratmaktadır (Saraç, 2006).

GAP'ın nihai hedefi sürdürülebilir insani kalkınmayı sağlamaktır. Kalkınmada sürdürülebilirlik anlayışı insanı odağa almaktır. Gelişmekte olan yapılar fiziki boyutuyla toplumsal kalkınmada eşitlik ve refahı sağlayabilecektir. GAP Bölgesi'nde sürdürülebilir kalkınma ile erişilmek istenen ekonomik büyümenin insani gelişme perspektifi kapsamında ele alınması; bölgenin tamamını kapsayan bir sosyal değişimi ekosistem, kültür ve yöre özellikli katılımcı çözümlere çevirecek gelişmelerin sağlanmasıyla mümkün olacaktır (STBGBKİB, 2020).

1.2.2.3. Bölgesel Planlama Modelinin Teorik Temelleri

Bölgesel kalkınma ve planlama uygulaması ilk kez ABD'de Tennessee'de başlatılmıştır. Avrupa'da ise, teknolojik gelişmeler ve II. Dünya Savaşı sonucunda bölgelerarası farklılıkların belirginleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Fransa'da Paris ve çevresi ülkenin diğer bölgelerinin toplamından daha büyük bir gelişme oranına ulaşmış, İtalya'da kuzey-güney farklılaşması yaşanmış, İngiltere'de İskoçya ve Galler'deki eski

sanayiler çökmüş ve sonuç olarak yeniden yapılanmaya dönük politika ve mekanizmalar oluşturulmak zorunda kalmıştır (Çavuşoğlu, 1992, s. 76-84).

Ekonomik ve sosyal farklılaşma nedeniyle bölgesel planlama konusu gelişmekte olan ülkelerin pek azında gündeme gelmiştir. Ekonomik kalkınmanın değerlendirilmediği ülkelerde gelişme de aksaklıklar devam edecektir (Göymen, 1997, s. 163).

GAP modellemesine bakıldığında projenin amacı, her birey için gelirden adalet, eğitim, sağlık ve sosyo-kültürel faaliyetlere, hizmetlere kolay ulaşılabilirlik, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, temiz bir çevre, her birey için barınma alanı ve her bireyin karar alma sürecine aktif katılımını sağlamaktır. Böylece bölgede sürdürülebilir ve iç dinamizmi ile gelişen bir toplum yaratılmış olacaktır (Saraç, 2006).

1.3. TARIMSAL KALKINMA KAVRAMI

1.3.1. Tarım

Kelime anlamı olarak tarım; bitki ve hayvan yetiştirme, bitkisel ve hayvansal ürün üretme, üretilen ürünlerin nitelik ve niceliklerini artırma, ürün saklama, işleme, değerlendirme ve pazar koşulları oluşturma sanatıdır. Tarım, hayvansal ve bitkisel ürün yetiştirmek ve üretmektir. Tarımla uğraşanlara çiftçi denmektedir. Buğday yetiştiriciliği, meyve, sebze üreticiliği, küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, arıcılık vb. üretimler tarım kapsamındadır. Tarımsal hammadde ve işlenmiş ürün pazarlanması tarım ekonomisi alt dalı işlevidir. Tarım ürünleri ticaretinden dağıtımına değin tüm konular, tarım ekonomisi bilim dalının konularıdır (Baytekin, 2020).

Tarımsal alanda yürütülen çalışmalara göre tarım ve tarımsal faaliyet; toprağı ve tohumu birlikte kullanarak bitkisel ve hayvansal hammaddelerin üretilmesi; üretimi yapılan maddelerin yarı mamul ve mamul olarak değerlendirilmesidir (Yılmaz, 2008).

Tarımın başlangıç noktası gıda zincirinin birincil üretim noktasıdır. Yeterli gıda ürünü, hesaplı maliyetle üretim, tarım alanları, çiftçi, çevre ve doğal tarım kaynaklarının korunmasını sağlayan sistem ve uygulamaları sürdürülebilir tarım süreçleridir (TCGTHM, 2015).

1.3.2. Tarımsal Kalkınma Kavramı

İktisada göre sermaye kavramı, maddi unsur ve mali olanaklarda yoğunlaşma olarak özdeşleştirilmiştir. Ancak bu güne kadar ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde en fazla ihtiyaç duyulan olgu ve değer kuşkusuz sermayedir (Karagül & Açıkgöz, 2009, s. 471-486).

Sermaye; üretime olumlu katkı sağlayan maddi olan ve maddi olamayan faktörlerdir. Bu faktörleri; finansal, sosyal ve beşeri sermaye olarak sınıflamak mümkündür: Beşeri sermaye, insani kaliteyi ve eğitim düzeyini yansıtmaktadır. Sosyal sermaye insani değerleri ve davranış şekilleri ile güven düzeyini kapsar. Finansal sermaye ise daha ziyade maddi unsurları içermektedir (Karagül & Açıkgöz, 2009, s. 471-486).

Tarımsal sektör, beşeri sermaye ürünlerine kaynaklık eder. Aynı zamanda tarımsal sektör ekonomik modellerin birleşik parçasıdır. Tarımın genel ekonomi içinde oluşturduğu katma değer tarım sektörünün ülke içindeki yerini belirler. Tarımsal faaliyet ile oluşan hâsıla, tarımsal çıktı, dış ticaret, istihdam ve diğer sektörlere girdi tedariki vb. unsurlar katma değeri oluşturur (Doğan, Arslan, & Berkman, 2015).

Sanayileşme, gelişmekte olan ülkelerin geleneksel ekonomik yapıdan daha modern bir yapıya ulaşmalarını sağlar. Ekonomik kalkınma ve ekonomik geleneksel yapı arasında bağlantı kurulabilmesi sanayileşmeyle mümkün olur. Bu sebeple ekonomisi tarıma dayalı olan gelişmiş ülkeler, tarımsal sektöre öncelik vermiş ve tarımda sektörel ilerleme kat etmiştir. Daha sonra da tarım sektöründen sağlanan kaynak ve birikimleri kullanarak sanayileşmeyi hızlandırmıştır. Fransa, İngiltere, Rusya, Japonya gibi ülkeler sanayileşme için gerekli finansmanı büyük oranda tarım sektörünün çıktısı olan kaynaklardan elde etmişlerdir (Doğan, Arslan, & Berkman, 2015).

Tarım sektörünün dış ticaret yolu ile ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri incelendiğinde önemli unsur, tarım mamul ihracatı sonucu döviz gelirlerinin, ara girdi ve yatırım malları ithalatının finansmandaki oranıdır (Doğan, Arslan, & Berkman, 2015).

1.3.3. Tarımsal Nüfus

Avrupa Birliği (AB) müktesebatının büyük bir bölümünü ortak tarım politikaları oluşturmaktadır. Türkiye nüfusunun %32'sinin geçim kaynağı tarım sektörüdür. Bu sebeple tarım Türkiye için önemlidir. Amerika'da bu oran %2,4, AB ülkelerinde ise ortalama %4,2 tır. Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planına göre AB'ne uyum süreci açısından 2013 yılına kadar tarımsal istihdamın %19'a indirgenmesi amaçlanmıştır. Tarımda çalışanların farklı sektörlere yönlendirilerek tarımsal faaliyetlerin beşeri işgücü kullanımından makina işgücü kullanımına doğru yönlendirilmesi gerekliliği, tarımsal mekanizasyon yatırımlarının verilerine göre varılan kararları ve uygulamaları direk etkileyecektir. Avrupa ülkelerinde ve Türkiye'de kırsal nüfusun 2002 yılına göre 2010 da sırasıyla %3,87 ve %4.57 oranlarında gerilediği saptanmıştır. Türkiye toplam nüfusunun 2002 yılına göre 2010 yılında %11,30 oranında, Avrupa ülkelerinde ise %1,19 oranında yükseldiği görülmüştür. Dünya genelinde ise yükseliş %10,31 oranındadır. Genç nüfusa sahip ülkemizde tarımsal faaliyetlerdeki işgücü oranı azaltırken, farklı istihdam alanlarının oluşturulması gereklidir (Korkmaz, 2007, s. 43-49).

TÜİK' e göre: tarımsal sektörde istihdam edilen kişi 2002 yılında 7.458.000 iken 2020 Şubat ayı itibariyle 4.157.000 kişiye gerilemiştir. 2002 ile 2020 farkı 3.301.000 kişidir. Oransal azalma %44'tür (TÜİK, 2020a).

1.3.4. Türkiye'de Tarım

Türk tarım sektöründe geçmişten günümüze politik, ekonomik ve sosyal sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlardan kaynaklı revizyon çalışmaları yapılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tarım sektörünü destekleme politikaları yürütülmüş, fakat kayda değer ilerleme kaydedilememiştir (Güzel, 2012).

Tarım sektörünün Türk ekonomisi içinde önemli bir yeri vardır. Tarihsel gelişimi incelendiğinde ve istihdam oranlarına bakıldığında Türkiye tarım ülkesidir kanaati geçerliliğini korumaktadır. Etkin politikalar yürütülerek rekabet potansiyeli artırılmalıdır. Politikaların belirlenmesi sürecinde ise; bölgeselleşme ve küreselleşme eğilimi etkin duruma gelecektir (Güzel, 2012).

Türkiye'de iyi tarım uygulaması ilk yönetmeliği, 08.09.2004 tarih ve 25577 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğin 1'inci maddesi

uyarınca iyi tarım uygulama amacı; insan ve hayvan sağlığına zararı olmayan, doğa dostu tarım uygulaması, tarımda sürdürülebilirlik ve izlenebilirlik sağlayan, doğal kaynakların korunmasına özen gösteren ve gıda güvenliğini amaçlayan üretim modelini oluşturmaktır. Yönetmelik uyarınca, iyi tarım uygulama standartları, kural ve koşulları, belgelendirme işlemlerini, şekil, birey ve kuruluş görev ve sorumluluklarını belirlemektedir. Türkiye’de 2007 yılında faaliyete geçen iyi tarım uygulamalarında, üretici sayısı ve üretim alanı açısından 2013 sonrası önemli gelişmeler meydana gelmiştir. 2007’de 18, 2016’da 64’ilde iyi tarım uygulaması sağlanmıştır. İyi tarım uygulanan alan 10 yılda yaklaşık 88 kat artmıştır %48,89 oranıyla en fazla iyi tarım yapılan bölge olmuştur. Akdeniz %16.56’lık oranla 2. Ege %12,76 oranla 3. Sıradadır (Eryılmaz & Kılıç, 2018).

Tabloya 1.1’e göre, 2007 yılında tarım uygulamalarının yapıldığı il sayısı 18 iken 2016 yılında 64 e çıkmıştır. 2012 yılında 2011 e göre 1 il eksilmiş, 2014 yılında 2013 yılına göre 3 il eksilmiştir. En fazla artış olan yıl 2009 yılıdır. Bir önceki yıl 19 iken 2009 yılında 42 olmuştur. Üretici sayısı 2007 yılında 651 iken 2016 yılında 55.609 olmuştur.

Üretim alanı 2007 yılında 53.607 dekar alan ken 2016 yılında 4.741.075 dekar alan olmuştur. Üretim alanındaki en fazla artış 2009 yılında gerçekleşmiştir. Üretici sayısındaki en fazla artış ise 2014 yılında gerçekleşmiştir.

Tablo 1.1 Türkiye’de Tarım Üretici Sayısı- Üretim Alanı- Üretim Miktarı

Yıl	İl	Üretici Sayısı	Üretin Alanı(da)	Üretim Miktarı(Ton)
2007	18	651	53.607	149.693
2008	19	822	60.231	168.190
2009	42	6.020	1.702.804	2.709.132
2010	48	4.540	781.741	1.902.072
2011	49	3.042	499.632	1.717.222
2012	47	3.676	837.171	1.538.556
2013	56	8.170	985.099	1.599.636
2014	53	21.332	2.147.705	4.151.661
2015	61	39.740	3.465.695	3.272.391
2016	64	55.609	4.741.075	5.027.892
2017	-	72.236	6.247.107	6.898.749
2018	-	73.286	6.156.137	8.230.026
2019	-	61.894	5.396	7.706.404

Kaynak: Eryılmaz ve Kılıç, (2018), TCTOB (2020).

Tablo 1.2'e göre, 2001 yılında toplam tarım alanı 40.967 hektar alanken, 2019 yılında 37.711 hektar alana düşmüştür. 2001-2010 yıllarında süs bitkisine alan ayrılmamıştır. Süs bitki alanı 2011 yılında 4 hektar alanken 2013 - 2019 yıllarında 5 hektar alandır. Çayır ve mera arazisi 2001-2019 yılları arasında 14.617 hektar alan olarak sabit kalmıştır. Sebze bahçe alanları da dalgalı bir seyir izlemiştir. Fakat değişim miktarı fazla değildir.

1.3.5. Türkiye'de Tarımın Tarihi Temelleri

Günümüzde Türkiye'nin coğrafi konumunun bulunduğu alanda eski devirlerde farklı Anadolu toplulukları, uygarlıklar bulunmaktaydı. Bu uygarlıkların en önemlileri, Asur, Hitit, Selçuklu, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılardır. Anadolu'da, eski dünyanın ticaret merkezi olmasından kaynaklı bir canlılık vardır. Tarımsal faaliyetlerdeki çeşitlilik geçmişten bugüne sürdürüle gelmiştir. Osmanlılar toprak düzeni, tarımsal faaliyetlere özen göstermiş ve yön vermişlerdir (Güzel, 2012).

Tablo 1.2 Türkiye'de Tarım Yapılan Alanlar

Yıllar	Toplam Tarım Alanı	Tahıl ve Diğer Bitki Ürünlerinin Alanı		Sebze Bahçe Alanı	Süs Bitki Alanı	Meyve İçecek ve Baharat Bitkileri Alanı	Çayır ve Mera Arazisi
		Ekilen Alan	Nadas				
2001	40,967	17,917	4.914	909	-	2,610	14,617
2002	41,196	17,935	5.040	930	-	2,674	14,617
2003	40,644	17,408	4.991	911	-	2,717	14,617
2004	41,210	17,962	4.956	895	-	2,780	14,617
2005	41,223	18,005	4.876	894	-	2,831	14,617
2006	40,493	17,440	4.691	850	-	2,895	14,617
2007	39,504	16,945	4.219	815	-	2,909	14,617
2008	39,112	16,460	4.259	836	-	2,950	14,617
2009	38,912	16,217	4.323	811	-	2,943	14,617
2010	39,011	16,333	4.249	802	-	3,011	14,617
2011	38,231	15,692	4.017	810	4	3,091	14,617
2012	38,399	15,463	4.286	827	5	3,201	14,617
2013	38,423	15,613	4.148	808	5	3,232	14,617
2014	38,558	15,782	4.108	804	5	3,243	14,617
2015	38,551	15,723	4.114	808	5	3,284	14,617
2016	38,328	15,575	3.998	804	5	3,329	14,617
2017	37,964	15,498	3.697	798	5	3,348	14,617
2018	37,797	15,421	3.513	784	5	3,457	14,617
2019(*)	37,711	15,387	3.387	790	5	3,525	14,617

Kaynak: TCTOB (2020).

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze Türkiye’de çeşitli tarım politikaları uygulanmış ve desteklenmiştir. Cumhuriyet’in kuruluşuyla Türkiye’de modern tarım ve ürün kalitesi anlayışı tarıma yön vermiştir. Türkiye’de Dünya’da meydana gelen gelişmelere paralel bir tarım anlayışı ve faaliyeti yürütülmektedir. 1964 yılında 132 Sayılı Kanun ile kurulan Türk Standartları Enstitüsü (TSE) ile tarımda kaliteli ürün anlayışı önemli bir adım olmuştur. TSE’nin kuruluşu sonucunda ülkenin ihtiyacı olan standartlar hazırlanmış, test ve belgelendirme alanlarında TSE yetkili olmuştur (Güzel, 2012).

1.3.6. Tarımın Ekonomideki Yeri

Dünyanın yoksul nüfusu büyük oranda kırsal alanlarda bulunmaktadır. Bu kırsal alanların büyük kısmında ise tarım yapılmaktadır. Yoksulluğun azalması ekonomik büyümenin niteliğine ve gerçekleşmesine bağlıdır. Kırsal bölgelerdeki yoksulluk dolaylı olarak kentleri de etkisi altına alır. Bu sebeple yoksulluğun azaltılmasının hayati derecede önemi vardır. Dünyada tarımsal büyümenin öncelikli olmadığı veya eşlik etmediği sürekli ve hızlı büyüme eğiliminde olan çok az ülke vardır (Doğan A. , 2009, s. 21-38).

Yoksullukla mücadele sürecinde öncelikli olarak altyapı ve teknolojik iyileşme olmalıdır. Temel gıda maddeleri üreten emek yoğun sektör olan tarım sektöründe ürün çeşitlendirmesi yapılmalı küçük toprak sahipleri öncelikli olarak teknolojiye ve alt yapı yatırımlarından faydalanabilmelidir. Tarım ülkelerinde tarım, yoksulluk düzeyini doğrudan veya dolaylı olarak etkisi altına alır. Doğrudan etki büyümenin kırsal alanlarda ve ekonominin bütününde etkili olmasıdır. Dolaylı etki ise ekonominin bütününün büyümesiyle gerçekleşir. Ekonomi büyüdükçe yoksulluk azalır (Doğan A. , 2009, s. 21-38).

Gelişmiş ekonomiye sahip ülkelerin neredeyse tamamı endüstriyel dönüşümü öncesinde tarımsal dönüşüm yaşamışlardır. Tarım sektörü diğer sektörlerle bağlantılıdır. Bu sebeptendir ki tarım sektörü gelişirse diğer sektörlerde gelişir. Sektörel gelişimlerle yoksulluğu azaltır. Tarım sektörünün Gayri safi yurt içi hâsıla (GSYİH)’ye katkısı ve ağırlığı her koşulda devam etmektedir. Ekonomik büyüme ve dönüşüm süreçlerinde tarımın rolü azalsa da, yoksulluk ve adil olmayan gelir dağılımında kırsal gelişimin etkisi devam etmektedir (Doğan A. , 2009, s. 21-38).

1.3.7. Tarım ve Sermaye Oluşumu

20. yüzyılın başlangıcıyla birlikte finans alanında önemli açılımlar olmuştur. Tarım ve sanayileşmeye bağlı işletmelerin finans ihtiyacında artış yaşanmış ve bu ihtiyacı karşılamak için arayışlar başlamıştır. Tarım sektörü bu arayışların temel konusu haline gelmiştir (Yılmaz, 2008).

Modern ekonomi görüşlerine göre tarım kavramı, küçük aile işletmeleri, tarımsal girdi, donatım, üretim, dağıtım, pazarlama işlevlerini yerine getiren kooperatifler, pazarlama kuruluşları, kredi sağlayıcılar, gıda madde üreten üretici ve perakendeciler, ambalajlama, depolama, taşıma ve dağıtım işlevini gerçekleştiren kuruluşlar ve benzer işlevleri olan birçok firmadan meydana gelen kompleks sektördür (Yılmaz, 2008).

Tarımsal faaliyetlerin ekonomik değer taşıması iktisadi varlığını sürdürmesiyle sağlanır. Bilim olarak ekonomi genelden özele sıralandığında (Yılmaz, 2008):

- Dünya Ekonomisi (Küresel ekonomi),
- Bölgesel Ekonomi (Avrupa, Amerika, Uzakdoğu vb.),
- Topluluk Ekonomileri (AB, EFTA, ASEAN, NAFTA, KEİ vb.),
- Ulusal Ekonomiler (Türkiye, Almanya, İngiltere, A.B.D vb.),
- Sektör Ekonomileri (Tarım, Sanayi, Turizm vb.),
- İşletme Ekonomileri, Aile Ekonomileri,
- Birey Ekonomileridir.

Türkiye’de tarımsal faaliyet yürüten işletmeler genellikle aile şirketi biçimindedir. Bu şirketler sosyal ve ekonomik değer taşır. Tarımsal faaliyet yaşam biçimidir ve iktisadi değer taşır. Tarımsal üretimden verim alınması için belli bir süre geçmesi ve bu süre içinde finansman desteğinin olması gerekir. Tarım işletmelerinin geliri sanayi ve ticaret işletmelerine göre düşüktür. Tarım işletmelerinin ürettiği ürünlerin nakde dönüşme hızı düşüktür. Bu işletmelerin en fazla giderleri arazi, bina ve donanım kalemleridir. Kredi kuruluşları üretimin nakde dönüşme hızının düşük olmasından kaynaklı kredi denetimini detaylı yapmaktadır (Yılmaz, 2008).

1.3.8. Tarımsal Sanayi ve İstihdam

Tarıma dayalı sanayi; tarım ürünlerinin hammadde olarak kullanıldığı ve hammaddenin nitelik ve niceliğinin artırılması için işleminden geçirildiği sanayi dalıdır. Tarımsal sanayi, tarım ürünlerinin farklı amaçlarla saklanma, işleme, ambalajlanma ihtiyacından doğmuştur. Tarımsal sanayi gelişen sektör özelliği gösterir. Tarım sektörü temel ihtiyaç olan gıda ve giyim ihtiyacını karşılar. Nüfus artışı, büyüyen pazar ve gelişen teknoloji tarımsal sanayinin büyümesini sağlar (Yiğit, 2012, s. 315-326).

Çiftçilerin ekonomik açıdan güçlenmesi, tüketicilerin yüksek fiyattan ve kıtlıktan korunması, yeni istihdam alanlarının doğması, tarımsal sanayinin ekonomiye ve kalkınmaya katkılarındandır. Tarım ve tarımsal sanayi alanlarına bağlı olarak eğitim, sigorta, ulaşım, nakliyat, ambar gibi alanlarda iş imkânı sağlar (Yiğit, 2012, s. 315-326).

Gelişmiş ülkelerdeki tarım ürünlerinin %60'ı, ülkemizde ise %30'u sanayi işletmelerinde değerlendirilmektedir. Türkiye'deki tarıma dayalı sanayiye bağlı sanayi kolları giyim, deri, dokuma, gıda ve içki sanayi kollarıdır (Gökçek, 2008).

Türkiye'de tarıma dayalı sanayi grupları içinde en önemli sanayi dalları; dokuma, giyim eşyası ve deri, gıda, içki, tütün sanayisidir. Kâğıt üretimine dayalı sanayi ise düşük değere sahiptir. Orman ve mobilya sanayisi tarımsal sanayinin istihdamı artırıcı etkiye sahiptir (Gökçek, 2008).

1.3.9. Tarım Sektörünün Sorunları

Ülkemizde miras yoluyla tarım arazileri parçalanarak küçülmüştür. Tarım yapılan arazilerin küçülmesi sonucunda tarımsal verimlilik azalmıştır. Tarım arazilerinin küçülmesiyle tarım işletmeleri de küçülmüştür. Bunun sonucunda ölçek ekonomisi problemleri ortaya çıkmıştır. Küçük işletmeler azalan gelirleriyle artan maliyetleri karşılayamamış tarımsal faaliyeti bırakmak durumunda kalmışlardır. Ülkemizdeki tarım işletmelerinin büyük bir kısmında hayvansal ve bitkisel üretim yapılmaktadır. Bunun sonucu olarak da tarımsal uzmanlaşma yaygınlaşmamıştır. Gübre, tarım ilaçları, tohumluk, tarım makineleri ve mazot gibi temel üretim girdilerindeki olağan dışı fiyat yükselişleri, tarım işletmelerinin karlarını minimize etmiştir. Bunun sonucundaysa bazı tarım işletmeleri zarara uğramıştır. Zirai mücadele, Toprak-Su gibi çiftçiye hizmet sunan kurumların kaldırılması da çiftçinin hizmete ulaşmasının zorlaşmasına sebep olmuştur ve verimlilik azalmıştır (Doğan, Arslan, & Berkman, 2015).

Uluslararası Para Fonu (UPF: IMF), Dünya Bankası (DB; WB) ve Avrupa Birliği kuruluşlarının müdahaleleri tarım işletmelerini olumsuz yönde etkilemiştir. Geçmişte girdi bazında sağlanan devlet desteği, doğrudan gelir desteği dönüşünce, toprağı olup tarımsal faaliyetlerde bulunmayan çiftçiye katkısı olmuş fakat gerçek üreticiye yeterli olmamıştır. Çiftçi eğitimi ve modern tarım teknolojilerinin kullanımında istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bunun sonucunda çiftçilerin bilgi ve sermaye birikimi yetersiz kalmış, tarım ile ilgili güncel gelişmeler yakından takip edilememiştir. Bunun bir diğer nedeni de; küçük ölçekli tarım işletmelerinin modern tarımsal araç ve gereçler ile modern tarımsal üretim teknikleri için gerekli olan finansmana ve nakdi varlığa sahip olamayışlarıdır. Hayvan hastalıkları ile mücadelelerde yetersiz kalınmıştır. Çiftçiler pazarlama örgütsüzlüğü sebebiyle çoğunlukla mamullerine pazar bulamamış, araçlar tarafından düşük fiyatlar ile alınan mamuller tüketiciye yüksek fiyatlar ile satılmış, bu durum hem üreticiyi hem de tüketiciyi olumsuz etkilemiştir. Türkiye'nin tarım sektörüyle ilgili en önemli sorunlarından biri de gelişmiş ülkelere oranla tarımsal arazilerinin çoğunlukla küçük olması ve kırsal kesimlerdeki işsizliğin varlığıdır (Doğan, Arslan, & Berkman, 2015).

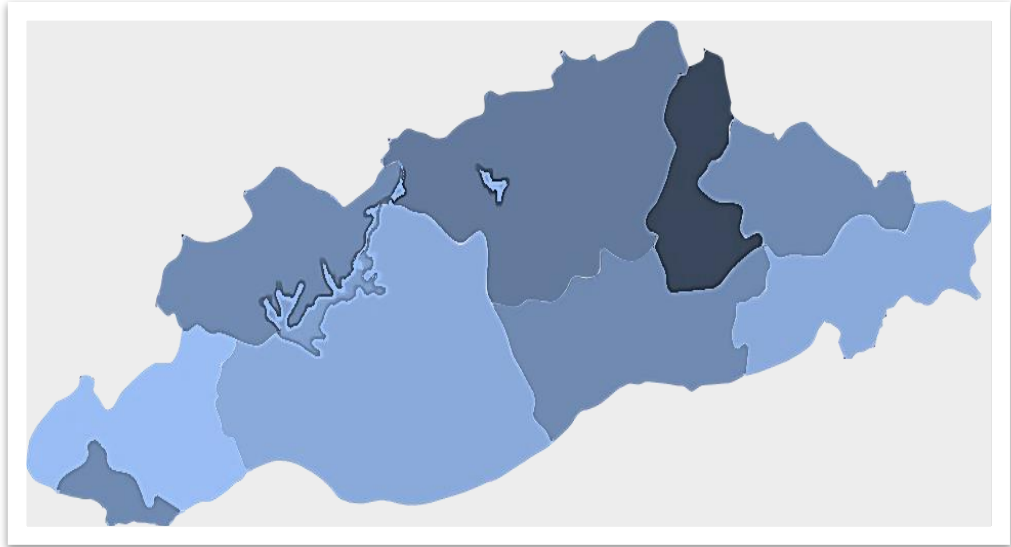
İKİNCİ BÖLÜM

Bu bölümde Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) anlatılmıştır. Projenin tarihçesi, hedefleri, kalkınma planı, master planı, GAP Bölgesi'nin ekonomik potansiyeli, GAP Kalkınma İdaresi, GAP'ın diğer kalkınma projeleriyle karşılaştırılması, tarımla kalkınan bölgeler, GAP Bölgesi tarım ürünleri, GAP Bölgesi bitkisel üretim, GAP Bölgesi hayvancılık, GAP istatistiki verileri ve genel bilgilere yer verilmiştir.

2. GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayanların yaşam kalitesini ve gelir düzeyini yükselterek, diğer bölgeler ile gelişmişlik düzeyindeki farkı ortadan kaldırmak, kırsaldaki verimi arttırmak, kentsel kaynakları değerlendirmek ve istihdamı artırıp, sosyal istikrarı ve ekonomik büyümeyi sağlamak, bunlar ile milli kalkınmadaki hedeflere katkı sağlamak amacı taşıyan, sürdürülebilir ve entegre çok sektörlü bölgesel kalkınma projesidir (Benek, 2009, s. 45-71).

GAB; Adıyaman, Hakkâri, Diyarbakır, Gaziantep, Batman, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerini kapsamaktadır. GAB, yaklaşık 7.535.800 ha'lık bir alana sahiptir. Bölgede sulamaya açılacak toplam alan (1.82 milyon ha), Türkiye'de tarımsal sulanabilir alanın (8.500.000 ha) %21,4'üdür (GAP, 2009; Benek, 2009).

Şekil 2.1 GAB İllerinin Konumu

Kaynak: GAP (2009).

Tarihte Yukarı Mezopotamya olarak anılan ovalarda; Dicle ve Fırat nehirlerinin oluşturduğu havzada bulunan dokuz il (Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin, Adıyaman, Şırnak, Siirt, Kilis) GAP proje alanıdır (Saraç, 2006). GAP'ın hayat bulmasının temel nedeni, Bölge'deki sosyal ve ekonomik problemlere çözüm arayışıdır. Özellikle ekonomik gelişmişlik yönünden diğer bölgelerin gerisinde olması GAP'ı gerekli kılmıştır (İnce, 2015). GAP, hidroelektrik enerji üretimi ve tarımsal sulamaya yönelik 13 alt projeden oluşmuştur. Bunlardan 7 tanesi Fırat, 6 tanesi de Dicle Havzası'nda yer alır. Sulama, tarım, enerji, hidroelektrik, kırsal alt yapı ve kentsel altyapı, sağlık, eğitim ormancılık gibi sektörler kalkınma programı kapsamındadır (Yıldız, 2008, s. 287-300).

Tablo 2.1 GAP Kronolojisi

1936	Elektrik İşleri Etüt İdaresi kuruldu
	Atatürk'ün emri ile Fırat Nehri'nde "Keban Projesi" için keşif çalışmalarına başlanılmıştır.
	Palu'da, Pertek'te, Keban Boğazı'nda, Kömür Han'da, Karakaya'da ve Kemaliye'de rasat istasyonları kurularak, Fırat Nehri inceleme alanı olmuştur.
1938	Keban Boğazı'nda jeolojik ve topografik çalışmalar başladı, akım istasyonları oluşturuldu.
1939	İkinci Dünya Savaşı sebebiyle kaybedilen 13 yıl.
1954	DSİ Kuruldu. Bu dönemde Türkiye havza çalışmaları başladı, ülke 26 havzaya ayrıldı.
1961	Fırat Planlama Amirliği kuruldu.
1964	Amirlik "Fırat Havzası İstikşaf Raporu"nu yayınladı.
1966	Keban Barajı'na ilk kazma vuruldu.
1967	Amirlik "Aşağı Fırat Projesi İstikşaf Raporu"nu yayınladı.
1968	Aşağı Fırat Havzası'nda önerilmiş olan depolama tesisleri ile HES'ler fizibilite sürecinde, sulama tesisleri de master plan sürecinde yabancı ve yerli firmalar grubuna ihale edilmiştir.
1970	Amirlik "Aşağı Fırat Fizibilite Raporu"nu yayınladı. Faaliyetler 1970'de sonuçlanmıştır.
1971	Amirlik "Dicle Havzası İstikşaf Raporu"nu yayınladı.
1974	Keban Barajı işletmeye alındı.
1976	Karakaya Barajı inşaatı başladı.
1977	Aşağı Fırat ile Dicle Havzası'ndan nasıl faydalanılacağı açıklığa kavuştu. Düşünülen projeler birleştirilip "Güneydoğu Anadolu Projesi" şeklinde adlandırılma benimsendi.
1980	Aşağı Fırat ve Dicle Projeleri birleştirilip GAP adı altında toplandı.
1981	Atatürk Barajı derivasyon tünelleri ve Şanlıurfa Tünellerinin inşaatı başladı.
1986	GAP entegre bölgesel planlama çerçevesinde ele alınması, yürütülen faaliyetlerdeki koordinasyonun temin ve yönlendirilmesi vazifesi DPT'ye verilmiştir.
1987	Karakaya Barajı elektrik üretmeye başladı.
1988	DPT, GAP Master Plan çalışmasını başlattı.
1989	T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı kuruldu.
1990	Atatürk Barajı'nda su tutuldu.
1992	Atatürk Barajı'nda elektrik üretimi başladı.
1994	Şanlıurfa Tünellerinden Harran Ovası'na su verildi.
1997	Kral Kızı ve Dicle Barajlarına su tutuldu.
1998	Batman Barajı'nda su tutuldu.
2000	Birecik Barajı ve HES tamamlandı.
2001	Hükümetler arası ikili işbirliği çerçevesinde Yaylak Ovası Sulaması yapımına başlandı.
2002	GAP Master Planı 2002-2010 yılını kapsayan GAP Bölge Kalkınma Planı'na dönüştürüldü.
	Hükümetler arası ikili işbirliği çerçevesinde Bozova Pompaj Sulaması 1. Kısım İnşaatına başlandı.
2007	2007 -2013 yıllarında bitirilmesi planlan Ilısu Barajı'nın temeli atıldı. Ağustos 2007 yılında mukavelesi olan Baraj yapımında, farklı nedenlerden ötürü durmalar yaşanmış ve 2014 yılında ancak %75'i tamamlanabilmiştir. Bitiş yılı 2016 yılı sonudur.
2008	GAP Eylem Planı (2008-2012) hazırlandı. Bu planın beş yıllık uygulama sürecinde gerçekleşen yatırımlarla GAP büyük ölçüde tamamlanarak; Somut ve önemli ilerlemeler sağlanmıştır
2014	GAP Eylem Planı (2014-2018) hazırlandı.
2020	Ilısu Barajı tam kapasiteyle elektrik üretimine başladı

Kaynak: Toy (2015) ve TMMOB (2020).

2.1. GAP'IN TARİHÇESİ

GAP, Cumhuriyetimizin en önemli bölgesel kalkınma projesidir. Başlangıcı 1930'a kadar uzanmaktadır. Türkiye 1930'lu yıllarda atılımlar içindedir. Türkiye'de elektrik enerjisi ihtiyacı artmasından kaynaklı 1936'da Atatürk'ün emriyle "Elektrik İşleri Etüt İdaresi" kurulmuştur. Bu GAP'ın başlangıcı için ilk adımdır (İnce, 2015). Takip eden adımlar Tablo 2.1'de GAP kronolojisi olarak verilmiştir.

2.2. GAP BÖLGESİ'NİN EKONOMİK POTANSİYELİ

GAP Bölgesi kapsamındaki alanların toplam yüzölçümü (75.410 km²), ülke yüzölçümünün (779.452 km²) %9,7'sini oluşturmaktadır. Bölge, ülkemizdeki tarım alanlarının %11,7'sini, otlak (çayır-mera) alanlarının %10,3'ünü, orman-fundalık alanlarının %6,2'sini ve diğer alanlara ayrılan alanın ise %11,4'ünü oluşturmaktadır. Yüzölçümleri içerisinde bölgedeki tarım yapılan alanlar (%43,6), Türkiye'deki tarım alanlarına (%36) oranla avantajlı bir durumdadır. GAP Bölgesi'nde, tarım alanlarının dağılışında doğal çevre özellikleri önemli faktördür. GAP Bölgesi'nde tarımsal faaliyetler, morfolojik birim olarak en çok ovalarda (çöküntü, karstik ve vadi tabanı ovaları) ve plato yüzeyindeki düzlüklerde (karstik ve bazaltik karakterli düzlükler) yapılmaktadır. GAP tamamlandığında, ikisi birlikte yılda 50 milyar m³'ten fazla su akıtan, Fırat ve Dicle Nehirleri üzerindeki tesislerle, Türkiye toplam su potansiyelinin %28'ini kontrol altına alacak duruma gelecektir (Çiçek, 2015).

GAB, küçük bir alanı kaplamasına karşın, Türkiye'de tarım ve sanayi açısından gelişme gücüne sahip olan ve gelişen bir bölgedir. Tarıma ayrılan toprakların büyük bölümünde buğday ekilir. Türkiye tahıl üretiminin %10'a yakın bölümü ile baklagiller üretiminin yaklaşık %40'ı 1986'da GAB'da gerçekleştirilmişti. Mercimek ve nohut, antepfıstığı da bölgenin büyük oranda ürettiği ürünlerdendir. Üzüm bağları ve zeytinlikler yaygın olarak bulunur. Bölgenin yeraltı zenginliklerinin başında petrol gelir. Türkiye petrol üretiminin tamamı bölgedeki kaynaklardan sağlanmaktadır. Kuyulardan çıkarılan petrolün bir bölümü Batman Rafinerisi'nde arıtılır; burada değerlendirilemeyen petrol ise diğer rafinerilerde işlenmek üzere Batman-Dörtöl boru hattıyla İskenderun Körfezi'ne ulaştırılır. Irak'taki Kerkük'ten Adana'daki Yumurtalık'a petrol pompalayan boru hatları da Bölge'den geçmektedir. Bölgenin petrolden başka yeraltı zenginlikleri

manganez, demir ve fosfattır. Batman Rafinerisi dışında başlıca sanayi kuruluşları un ve unlu ürünler, zeytinyağı, sabun, yem, içki, dokuma, çimento, metal eşya, makine ve tarım aletleri fabrikalarıdır (Çiçek, 2015).

Tablo 2.2 GAP Kapsamındaki Toprak ve Su Geliştirme Projeleri

Projeler	Enerji Üretimi (kwh/yıl)	Sulanacak Alan (ha)
Fırat Havzası	20 100 000	1 091 203
1. Karakaya Barajı / HES	7 354 000	-
2. Aşağı Fırat	9 024 000	706 281
3. Sınır Fırat	3 170 000	-
4. Suruç - Yaylak	146 500	-
5. Adıyaman – Kahta	509 000	77 824
6. Adıyaman – Göksu – Araban	4 371 598	-
7. Gaziantep	89 000	-
Dicle Havzası	7 247 000	601 824
1. Dicle – Kralkızı	444 000	126 080
2. Batman	483 000	37 744
3. Batman – Silvan	964 000	257 000
4. Garzan	315 000	60 000
5. Ilısu	3 833 000	-
6. Cizre	1 208 000	121 000
Genel Toplam	27 347 000	1 693 027

Kaynak: TKİB (2005).

Tablo 2.2’ e göre GAP Bölgesi’nde sulama ve elektrik üretimi için barajlar yapılmıştır. Fırat Havzası’nda 7, Dicle Havzası’nda 6 baraj hayata geçirilmiştir. Bu barajlar 2005 yılında toplamda 27.347.000 Kilowatt saat (kWh) enerji üretimi gerçekleştirmiştir. Barajlar 1.693.027 hektar alanı sulamıştır. Barajlar sayesinde sulu tarım alanları artmıştır. Sulu tarım beraberinde farklı tarım ürünlerinin üretimini sağlamıştır. Nadas alanları azalmış. Nöbetleşe ekim yapılmaya başlanmıştır.

Türkiye'nin 25 havzasında 186 milyar metreküp (m³) potansiyeli bulunmaktadır; bu potansiyelin, 32 milyar m³’ü Fırat Havzası’nda ve 21 milyar m³’ü Dicle Havzası’nda olmak üzere toplam 53 milyar m³’ü bu havzada yer alır. Fakat kullanılabilir yıllık su potansiyelinin, 14 milyar m³’ü yeraltı suyu olmak üzere, toplam 112 milyar m³ tür. Toplam 22 baraj, 19 HES, 1.8 milyon ha, 7.490 Kurulu güç (MW), 27 milyar kWh’dır (STBGBKİB, 2020).

Tablo 2.3 GAP Projelerinde Gerçekleşme Durumu

Proje Adı	Kurulu Güç	Enerji Üretimi	Projenin Safhası	İşletmeye Geçiş Yılı
FIRAT HAVZASI	5.318	20.001		
Karakaya Barajı/HES	1.800	7.354	İşletme	1987
Atatürk Barajı/HES	2.400	8.900	İşletme	1993
Karakamış Barajı/HES	189	652	İşletme	1999
Birecik Barajı/HES	672	2.516	İşletme	2000
Şanlıurfa HES	51	124	İşletme	2006
Erkenek HES	13	52	İşletme	2010
Sırimtaş HES	27	80	İşletme	2013
Koçali Barajı/HES-Sulaması	39	136	Kati Proje	
Büyükçay Barajı/HES-Sulaması	30	84	Master Plan	
Kahta Barajı/HES	75	71	Master Plan	
Fatopaşa/HES	22	32	Master Plan	
DİCLE HAVZASI	2.144	6.749		
Dicle Barajı/HES	110	298	İşletme	1999
Kralkızı Barajı/HES	94	146	İşletme	1998
Batman Barajı/HES	198	483	İşletme	2003
Garzan Barajı/HES (2)	52	158	İşletme	2013
İhsu Barajı/HES	1.200	3.833	İşletme	2020
Silvan Barajı/HES	160	623	İnşa	
Cizre Barajı/HES	240	1.208	Kati Proje	
Kayser Barajı/HES	90	341	Kati Proje	
MÜNFERİT PROJELER				
FIRAT HAVZASI	21.4	75		
Çağçağ HES	14.4	42	İşletme	1968
Bulam HES (4.628) (3)	7	33	İşletme	2010
Toplam	7.483	27.166		14 Adet

Kaynak: STBGBKİB (2020).

Tablo 2.3'e göre GAP Bölgesi'nde Fırat Havzasına kurulu HES gücü 5.318 kilovat (kW), enerji üretimi 20.001 kwh'dır. Dicle Havzasında ise kurulu HES gücü 2.144 kW, enerji üretimi 6.749 kW'dır. Münferit projelere baktığımızda Fırat Havzasında 21.4 kW, 75 kW'dır. Fırat ve Dicle Havza'larının HES gücü 7.483 kW, 27.166 (milyar) kWh'dır. GAP Bölgesi'nde sulamaya açılan toplam alan: 580.666 ha (%55 GAP EP hedefine), 2007 yılı: 272.972 ha, 2014-2018 dönemi: 146.999 ha, 2008-2020 dönemi: 307.694 ha'dır (STBGBKİB, 2020).

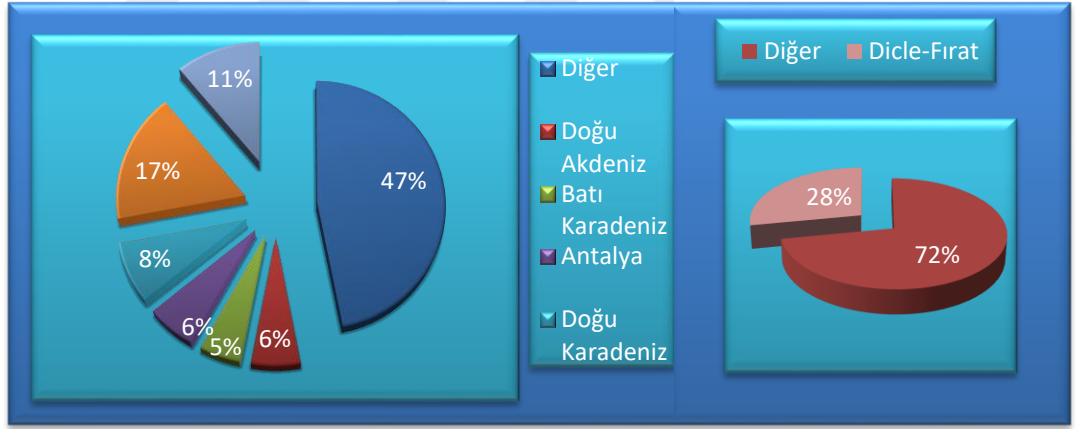
Tablo 2.4'e göre GAP Bölgesi'de 1989 yılında işlenen arazi 3.081.170 ha'dır. Çayır mera alanı 2.427.229 ha'dır. Orman ve koruluk alanı 1.493.229 ha'dır. Yerleşim alanı 25.561 ha'dır. Bunlar dışında (askeri alan, sınır alanı, mayınlı alan, taşlı alan vs.)

alanlar 368.304 ha'dır. Bu alanların toplamı 7.295.624 ha'dır. Tablodan anlaşılacağı üzere tarıma kazandırılabilir alanlar mevcuttur. Dönemin koşulları dolayısıyla bu alanlar atıl bırakılmıştır. Sulu tarım alanı 120.740 ha'dır.

Tablo 2.4 GAP Bölgesi Arazi Kullanımı

Toplam Alan (ha) %	
1-İşlenen Arazi	3,081,170
a) Kuru tarım alanı	2,628,703
b) Sulu tarım alanı	120,740
c) Bağ bahçe	251,627
d) Diğer	80,074
2-Çayır-Mera	2,427,229
a) Çayır	587
b) Mera	2,426,642
3-Orman ve Koruluk	1,493,327
a) Orman	1,425,926
b) Koru	60,401
4-Yerleşim Alanları	25,561
5-Diğer	368,304
Toplam	7,295,624

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim (1989).

Şekil 2.2 Türkiye'de Havzalara Göre Su Potansiyeli

Kaynak: STBGBKİB (2019).

Şekil 2.2'ye göre GAP toprak potansiyeli % 20 diğer bölgelerin toprak potansiyeli % 80'dir. Toprak oranı ise GAP Bölgesi'nde % 9.70 iken diğer bölgelerde % 90.30'dur. GAP toprak oranı ve potansiyeli Türkiye için oldukça önemli orandadır.

GAP Bölgesi'nin doğal kaynak potansiyeli yüksektir. Yer üstü su kaynağı açısından Fırat ve Dicle Nehirleri'nin yıllık ortalama debisi 53 milyar m³/yıl, nehirlerin

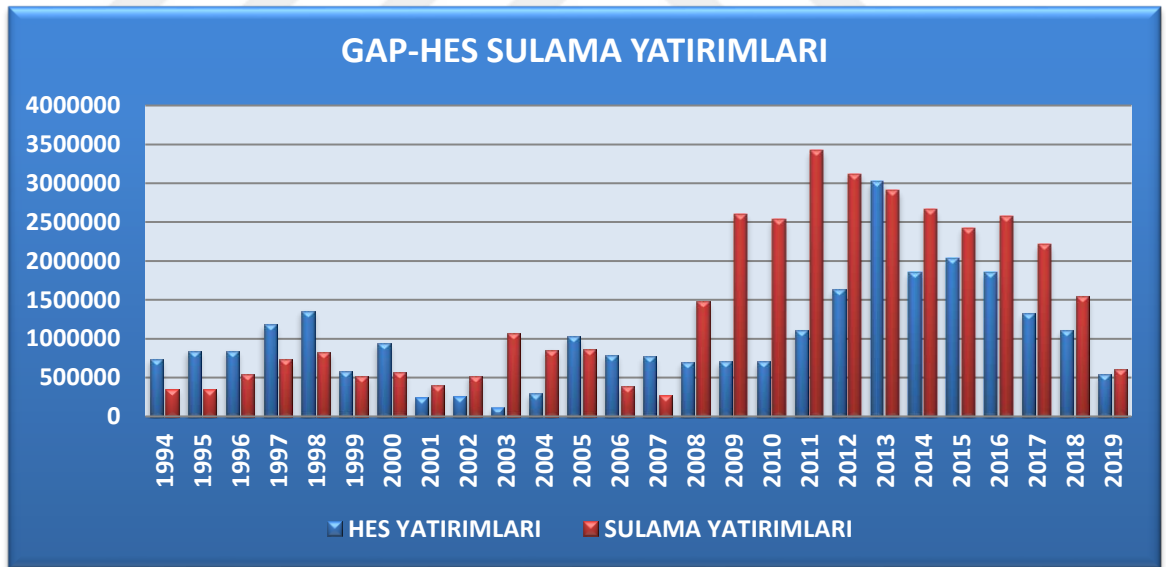
ana kol debileri ise sırasıyla, 30 milyar m³ ile 16,7 milyar m³'tür. Bölgenin yıllık toplam 46,7 milyar m³ düzeyindeki ana kol akarsu potansiyeli, Türkiye toplam akarsu potansiyelinin %28,5'ini oluşturmaktadır. Bölgenin yer altı suyu potansiyeli, toplam 1,5 milyar m³ olarak tahmin edilmektedir (STBGBKİB, 2019).

Tablo 2.5 1991 Yılı GAP Bölgesi İlleri Alanlarının Sulama Durumu

İller	Sulanabilir Alan		Halen Sulanan		GAP ile Sulanacak		Sulama Dışı	
	Hektar	%	Hektar	%	Hektar	%	Hektar	%
Adıyaman	198.873	7,40	16.818	14,80	74.410	4,40	107.645	11,80
Diyarbakır	540.549	20,00	21.600	19,00	365.258	21,80	153.736	16,90
Gaziantep	357.146	13,20	17.376	15,30	171.700	10,30	168.070	18,50
Mardin	435.429	16,10	12.376	10,90	107.750	6,40	315.303	34,70
Siirt	141.239	5,30	6.717	5,90	82.486	4,90	52.036	5,70
Şanlıurfa	1.025.959	38,00	38.735	34,10	874.600	52,20	112.621	12,40
Toplam	2.699.195	100	113.622	100	1.676.204	100	909.411	100

Kaynak: Nacar (1991).

Tablo 2.5'e göre 1991 yılında GAP Bölgesi'nde bulunan 6 ilde toplam sulanabilir alan 2.699.195 ha, sulanan alan 113.622 ha, sulanması planlanan alan 1.676.204 ha, sulama dışında kalan alan 909.411 ha'dır.

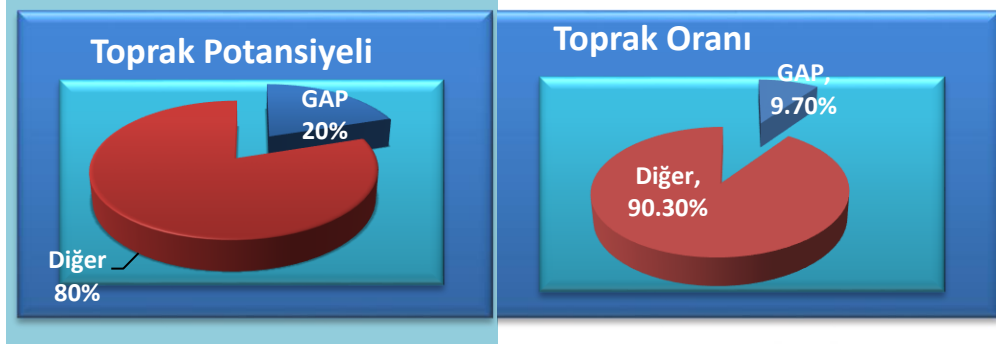

Şekil 2.3 GAP-HES-Sulama Yatırımları

Kaynak: STBGBKİB (2019).

Şekil 2.3'de GAP Bölgesi 1994-2019 yıllarının HES yatırımları ve sulama yatırımları yer almaktadır. Sulama yatırımının en fazla yapıldığı yıl 2011 (3.736.298 Türk Lirası(TL)) yılıdır. HES yatırımlarının en fazla yapıldığı yıl 2013 (3.311.889 TL)

yılıdır. İki yatırımın en az yapıldığı yıl 2001 (HES 269.019 TL, sulama 430.290 TL) yılıdır. 2013 yılı ise iki yatırımın birbirine en yakın olduğu yıldır. Aradaki farkın en fazla olduğu yıl ise 2011 yılıdır ($3.736.298 - 1.216.454 = 2.519.844$ TL). Dönemsel şartlara göre dalgalı seyreden yatırım dağılımı söz konusudur.

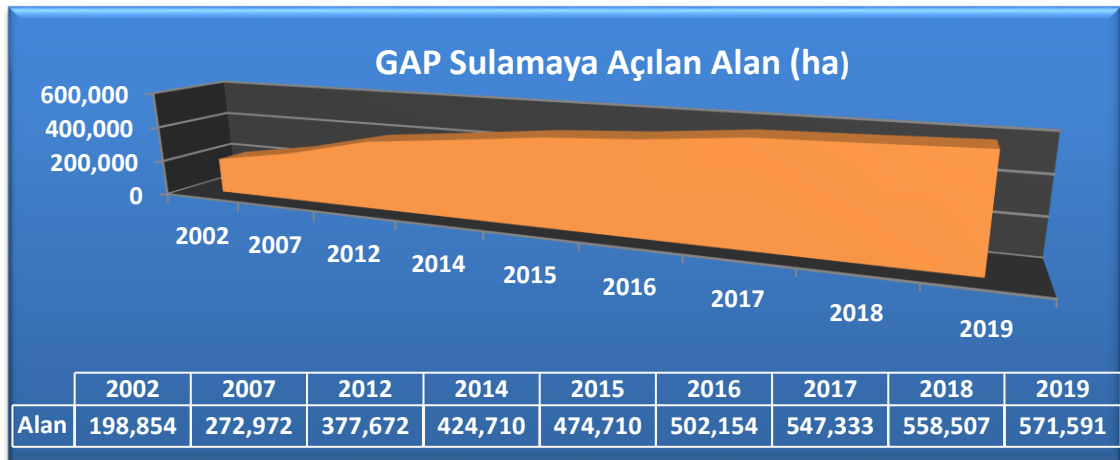

Şekil 2.4 Diğer Toprak Oranı-Toprak Potansiyeli

Kaynak: STBGBKİB (2019).

Şekil 2.4'e göre GAP toprak potansiyeli % 20, diğer bölgelerin toprak potansiyeli % 80'dir. Toprak oranı ise GAP Bölgesi'nde % 9.70 iken diğer bölgelerde % 90.30'dur. GAP toprak oranı ve potansiyeli Türkiye için oldukça önemli orandadır.

GAP Bölgesi'nin doğal kaynak potansiyeli yüksektir. Yer üstü su kaynağı açısından Fırat ve Dicle nehirlerinin yıllık ortalama debisi 53 milyar m³/yıl, nehirlerin ana kol debileri ise sırasıyla, 30 milyar m³ ile 16,7 milyar m³'tür. Bölgenin yıllık toplam 46,7 milyar m³ düzeyindeki ana kol akarsu potansiyeli, Türkiye toplam akarsu potansiyelinin %28,5'ini oluşturmaktadır. Bölgenin yer altı suyu potansiyeli, toplam 1,5 milyar m³ olarak tahmin edilmektedir (STBGBKİB, 2019).

Şekil 2.5 GAP Bölgesi Sulamaya Açılan Alanlar

Kaynak: STBGBKİB (2019).

Şekil 2,5'e göre GAP Bölgesi'nde 2002 yılında 198.854, 2007 yılında 272.972, 2014 yılında 424.710, 2015 yılında 474.710, 2016 yılında 502.154, 2017 yılında 547.333, 2018 yılında 558.507, 2019 yılında 571.591 ha sulamaya açılmıştır.

GAP Bölgesi'nde Master Plan (MP)'a göre 1,8 milyon ha, GAP Eylem Planı (GAPEP)'na göre ise 1.057.803 ha alanın sulamaya açılması planlanmıştır. GAPEP'na göre 2019 yılı sonu itibariyle Fırat ve Dicle Havzası'nda toplam 571.591 ha alan sulamaya açılmıştır. 130.597 ha alanda halen sulama şebeke inşaatı devam etmekte olup, 355.615 ha alan planlama aşamasındadır. GAPEP'na göre sulama projelerinin %54'ü işletmededir (GKİB, 2019).

2.3. GAP'IN HEDEFLERİ

GAP'ın tarımsal alandaki amaçları: çiftçiliği arttırmak, gelir düzeyini yükseltmek, kırsal nüfusun göç etme eğilimine tedbirler oluşturmak, ihraç edilebilir düzeyde kaliteli ürün üretilmesine olanak sağlamak, toprakların suya kavuşmasını sağlamak, tarımsal çeşitliliği sağlamak, ekonomiyi canlandırmak, halkın refahını yükseltmek ve istihdam olanağı sağlamaktır (Benek, 2009, s. 45-71).

Ekonomik yapıdaki gelişim ile GAP Bölgesi'ndeki gelir oranını artırmak, böylelikle GAP ve diğer bölgeler arasında gelirdeki farklılığı azaltmak, kırsaldaki verimlik ve istihdamı çoğaltmaktır. Bölge'deki büyük kentlerin nüfusu emme kapasitesini artırmak, bölgedeki kaynakların etkin kullanımları ile bölge bazında ekonomik büyümenin, sosyal istikrarın sağlanması ve ihracat teşviki gibi ulusal hedeflere katkı sağlamaktır (Saraç, 2006).

Tarımsal verimliliğin arttırılması, çiftçilik faaliyetlerinin ve üretim skalasının artması yöntemiyle kırsal alanlardaki gelir düzeyinde artış sağlamak, tarımsal sanayi sektörüne, yeterli girdi sağlamak, istihdamda artış için olanak sağlamak, kırsal nüfusun dışa göç etme yönelimini minimize etmek, ihraç edilebilir ürün üretimine olanak sağlamaktır. GAP Bölgesi'nin ekonomik kalkınmasında itici güç olması, eğitim/öğretim ve teknolojik gelişme için talep oluşturma rolünü üstlenerek GAP'ın imajını geliştirmek, toplumsal refahı ve halkın motivasyonunu arttırmak, yüksek gelir sağlayan

istihdam olanaklarını arttırarak, bölgelerarası adil gelir dağılımı sağlamak, ihracat teşviki, döviz gelir ve tasarrufların arttırılması konularında ulusal amaçlara ulaşma konusunda fayda sağlamaktır (STBGBKİB, 2008).

2.3.1. GAP Planlama Yaklaşımı

GAP'ın iki yaklaşımı vardır. Bu yaklaşımlardan ilki entegre planlama yaklaşımı, ikincisi ise sürdürülebilir kalkınma yaklaşımıdır. Entegre yaklaşım, farklı sektörlerin (eğitim, tarım, sağlık, sanayi, vb.) birlikte ve eşgüdümlü olmasını sağlamaktadır. Bu yaklaşımlar birbirini tamamlar. Sürdürülebilir kalkınma ve insani gelişme böyle bir yaklaşımın bölünmez bir parçası ve sonucu olarak ortaya konmakta, tüm kalkınma çabalarının kaynağını oluşturmaktadır. GAP sadece ekonomik büyüme amacına yönelik proje değildir, aynı zamanda toplumsal dönüşüm projesi özelliği taşımaktadır (STBGBKİB, 2020).

Tarımsal gelişime paralel olarak bireylerin gelir seviyelerinin arttırılması, üretim tüketim anlayışlarının farklılaşması, sosyal bağlarına, yaşam tarzlarına yansıma, sosyal gelişim ve değişimi sağlamıştır. GAP'ın sosyal yönü farklı bir çerçevede ele alınıp sosyal politika hedeflerinin bu çerçevede geliştirilmesine lüzum duyulmuştur. Mevzu bahis olan değişimi yönlendirmek, meydana gelecek boşlukları doldurmak, karşılanamayan ihtiyaçları karşılamak, yeni ekonomik ve sosyal düzene bireylerin uyumunu sağlamak, değişimi teşvik etmek ve hızlandırmak için mevcut durumun saptanmasına, değişme potansiyelinin ve eğilimlerin tanımlanmasına, ihtiyaç talep ve sorunların değerlendirilmesine gereklilik oluşmuştur. Bu sebeplerle sosyal politika amaçlarında gerçekçi saptama için bazı sosyal araştırmalar yapılmıştır. Bunlar:

- ✓ GAP Bölgesi Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması,
- ✓ GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması, GAP Bölgesi'nde Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması,
- ✓ GAP Bölgesi Baraj Göl Aynası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması,
- ✓ GAP Sulama Sistemlerinin İşletme-Bakım ve Yönetimi Projesi Sosyo-Ekonomik Çalışmasıdır (STBGBKİB, 2020).

Projelerin amacı, bölgenin kültürel ve toplumsal yapısına, halkın ekonomik beklenti ve demografik temayüllerine yönelik bilgi toplamak, çeşitli kesimlerin

(kadınlar, göçerler, topraksızlar, kent yoksulları, vb.) kalkınma sürecine katılımını sağlayarak, bu kesimler arasındaki sosyo-ekonomik eşitsizlikleri ortadan kaldırmaktır. Bu bilgiler doğrultusunda somut eylem planları geliştirerek sorumlu kurum ve kuruluşların uygulamalarını teşvik etmektir (STBGBKİB, 2020).

Tablo 2.6 GAP Eylem Planı Doğrultusunda Uygulanacak Proje Konuları

Toplumsal Yapı
Kalkınmaya engel olan geleneksel örgütlerin ortadan kaldırılmasını sağlamak; çağdaş kurum ve örgüt faaliyetlerini çoğaltmak. Kültür kurumlarının etkinliğini arttıracak, ulusal kültür ve alt kültürün olumlu sentezini sağlayacak alt yapı oluşturmak, aile içinde birlik sağlamak, demokratik ilişkiler oluşturmak, kalkınma sürecinde değişimlere ayak uydurmak.
İstihdam
Kayıtlı işsizliği ortadan kaldırmak, nitelikli iş gücü oranını arttırmak, bölgeden göçünü engellemek, bölgeyi cazibe merkezi haline getirmek, kadın istihdamını arttırmak, gelir artışını ve adil dağılımı sağlamak, tarımsal ve tarım dışı istihdamı arttıracak örgütleri ve sanayi kollarını desteklemek, kültürel ve doğal zenginlikleri arttırmak, geliri artıracak yatırımları desteklemek, verimliliği ve üretkenliği, istihdamı sağlık koşullarını iyileştirmek gereklidir.
Eğitim
Eğitimi yaygınlaştırmak, kız çocuklarını ve kadınları eğitime kazandırmak, eğitimde fırsat eşitliği sağlamak, okuma yazma oranlarında Türkiye ortalamasını yakalamak, örgün eğitimi ve olanaklarını arttırmak, genç kesimi mesleki eğitimlerle desteklemek, bölgede, çağdaşlaşma ve modernleşmeyi sağlamak eğitimin gelişmesini sağlayacaktır.
Sağlık
Bebek ve çocuk ölümlerinin önüne geçmek, doğurganlık oranları ülke ortalamasına yaklaştırmak, sağlık hizmetlerine ulaşımı kolaylaştırmak, koruyucu sağlık hizmetlerinde yaygınlığı sağlamak, sulamanın artması sonucu oluşabilecek sağlık sorunlarına çözümler ve önlemler oluşturmak bölgede sağlığın gelişmesini sağlayacaktır.
Tarım
Gönüllü ve özel kuruluşların, çiftçi örgütlerinin tarımsal sahadaki faaliyetlerine etkin şekilde katılımını sağlamak, bu kuruluşların kalite kontrol ve destekleme faaliyetlerini yerine getirmelerini sağlamak, çiftçilerin gerekli ve doğru bilgiye kolay ulaşmalarını sağlamak, tarımda verimliliği, dinamik yapıyı oluşturmak, ürün çeşidini arttırmak, optimum alanlar oluşturmak tarım işletmelerinin bu yolla verimliliğini arttırmak, mera ve çayır alanlarında ortak kullanım alanları oluşturmaktır.
Nüfus
Nüfus artış hızı ve kalkınma hızı arasında denge gözetken sürdürülebilir kalkınma ilkesini baz alan bir nüfus politikası izlemek, bölgede yaşayanların nüfusun sosyal ve ekonomik potansiyelinin gelişimini teşvik etmek, bölgesel kalkınmada etkili olabilmek adına mevcut nüfusun merkez köy ve orta büyüklükteki yörelerde yoğunlaşmasını sağlayacak girişimlerde bulunmak gereklidir.
Yerleşim
Sosyo-ekonomik ilerlemenin yanında yaşam alanı daralan göçebe toplulukları yerleşik hayata kazandırmak, barajlarının yapımıyla yaşam alanları değişen nüfusun ekonomik, kültürel açıdan desteklenmesini sağlamak gerekir.

Kaynak: STBGBKİB (2020).

Toplumsal araştırmaların verileri doğrultusunda geliştirilen "GAP Sosyal Eylem Planı" toplumsal kalkınma stratejilerini ve politikalarını uygulanacak projelerin programları konusunda, sosyal gelişmeye yönelik ana çerçeve oluşturmuştur. Bu çerçevenin kapsamındaki kalkınma alanları; örgütlenme ve katılım, demografik hareketler ve yerleşme, eğitim, sağlık, tarımsal yayım, istihdam, mülkiyet ve arazi kullanımından oluşan yedi konu yer almıştır (STBGBKİB, 2020). Bu 7 konu ağıısından önlemler aşağıda Tablo 2.6’da başlıklar altında sıralanmıştır.

2.4. GAP'IN EYLEM PLANI

GAPEP’in 4 temel hedefi vardır. Bunlar sırasıyla: ekonomik kalkınmayı gerçekteştirmek, sosyal gelişimi sağlamak, altyapıyı geliştirmek, kurumsal kapasiteyi geliştirmek hedefleridir. Bu stratejik hedefler dışında 73 ana eylem planı mevcuttur. Ana eylemler çerçevesindeki faaliyetlerin sayısı 300’den fazladır. GAP Kapsamındaki 9 ilin alan ve nüfus büyüklüğü ülkenin %10’u kadardır (Toy, 2015).

GAP’ın önceliği sulama yatırımlarında su depolama (barajlar) yapılarıdır. Öte yandan işsizlik, kalifiye elaman sıkıntısı, eğitim altyapı yetersizliği, nüfusun eğitim oranının düşük olması, sağlık hizmet ve altyapı yetersizliği, içme suyu ve kullanma suyuna ulaşmadaki sorunlar, kırsal altyapının olmaması, sanayi ve enerji altyapı yetersizliği sorunu ve bölgede sermaye birikimi olmayışı GAP Bölgesi’nin sorunlarıdır. Nüfusun artışıyla sorunlar büyümüştür. Ekonomik gelişme sağlanması, hızlı istihdama artışı gerekli hale gelmiştir. Bölgenin cazibe merkezi haline gelmesi, finans kaynaklarına ulaşmanın kolaylaşması üretimin artması için teşvik sağlanmalıdır. 2007 yılında GAP “Tamamlanma” kararı alınmıştır. Değerlendirme toplantıları yapılmış, bileşenler gözden geçirilmiştir (Toy, 2015).

GAP kapsamında, ekonomik kalkınmanın sağlanması, sosyal ilerleme, sulama olanaklarının arttırılması ve temel altyapı yatırımlarının ivedilikle hayata geçirilmesi gayesiyle 2008- 2012 dönemini içine alan GAPEP oluşturulmuş; 2008/11 sayılı Başbakanlık Genelgesi yayınlanmıştır:

GAPEP (2008-2012) kapsamdaki yatırımlar hızlandırılmalı büyük oranı 2012 sonuna kadar tamamlanmalıdır. Sosyo-ekonomik büyüme sağlanmalı, istihdam artışına

yönelik adımlar atılmalı, bölgedekilerin yaşam kalitesi arttırılmalı, sulama ve alt yapı yatırımları ivedilikle tamamlanmalı kararları alınmıştır (STBGBKİB, 2020).

GAPEP (2014-2018), bölgedeki kalkınma ajansları yerelin talep ve önerilerini belirlemek üzere bölgede aktif olan farklı kurumlar, kuruluşlar, meslek odaları ve Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ile 391 toplantı yapılmış; 2.134 adet eylem, proje ve faaliyet dinlenmiştir. Bu toplantılar sonucunda: devam etmekte olan yatırımlar tamamlanmalıdır. GAPEP sonucunda oluşan ekonomik, sosyal ve kültürel potansiyel değerlendirilmelidir. Gelişim hızlandırılmalı, yaşam koşullarında iyileşme sağlanmalı, yenilikçi, sürdürülebilir düzen kurulmalı, gelir adaleti sağlanmalı, sosyal eşitsiz birey ve gruplar öncelikli kılınmalı, nitelikli ve eğitilmiş birey sayısı arttırılmalı ve eylem planına dâhil edilmelidir. Kararları çıkmıştır (STBGBKİB, 2020).

2.5. GAP BÖLGE KALKINMA İDARESİ

GAP Kalkınma İdaresinin temel amacı planlı hareket etmek ve bu plan dâhilinde koordinasyon sağlayarak adil ve sürdürülebilir kalkınma anlayışını hâkim kılmak, Bölge’de yaşayan halkın yaşam kalitesini arttırmak, kaynakların verimliliğini ve etkin kullanımını sağlayarak, çevre duyarlılığı sağlamak ve yenilikçi modeller üretmektir. Kapsayıcı kalkınma çalışmalarına ulusal ve uluslararası alanda ilham kaynağı olmaktır. Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı; Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin, Batman, Siirt, Şırnak, Adıyaman ve Kilis ve şehirlerini kapsamına alan Bölge’de kalkınmayı sağlayacak uygulamaları sahada koordine etmektedir (STBGBKİB, 2020).

2.6. GAP'IN MASTER PLANI

GAP başlangıçta toprak ve su kaynaklarını geliştirmek amacıyla kurulmuş, hidroelektrik santralleri ve sulama tesisleri kurmaya yönelik hazırlanmıştır. 1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı (GAPMP) çok sektörlü, bölgesel kalkınma projesine dönüşmüştür. 1995’ten itibaren ‘Sürdürülebilir İnsani Kalkınma Projesi’ olarak şekillenmiştir. GAPMP’de kalkınma senaryosu temel olarak “bölgenin tarıma dayalı ihracat üssü” olmuştur (Saraç, 2006).

GAPMP, GAP gelişme süreçlerinin ikincisidir. 1989 yılında resmi olarak başlatılmış olup, 2005 yılı hedef yılı olarak belirlenmiştir. Plan süreci, bir önceki proje

sürecinin ileri düzeyi olarak devamı olarak tasarlanmıştır. İlgili süreç kapsamında; su ve toprak kaynaklarını geliştirmek amacıyla, mali ve teknik potansiyel de dikkate alınarak takvim planı oluşturmuş, varsayılan değişimin ekonomik ve sosyal sektörlerde tetikleyeceği gelişme, yaratacağı istihdam ve neden olacağı nüfus büyüklüğü ile bu nüfusun kent ve kırsal bakımından muhtemel dağılımı tespit edilmiştir. Sağlık ve eğitim hizmetleriyle konut ve kentsel altyapı gereksinimleri makro düzeyde tayin edilmiş ve yıllara göre finans gereksinimi ortaya konulmuştur. Ayrıca, mevzu bahis olan Master Plan süreci kapsamında oluşturulan temel hedefler maksimum gelişme planına göre; Gayri Safi Bölgesel Hasıla (GSBH)'nın yılda %7,7 artması Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)'nında, toplamda %445 artış sağlanması, 1.7000.0000 hektar alanın sulanması, yılda 27 milyar kilovatsaat hidroelektrik enerji üretiminin gerçekleşmesi, kişi başına gelirin %209 artması ve 3.820.000 kişiye istihdam sağlamasıdır (STBGBKİB, 2020).

GAPMP süreci ile bir önceki proje süreci arasında birtakım benzerlik ve farklılıklar vardır. Bu farklılıklar aşağıda 3 dönem şeklinde sıralanmıştır:

İlk dönemde su ve toprak kaynaklarının araştırılması teknik ve mali kapasiteleri göz önünde bulundurulmuş olması ve takviminin oluşturulması durumu, söz konusu çerçevenin bir önceki proje döneminde olduğu gibi 'probabilizmi' (olasılıklı) bir yaklaşımdan çok 'deterministik' bir yaklaşım benimsenmiştir (GAP, 2009).

İkinci dönemde, bir önceki dönemde hedeflerin beklenti düzeyinde gerçekleşmemesi, sürecin belirsizliği ve esnekliği, daha çok orta vadeli ve uzun vadeli bir planlama perspektifine yönelik olmasıdır. Bu dönemde ise söz konusu zaman algısının mevcut mali kapasitelere referans verilmiş olması dolayısıyla kısa ve orta vadeli planlama biçimine işaret ettiği görülmektedir (GAP, 2009).

Üçüncü dönemde, ekonomik ve sosyal gelişme stratejisi, sektörel büyüme ve etkileşimler üzerinden biçimlendirilmiş olup söz konusu gelişmelerin yaratacağı nüfus dinamikleri açısından ise, sosyal ve fiziksel altyapıya yönelik talep yükselişleri ile bölgesel büyümenin gerçekleşeceği düşünülmüştür. Bir başka değişle, GAPMP kapsamında, GAP Sulama ve Enerji Altyapılarını Geliştirme Projesi'ne benzer bir biçimde yayılma tesiri, nüfus eğilimleri ile birlikte oluşacak sektörel artış sağlayıcı katsayılarla ve taleple ifade etmektir. Ancak GAPMP, bu açıdan bir önceki Proje dönemiyle mukayese edilirse operasyonellik boyutunda (yayılma etkisinin nasıl

başlatılacağı ve yönlendirileceği konusunda) daha net bir tavır sergilemiş olmaktadır (GAP, 2009).

Dördüncü dönemde, GAPMP’de ileri sürülen genel kapsamdan hareketle, bir önceki proje döneminde var olan tümünden gelim ve niceliksel bir metot algısı söz konusudur. Finansal ihtiyaç gereksiniminin hesaplanması tasası ile hareket edilir. Mevzu bahis konu algının açık bir ifadesi niteliği taşımaktadır (GAP, 2009).

Özetle; GAP Sulama ve Enerji Altyapılarını Geliştirme Projesi’nin de etkisinde kalınarak, GAPMP çerçevesindeki istihdam, gelir düzeyleri ve enerji-sulama altyapılarının geliştirilmesi’ odaklı temel hedefler, 1995 yılı itibariyle Bölge insanının yaşam kalitesinin yükseltilmesi biçiminde tasarlanmıştır. Ek olarak, sürdürülebilir insani gelişme, insan merkezilik, bireyi merkeze alan bir kalkınma yaklaşımı, kamu kurumlarınca yapılan yatırımlar vasıtasıyla kalkınma yaklaşımı, toplumu merkeze alan ve tüm bunların yansımaları olarak da kadın-erkek eşitliği, toplumsal refahın maksimize edilmesi ve yaşam kalitesi gibi temel ifadeler GAPMP kapsamında kazanım sağlamıştır. Öte yandan, bu plandaki 1995 öncesi dönem fiziksel altyapı gelişimi ve sosyal ekonomik gelişme kavramlarının, 1995 sonrası dönem sürecinde de (GAPMP / 1995-2005) etkisini sürdürdüğü gözlenmektedir. 1995 itibariyle, bölgesel gelişmenin tanımlanışındaki deterministlik çerçevesinin, bir nebze de olsa probabilizmi (olasılıklı) çerçeveye dönüşmüştür (İnce, 2015).

2.7. GAP’IN BÖLGE KALKINMA PLANI

GAPMP oluşturulmasından sonra ülkede ve bölgede öngörülme-yen gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler Körfez Savaşı, Irak Ambargosu, Irak’ın İşgali, Suriye’deki iç karışıklıklar, göç dalgaları, terör, ekonomik krizlerdir. 1995’ten itibaren kamu finansal sorunları derinleşmiş ve hedefinden sapmıştır. Öte yandan, küresel bağlamda çevresel duyarlılık artmış, kalkınmada sürdürülebilirlik, kadın-erkek açısından dengeli kalkınma yaklaşımı öncelikli olmuştur. Bu gelişmelerin sonucunda bölge kalkınmasına yeni bir yaklaşımla plan hazırlanmasına gereksinim duyulmuştur. Haziran 1998’de alınan Bakanlar Kurulu kararı ile GAP’taki tüm yatırımların sonuçlanması için 2010 hedef yılı seçilmiştir. GAP’ın tüm sektörel bileşenleriyle birlikte 2010 yılında tamamlanması yönünde gerekli koordinasyon ve planlama çalışmalarını uygulama

vazifesi GAP İdaresine verilmiştir. Bunun sonucunda 1989 yılından farklı olarak, insani gelişmeyi öncelikli amaç olarak belirleyen GAP Bölge Kalkınma Planı (BKP), sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı yönünde ve farklı kesimlerden paydaşların etkin katılımıyla oluşturulmuştur. Plan, aynı zamanda uygulanacak projeleri kapsayan eylem planını da içermektedir. Hazırlanan GAP BKP 6.11.2002 tarihli ve 2002/48 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile ilgili kurum ve kuruluşlara gönderilmiştir (Toy, 2015). Daha sonraki süreçte oluşturulan gelişim planının 2020 yılında tamamlanması kararlaştırılmış fakat küresel pandemi sebebiyle finansman koşulları ve tarımsal etkinlik koşulları oluşmadığından ertelenerek 2029 yılında bitirilmesi öngörülmüştür (STBGBKİB, 2020).

2.8. GAP'IN DİĞER KALKINMA PROJELERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Türkiye’de bölgesel kalkınma projeleri, bölgeler arasında gelişmişlik farkını ortadan kaldırma, sosyal ve ekonomik eşitlik, geri kalmış yörelerde yaşam kalitesini arttırma, kırsal alandan göçü önleme, eğitim ve alt yapı koşullarını iyileştirme, gelir adaletsizliğini ortadan kaldırma, plansız kentleşmeyi önleme, ekonomik istikrarı sağlama ve istihdamı arttırma hedeflerini ve stratejilerini gerçekleştirmek için çalışma yürütür. Kalkınma projeleri bölgelerin zayıf ve güçlü yönlerini belirler (Gündüz, 2004).

Türkiye’deki Kalkınma Projeleri:

- ✓ Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)
- ✓ Doğu Anadolu Projesi (DAP)
- ✓ Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP)
- ✓ Zonguldak Bartın Karabük Projesi (ZBK)
- ✓ Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi (YHGP)
- ✓ Konya Ovası Projesi (KOP)

GAP, tarihsel gelişimi, kapsamı ve siyasal alanlarıyla diğer projelerden farklıdır. ZBK Projesi ise içerdiği illerin kalkınma planlarına alınmaması nedeniyle DAP ve DOKAP’dan farklılaşır (Gündüz, 2004, s. 247-245).

2.8.1. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

GAB'da yaşayanların yaşam kalitesini ve gelir düzeyini yükselterek, diğer bölgeler ile gelişmişlik düzeyindeki farkı ortadan kaldırmak, kırsaldaki verimi arttırmak, kentsel kaynakları değerlendirmek ve istihdamı artırıp, sosyal istikrarı ve ekonomik büyümeyi sağlamak ve bunlar ile milli kalkınmadaki hedeflere katkı sağlamak amacı taşıyan, sürdürülebilir, entegre ve çok sektörlü bölgesel kalkınma projesidir (Benek, 2009, s. 45-71)

GAB; Adıyaman, Hakkâri, Diyarbakır, Gaziantep, Batman, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerini kapsamaktadır. GAB, yaklaşık 7.535.800 ha'lık bir alana sahiptir. GAP Bölgesi Türkiye'deki toplam sulanabilir arazinin yaklaşık beşte birini kaplamaktadır (GAP, 2009).

GAP, hidroelektrik enerji üretimi ve tarımsal sulamaya yönelik 13 alt projeden oluşmuştur. Bunlardan 7 tanesi Fırat, 6 tanesi de Dicle Havzası'nda yer alır. Sulama, enerji, tarım, hidroelektrik, kırsal ve kentsel altyapı, eğitim, sağlık, ormancılık gibi sektörler kalkınma programı kapsamındadır (Yıldız, 2008, s. 287-300).

2.8.2. Doğu Anadolu Projesi (DAP)

DAP Bölgesi diğer bölgelerle kıyasen az gelişmiştir. Gelişmiş bölgelerle arasındaki sosyal ve ekonomik gelişmişlik farkını azaltmak amacıyla mevcut kaynakların verimliliklerini arttırmak ve ülke ekonomisine katkı oranını yükseltmek amacıyla faaliyete geçirilmiştir. Ayrıca mekânsal, sosyal ve çevresel hedefleri vardır. Doğu Anadolu Bölgesi (DAB) potansiyelinin maksimum düzeye ulaşabilmesi için teşvik sağlamak, gelişmişlik düzeyini arttırmak, bölgeden göçü azaltmak proje hedeflerindendir. DAB'de bulunan potansiyelin arttırılması, kırsal ve tarımsal kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi, Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ)'e destek sağlanması amaçlanmıştır. Bölgenin gelişmişlik düzeyinin geriliği, göç durumu, teşviklerin azlığı konularında benzerlik gösterirken coğrafik koşulları benzer değildir. DAB'ın yükseltisi fazla olduğundan HES projeleri için daha uygundur. Doğu Anadolu'da yükselti fazla olduğundan altyapı çalışmaları daha maliyetli ve kış koşulları çetindir. Bu sebeple tarım alanları dar verim düşüktür (Gündüz, 2004, s. 260).

2.8.3. Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP)

2020 yılında tamamlanması planlanan DOKAP kısa ve uzun dönemli entegre bölge planlı projedir. Öncelikli sektörlerin ve yatırım alanlarının belirlenmesi ile muhtemel yatırım projelerinin tespiti amaçlanmıştır. Proje, bölge potansiyelinin belirlenmesi ve bütünsel bir plan hazırlanması öngörüsüyle oluşmuştur. Bölgesel ekonomik yapı güçlendirilmeli, gelir düzeyi arttırılmalı, yaşam kalitesi ve bölgesel refah düzeyi arttırılmalı, çevresel duyarlılık sağlanmalı, sürdürülebilir kalkınma sağlanmalıdır (Akkahve, 2004, s. 9-15).

DOKAP, GAP kadar köklü ve eski bir proje değildir. Karadeniz iklim şartları gereği tarıma elverişli değildir. Bu sebeple GAP'ta yer alan tarımsal sektör hedefleri DOKAP için uygun değildir. İnsani gelir ve yaşam kalitesi DOKAP projesiyle ortaktır.

2.8.4. Zonguldak, Bartın, Karabük Bölgesel (ZBK) Gelişme Projesi

ZBK Bölgesel Gelişme Projesi'nin kapsamındaki kentlerin kalkınma planına dâhil edilmemesi sebebiyle, DAP, DOKAP ve YHGP'den farklı bir projedir. Projeye göre, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Bölgesel Geliştirme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü (BGYUGM), Eylül 1995-Mart 1997 tarihlerinde Brli-Gersar/Tümaş Konsorsiyumu'nun danışmanlığında, Türkiye Taşkömürü Kurumu'nun küçültülmesi ve Ereğli ve Karabük Demir Çelik fabrikalarının 1995 itibariyle özelleştirilmesi sonucunda oluşan ekonomik ve sosyal sorun incelenmesini hedeflenmiştir. GAP ve DOKAP dışında devam eden proje yoktur. Bu projelerin, bölge kalkınma planlarını yöneten kuruluşlara yönelik yaptırım önerileri, Türkiye'de bölge politikasının kronolojisi nispetiyle önem arz etmektedir (Çiner, 2010).

2.8.5. Yeşilırmak Havza Gelişim Projesi (YHGP)

YHGP, Yeşilırmak Havzasındaki şehirlerin sosyal ve ekonomik kalkınmasını sağlama amacı taşıyan bir projedir. Proje'nin uygulama alanındaki iller Amasya, Çorum, Samsun, Tokat ve Yozgat'tır. Yeşilırmak Havza Gelişim Projesi 1997 yılının yatırım programı kapsamında yer almıştır. Irmak akış debisi, erozyonun önlenmesi, çevresel kirliliğin önlenmesi, suyu ekonomik kullanma bilincinin oluşması vb. alanlarda proje oluşturulmuştur (Çiner, 2010).

Yeşilırmak ve kollarındaki kirliliği önlemek ve bu kirliliğin sebeplerini araştırmak açısından gerekli önlemleri almak, bölgede erozyon önleyici çalışmalar yapmak, akış rejimini düzenlemek, Yeşilırmak Havzası'nda yer alan yerleşim alanlarının sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmaya dönük her türlü çalışma yapmak, yaptırmak ve bu amaç doğrultusunda kamu ve özel kurum ve kuruluşları ile koordinasyon oluşturmak amacıyla havzadaki 5 ilin (Amasya, Çorum, Samsun, Tokat ve Yozgat) katılımıyla "Yeşilırmak Havzası İl Özel İdareleri Hizmet Birliği" kurulmuştur (YHKB, 2020).

GAP çok kapsamlı bir projeyken YHKB daha çok su akım projesi, kirlilik, debi ile ilgilidir. GAP tarım, tarımsal sektör, sanayi, sulama, eğitim, dönüşüm vs. birçok alanda finansmanı ve finansman ihtiyacı fazla bir projedir. YHKB GAP'a kıyasla çok genç ve kısa ömürlü bir proje olmuştur.

2.8.6. Konya Ovası Projesi (KOP)

KOP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı; Aksaray, Karaman, Konya ve Niğde illerini barındıran KOP Bölgesi'ndeki yatırımların gereğini araştırma, planlama, programlama, projelendirme, izleme, değerlendirme ve koordinasyon hizmet koşullarının oluşması kapsamındaki bölgelerin kalkınmasını hızlanmak üzere, 2011 tarihli 642 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile yürürlüğe girmiştir. Aksaray, Karaman, Kırıkkale, Kırşehir, Konya, Niğde, Nevşehir ve Yozgat şehirlerinin kapsamda olduğu KOP Bölgesi, 95.580 km²'lik alan ile Türkiye'nin yüzölçümünün %12,2'sidir. TÜİK 'in açıkladığı ADNKS sonuçlarına göre 31 Aralık 2018 tarihinde bölgedeki toplam nüfus 4.406.245 kişi, ülke nüfusu içerisindeki pay %5,45'tir (TCSTB, 2020).

KOP Bölgesi kapsamındaki ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını azaltmayı hedeflemektedir. Sulama ve hayvancılık projeleri ile tarım sektörü başta olmak üzere, enerji, ulaşım, bilişim, sanayi, ticaret ve turizm gibi iktisadi sektörlerde, kültür, sanat, gençlik ve toplumun dezavantajlı kesimlerine yönelik yürüttüğü sosyal içe kalkınma projeleri ile de sosyal sektörlerde faaliyetlerini sürdürmektedir. KOP İdaresi Başkanlığı, Bölge'nin diğer bölgelerle rekabet gücünü geliştirerek ekonomik ve sosyal yapının güçlenmesini ve Bölge halkının refah düzeyini yükseltmeyi hedeflemektedir (TCSTB, 2020). Bu hedefler GAP'ın hedeflerine paralel hedeflerdir. Fakat KOP 2011'de başlamış, 2020 de sonuçlanması planlanmış, Küresel pandemi şartları sebebiyle 2020'de tamamlanamamış kısa ömürlü bir projedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GAP VE BÖLGESİNİN TARIMI

Bu bölümde: GAP’la gelişen tarımın bölge ve Türkiye açısından sonuçları değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler ile yıllar boyunca GAP bölgenin tarımına katkı sağlamış mıdır; sağladıysa ne oranda katkı sağlamıştır tespit edilmeye çalışılmıştır. 27 Ekim 1989 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararı ile 6 Kasım 1989 tarih 20332 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı’nın Kuruluş ve Görev Hakkındaki 388 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile kurulmuştur (STBGBKİB, 2020). Bu bağlamda GAP’ın resmi başlangıç yılını 1989 yılı olarak kabul edilmiştir.

GAB’daki sıcaklıklar Türkiye ortalamasının üzerindedir. Şanlıurfa, Ceylanpınar ve Gaziantep bölgenin en sıcak alanlarıdır. Bu yörelerde Nisan itibariyle başlayan sıcaklar temmuz ve ağustos aylarında en yüksek seviyeyi görmektedir. Sıcaklığın fazla olması sebebiyle buharlaşma artmakta ve bitkilerin de su ihtiyacını arttırmaktadır. Bunun sonucu olarak da topraktaki su yüzeye çıkmakta, toprak yüzeyinde kireç ve tuz oluşumuna yol açmaktadır. İklimin bu olumsuz etkisi ürün kapasitesini düşürmektedir. Yağışların azlığı sebebiyle GAP ile bölgede inşa edilen barajlar bu alanlarda tarımın canlanmasını sağlamak ve dış göçü azaltmaktadır. Özellikle Atatürk Barajı sahada sulamanın artışı ve tarım ürünlerinin çeşitliliğini arttırmaktadır. Pamuşun Harran Ovası’nda üretiminin artması ve yaygınlaşması aynı zamanda seracılığın yapılmaya başlanması olumlu sonuçlar doğurmuştur. Tarımsal sulamayla ekstansif tarıma geçiş hızlanmış ve bölgesel refahın artması sağlanmıştır. Bölgede geniş alanda üretilen başlıca bitkiler zeytin, antepfıstığı, üzümdür (Karadoğan & Özgen, 2006).

3.1. TAHILLAR

Türkiye’de 11,3 milyon ha’lık alan tahıl üretimi yapılmaktadır. Bu alanların %67’sinde buğdayın, %24’ünde arpa, %6’sında mısır üretimi yapılmaktadır. Çavdar %1,3, çeltik %1,1 yulaf %0,8 oranında üretilir. GAP Bölgesi’nde Diyarbakır şehrinde tahıl tarımı 4,2 milyon dekarlık alanda yani tarım alanının %74’ünde tahıl üretimi

yapılır. 3,5 milyon dekarlık alanda buğday üretilir (GAPUTAEM, 2013; Kalelioğlu, 1989).

3.1.1. Buğday

2002-2012 yılları arasında ülkemizde buğday üretimi %15 oranında artmıştır. 2011-2012 yılında üretim payı 21,8 milyon ton ile rekor miktara ulaşmıştır. 10 yıllık dönem içinde azalışların olduğu zamanlarda olmuştur. 2007-2008 yıllarında kuraklık yaşanması sonucunda buğday ithalatında üretim yaklaşık %14 oranında azalmıştır. 2011 yılının başında buğday fiyatlarında artış yaşanmış ve buğday ithalatında %130 oranında uygulanan gümrük vergisi %0 olarak belirlenmiş ve bu şekilde ithalat yapılmıştır. 2012 de şehirlerin buğday üretim sırlamasına göre GAP illeri üst sıralardadır. 11 ilin buğday üretim oranlarına bakıldığında Diyarbakır ili ilk sıradadır. Mardin ili makarnalık ve ekmeklik buğday üretiminde ilk sıradadır. Verimlilik yönünden ilk iki sıra Diyarbakır ve Şanlıurfa'ya aittir. Adıyaman, Batman, Elazığ, Şırnak, Malatya, Siirt takip etmektedir (GAPUTAEM, 2013).

Buğday tarım alanları Türkiye'de işlenen tarım alanının %35'ini kaplamaktadır. 2018-2019 yıllarında Türkiye buğday ekim alanı 72,9 milyon dekar alan olup %42 sini oluşturan alanlar içinde 3. şehir Diyarbakır, 5. şehir Urfa, 9. şehir Mardin'dir (TMO, 2020).

Tablo 3.1 Buğday Üretim Miktarları ve Oranları

	BUĞDAY (DİĞER)			
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	10.423.300	5.758.840	7.032.416
Yüzde değişim			-44,75%	22,12%
Üretim (Ton)	--	1.873.804	1.443.906	2.197.764
Yüzde değişim		--	-22,94%	52,21%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	94.000.000	72.500.000	57.507.636
Yüzde değişim			-22,87%	-20,68%
Üretim (Ton)	--	18.000.000	17.000.000	15.850.000
Yüzde değişim		--	-5,56%	-6,76%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	11,09%	7,94%	12,23%
Üretim (Ton)	--	10,41%	8,49%	13,87%

Kaynak: Tutar (1991) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 3.1'e göre buğday (diğer) üretim alanı 1995 yılında en fazladır. 2005 yılında %44.75 daralmıştır. 2019'da ise 2005'e kıyasen %22,12 genişlemiştir. Bu veriye göre buğday (diğer) üretim alanı sulamayla birlikte daralmıştır. Fakat üretim (ton) 2005

yılında %22,94 azalırken 2019 yılında 2005 yılına kıyasen %52,21 artış göstermiştir. Sonuç olarak ekim alanı daralmış üretim artış göstermiştir bu da verimliliğin arttığı sonucuna ulaşmamızı sağlar. Aynı yıllarda Türkiye üretimi ve ekim alanları daralmış; GAP üretimi ve ekim alanı Türkiye'ye kıyasen artış sağlamıştır.

3.1.2. Arpa

Hayvan beslenmesi, malt yapımı ve insani gıda olarak tüketilmektedir. Arpa üretiminde 2019-2020 döneminde %6'lık oranda artış olmuştur. Yem ve bira endüstrisinde hammadde olarak kullanılır. Ilıman alanlarda tarımsal ekonomik ürün olarak kullanılmak üzere üretilir.

Türkiye arpa üretimi 2017 de 24,2 olan üretim 2018 yılında 26,1 milyon dekar olmuştur. GAB'da en fazla üretim alanı ülkenin %7'oranıyla Şanlıurfa'dadır. GAB'daki üretim ülkenin %12'si oranındadır (TMO, 2020).

Tablo 3.2 Arpa Üretim Miktarları ve Oranları

ARPA				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	570.781	6.756.840	6.432.070	3.560.839
Yüzde değişim		1083,79%	-4,81%	-44,64%
Üretim (Ton)	1.071.801	1.349.063	1.580.418	877.761
Yüzde değişim		25,87%	17,15%	-44,46%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	3.525.0000	36.500.000	28.690.715
Yüzde değişim			3,55%	-21,40%
Üretim (Ton)	7.000.000	7500000	9500000	13.200.000
Yüzde değişim		7,14%	26,67%	38,95%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	19,17%	17,62%	12,41%
Üretim (Ton)	15,31%	17,99%	16,64%	6,65%

Kaynak: Tutar (1991), DİE (1989) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Arpa (diğer) ve arpa (biralık) ekim alanı, üretim miktarı toplamaları üzerinden hesaplama yapılmıştır.

Tablo 3.2'e göre GAP arpa üretiminde en fazla üretim alanı değişimi 1986 ile 1995 yılı karşılaştırmasında olmuştur. 1995 oranı %1084'tür. 1995- 2005 değişimi %-5 2005-2019 değişimi ise %- %44 olmuştur. Üretim (ton) karşılaştırmalarına baktığımızda 1995-2005 karşılaştırması %26 artış 1995-2005 karşılaştırması %18, 2005-2019 ise %-44 azalıştır. Türkiye arpa üretiminde üretim alanı değişimi 1995-2005 karşılaştırması %4 artış, 2005-2019 karşılaştırması %-22 azalıştır. 1986-1995 değişimi %72, 1995-2005 %27, 2005-2019 değişimi ise %39 olmuştur. Bu verilere göre Türkiye'de üretim

alan değişimi azalırken üretim değişimi artmıştır. GAP'ın Türkiye içindeki alan değişimi değişim yüzdesi 1995 yılında %19, 2005 %18, 2019 %12 olmuştur. Üretim ton değişimi 1986 %15, 1995 %18. 2005 %17, 2019 %7 artış gerçekleşmiştir. Arpa üretimindeki değişimlerin sebebi sulamaya rağmen bazı zamanlarda yaşanan kuraklık koşullarıdır. Bu verilere göre 2019 yılı arpa üretimi GAP'a rağmen düşüktür.

3.1.3. Mısır

Türkiye'de dünyadaki verimliliğin üstünde verim elde edilmesine rağmen üretim tüketimi karşılamamaktadır. Dünyada verim oranı 580 kg/da iken Türkiye'de 700-1000 kg/da'dır. Ülkemizde mısırın %75'i yem sektöründe kullanılır. Ülkemizde üretilen tahıllar arasında buğday ve arpadan sonra en fazla üretilen tahıl ürünüdür. Genellikle mısır ikinci ürün olarak üretilmektedir. GAP Bölge'sinde Diyarbakır'da birinci ürün, Şanlıurfa ve Mardin'de ikinci ürün olarak üretilmektedir (TMMOB, 2020).

Tablo 3.3 Mısır Üretim Miktarları ve Oranları

MISIR (DANE)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	2960	23710	490080	1238559
Yüzde değişim		701,01%	1966,98%	152,73%
Üretim (Ton)	13200	8869	410870	1117768
Yüzde değişim		-32,81%	4532,65%	172,05%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	5150000	6000000	6388287
Yüzde değişim			16,50%	6,47%
Üretim (Ton)	370000	1900000	4200000	6000000
Yüzde değişim		413,51%	121,05%	42,86%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	0,46%	8,17%	19,39%
Üretim (Ton)	3,57%	0,47%	9,78%	18,63%

Kaynak: TMMOB (2020), DİE (1989) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.3'e göre 1995 yılı mısır (dane) üretim alanında 1986 ya göre %701 oranında artış gerçekleşmiştir. Bu oran en fazla 2005 yılında artış göstermiştir. 2019 yılında ise 2005 yılına oranla %153 oranında artış sağlamıştır. Üretim (ton) 2005 de %32 azalırken 2005 de %4533 oranında artış sağlamıştır. 2019 yılında ise %172 artış sağlanmıştır. Bu artışlar anlamlıdır. GAP ile birlikte mısır üretiminin oldukça anlamlı artış sağladığı görülmektedir. Türkiye mısır ekim alanı ve üretim miktarı da bu yıllarda artış göstermiştir. 1995 yılında %414 oranında üretim (ton) artış sağlanmış 2005 yılında ise en fazla üretim alanında genişleme sağlanmıştır. Mısır üretim miktarlarındaki ve

verimlilikteki farkın sebebi mısırdan nemin %14 oranında olması gerekliliği bu oranın üstündeki nemliliğin çürüme ve kalite düşüklüğüdür. GAP/TR üretim alanı ve miktarı payı ilgili yıllarda görüldüğü gibi sürekli artış göstermiştir.

Tablo 3.4 Mısır (Toplam) Üretim Miktarları ve Oranları

MISIR (TOPLAM)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	2.960	--	535.500	1.626.152
Yüzde değişim		--	--	203,67%
Üretim (Ton)	13.211	--	600632	2892809
Yüzde değişim		--	--	381,63%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	--	8.000.000	11.462.414
Yüzde değişim		--	--	43,28%
Üretim (Ton)	2.300.000	--	12.260.000	31.652.287
Yüzde değişim		--	--	158,18%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	--	6,69%	14,19%
Üretim (Ton)	0,57%	--	4,90%	9,14%

Kaynak: TMMOB (2020), DİE (1989) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.4'e göre mısır GAP üretim alanı 2019'da 2005'e oranla %204 artmıştır. 2019 üretim (ton) miktarındaki artış %382 olmuştur. Türkiye'nin 2019 yılında üretim alanı 2005 yılına göre %382 artmıştır. Türkiye'deki alan değişimi ise 2019 yılında 2005 yılına oranla %43 olmuştur. GAP/Türkiye oranı 1986 yılında %0,57, 2005 yılında %5, 2019 yılında %9'a artmıştır. GAP'ta mısır 2. ürün olarak üretilmeye başlanmıştır. Bu sebeple, üretim alanında ve üretim miktarındaki değişim önemli oranda artmıştır.

Tablo 3.5 Tahıl Ürünlerinin Ekim Alan'ları ve Üretimi GAP Türkiye Oranı

Ürünler	GAP / TÜRKİYE (%)					
	Ekilen alan (da)			Üretim (ton)		
	2005	2010	2019	2005	2010	2019
Buğday (Durum)	29.54	39.45	26.99	34.23	43.49	32.48
Buğday (Diğer)	7.94	11.53	12.23	8.49	13.18	13.87
Arpa (Biralık)	13.31	10.99	2.69	15.17	9.70	3.15
Arpa (Diğer)	18.08	15.12	12.87	18.95	15.02	12.02
Mısır (Dane)	8.17	21.87	19.39	9.78	21.83	18.63
Mısır (Hasıl)	3.62	0.22	0.08	3.39	0.29	0.02
Mısır (Silajlık)	2.12	3.41	7.74	2.29	3.24	6.98

Kaynak: TÜİK (2019).

Tablo 3.5'de 2005-2010-2019 GAP üretimi Türkiye üretimiyle kıyaslanmıştır. Buğdayın büyük oranının GAP ile birlikte bölgede üretildiği görülmektedir. Buğday üretilen alan 2005-2010 yıllarında önemli oranda artarken 2019 da azalış göstermiştir.

Buğday (diğer) üretimi ve ekilen alan artış göstermiştir. Mısır bölgede ikincil olarak üretilir sulama alanlarının genişlemesi ile birlikte ekim alanı ve üretim alanı 2005-2010-2019 yılları süresince artış göstermiştir. Arpa üretimi ve alanı yıllar içinde azalış göstermiştir.

3.2. BAKLAGİLLER

Türkiye’de baklagiller üretiminde, nohudun %45’i, mercimeğin %38’i, kuru fasulyenin %17’si GAB’da üretilir. GAB baklagiller üretiminin %39’unu karşılar. Baklagiller 504.000 da’lık alanda ekilmektedir. Diyarbakır kırmızı mercimek üretiminde Türkiye’de 1. sıradadır. Nohut, burçak (dane), mürdümük ve kuru fasulye ekimi de yapılmaktadır. Türkiye’nin toplam kırmızı mercimek alanlarının %20,2’si Diyarbakır’dadır. Kırmızı mercimeğin %98’i GAB’da üretilmektedir (GAPUTAEM, 2013).

3.2.1. Nohut

Nohut ülkemizde ve Dünya’da, özellikle Yakın Doğu, Uzak Doğu, Akdeniz, Güney Amerika ve Orta Amerika ülkelerinde dünden bugüne insan ve hayvan beslenmesinde kullanılan aynı zamanda yeşil gübrelemede de kullanılan bir baklagiller bitkisidir (TEPGE, 2020).

Tablo 3.6 Nohut Üretim Miktarları ve Oranları

NOHUT				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Baklagiller Alanı (Dekar)	86.929	1.057.610	726.150	772.689
Yüzde değişim	--	1116,64%	-31,34%	6,41%
Üretim (Ton)	117.400	113.098	96.233	111.884
Yüzde değişim		-3,66%	-14,91%	16,26%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Baklagiller Alanı (Dekar)	--	7.450.000	5.578.000	5.205.951
Yüzde değişim	--		-25,13%	-6,67%
Üretim (Ton)	630000	730000	600000	630000
Yüzde değişim		15,87%	-17,81%	5,00%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Baklagiller Alanı (Dekar)	--	14,20%	13,02%	14,84%
Üretim (Ton)	18,63%	15,49%	16,04%	17,76%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Coğrafi bölge verilerine göre 2019 yılı nohut üretimi 372 bin ton, %59,0’ını İç Anadolu Bölgesi, 112 bin ton %17,2’sini GAB, 51 bin ton %8,0’ını Akdeniz Bölgesi,

39 bin ton %6,2'sini Karadeniz Bölgesi, 38 bin ton %6'sını Ege Bölgesi, 10 bin ton %1,6'sını Doğu Anadolu Bölgesi ve 7 bin ton ile %1,4'ünü Marmara Bölgesinde gerçekleştirmektedir (TEPGE, 2020). Tablo 3.6'ya göre GAP nohut üretiminde anlamlı bir artış söz konusu değildir, fakat yıllar boyunca Türkiye ile aynı orana yakın hareket etmiştir.

3.2.2. Kırmızı Mercimek

Mercimek üretiminin %12'sini yeşil mercimek, %88'ini kırmızı mercimek oluşturmaktadır. TÜİK verilerine göre ekim alanları Bölge bazında incelendiğinde; kırmızı mercimek üretiminin ağırlıklı olarak GAB'da yapıldığı, yeşil mercimek üretiminin ise ağırlıklı olarak İç Anadolu bölgesinde yapıldığı görülmüştür. 2019 yılında kırmızı mercimeğin %39'u 950 bin dekar alan ile Şanlıurfa ilinde, %26'sı 632 bin dekar ile Diyarbakır ilinde, %11'i ise 277 bin dekar ile Mardin ilinde üretilmiştir. Toplam üretim alanlarında 2015-2019 yılları arasında artış olduğu görülmektedir. (TEPGE, 2020).

Tablo 3.7 Kırmızı Mercimek Üretim Miktarları ve Oranları

	MERCİMEK (KIRMIZI)			
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Baklagiller Alanı (Dekar)	519.524	4.671.420	380.2070	222.8387
Yüzde değişim		7,99%	-0,19%	-0,41%
Üretim (Ton)	646285	507161	511236	289907
Yüzde değişim		-0,22%	0,01%	-0,43%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Baklagiller Alanı (Dekar)	3092404	7450000	3867000	2427761
Yüzde değişim		1,40%	-0,48%	-0,37%
Üretim (Ton)	850000	515000	520000	310000
Yüzde değişim		-0,39%	0,01%	-0,40%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Baklagiller Alanı (Dekar)	16,80%	62,70%	98,32%	91,79%
Üretim (Ton)	76,03%	98,48%	98,31%	93,52%

Kaynak: GKİB (2015), Tutar (1991) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.7'e göre 1986-1995 yıllarında GAP kırmızı mercimek üretim alanı daha fazla iken üretim oranları daha azdır. GAP/TR üretiminin (ton) en fazla olduğu yıl 1995 yılıdır. 2019 yılında üretim (ton) %94 oranındadır. Verimliliğin en fazla olduğu yıl 2005 yılıdır. Tabloya göre GAP kırmızı mercimek üretimine katkı sağlamıştır.

Tablo 3.8'e göre 2005'de nohut ekim alanının %13.02'si üretimin %16.04'ü azalmıştır. 2010 da ise ekim alanı ve üretim oranı azalmış olsa da 2019 da nohudun %17,76' si Bölge'de üretilmektedir. Fasulye ekim alanı ve üretimi azdır. 2019 da kırmızı mercimeğin %93,52 si Bölge'de yetişmiştir. Bu oran 2005 te %98,31'dir. 2010 yılında %98,47'dir. 2019 da Burçak dane üretimi %72,72'dir. Tabloya göre GAP burçak (dane) üretimine katkı sağlamıştır.

Tablo 3.8 Baklagiller Ekim Alanları ve Üretimi GAP Türkiye Oranı

Ürünler	GAP / TÜRKİYE (%)					
	Ekilen alan (da)			Üretim (ton)		
	2005	2010	2019	2005	2010	2019
Nohut	13.02	11.92	14.84	16.04	15.50	17.76
Fasulye (Kuru)	0.61	0.49	0.35	0.70	0.53	0.34
Mercimek (Kırmızı)	98.32	97.89	91.79	98.31	98.47	93.52
Mercimek (Yeşil)	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.02
Burçak (Dane)	24.45	80.70	61.16	23.30	86.32	72.72
Burçak (Yeşil Ot)	21.95	49.65	37.86	39.60	51.31	25.12

Kaynak: TÜİK (2020).

3.3. ENDÜSTRİ BİTKİLERİ

Endüstri bitkilerinin üretimi için ülkemizde uygun alanlar bulunmaktadır. Yetiştirmek için sıcak iklim şartları isteyen pamuk ülkemizin birçok alanında kolaylıkla yetiştirilebilir. Yağlı bitkiler ve şeker pancarı da sıcak ve karasal iklim isteyen bitkilerdir. Sulama olanaklarının sağlanması ile bu ürünlerin daha geniş alanlarda tarımı yapılır. GAB'da üretilen başlıca endüstri bitkileri; pamuk, şekerpancarı, tütün ve yağ bitkileridir. Yetiştirme döneminde fazlaca suya ihtiyaç duyan olgunlaşma dönemlerinde ise yüksek sıcaklık isteyen tütünün ekimi Adıyaman ve çevresinde gerçekleştirilir. Fakat sulama koşullarının yeterli düzeyde olmaması ve topraktaki verimin düşüklüğü sebebiyle ürün kalitesi düşmektedir. GAB'da, ülkemizin üretiminin %10'luk miktarı üretilmektedir. Ilıman iklim koşulları isteyen şeker pancarının üretimi sıcaklık koşullarının fazla olduğu yerlerde ancak sulama yapılabilir. GAP'ın faaliyeti sonucunda sulama olanaklarındaki artış ile şekerpancarı tarımında artış ve yüksek verimlilik koşullarının oluşması beklenmektedir. Sıcak iklimlerde pamuk üretiminin gerçekleşmesi için yetiştirme dönemi boyunca sıcaklığın 0 derecenin altına düşmemesi gereklidir. Bölge pamuk üretimi için büyük bir potansiyel sunmaktadır (Karadoğan & Özgen, 2006).

3.3.1. Pamuk

Yaygın ve zorunlu kullanımı, sağladığı katma değer ve oluşturduğu istihdam açısından pamuk üretimi önemlidir. İhracatta döviz girdisi sağlar. GAB pamuk üretiminin Türkiye'ye oranı %58 civarındadır (ESKGM, 2020).

Tablo 3.9'a göre: Türkiye'de pamuk üretiminin tamamına yakını Güneydoğu Anadolu, Ege, Çukurova ve Antalya da yapılmaktadır. 2019 yılı TÜİK verilerine göre 1995 yılına oranla pamuk üretim alanları GAP Bölgesi'nde %41 artmıştır. Ege'de %65, Çukurova'da %65, Antalya'da %87 oranında pamuk ekim alanı daralmıştır.

Tablo 3.9 Türkiye'nin Pamuk Ekim Alanları

Yıl	GAB	Çukurova	Ege	Antalya	Toplam
1995	2.042	2725	2.499	300	7.566
2000	3.168	1230	2.017	126	6.541
2005	2.950	1.806	1.378	54	4.806
2010	2.878	1.061	826	41	4.340
2015	2.645	716	917	62	4.778
2019	2.889	952	884	40	
95-19 Değişim %	%41	%-65	%-65	%-87	% -37

Kaynak: ESKGM (2020).

Tablo 3.10 Pamuk (Kütlü) Üretim Miktarları ve Oranları

GAP	PAMUK (KÜTLÜ)			
	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	2042320	2950950	2889140
Yüzde değişim	--		44,49%	-2,09%
Üretim (Ton)	66125	599685	1179252	1212703
Yüzde değişim	--	806,90%	96,65%	2,84%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	7566940	5468800	4160098
Yüzde değişim	--		-27,73%	-23,93%
Üretim (Ton)	1346800	2223507	2240000	2200000
Yüzde değişim	--	65,10%	0,74%	-1,79%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	26,99%	53,96%	69,45%
Üretim (Ton)	4,91%	26,97%	52,65%	55,12%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak düzenlenmiştir.

Tablo 3.10'a göre pamuk (kütlü) 1986 ve 1995 yılları kıyaslandığında üretim (ton) 1995 yılında %807 oranında artmıştır. 2005 yılında %96 oranında artmıştır. 2019 yılı kıyasında ise %3 oranında artmıştır. Artışın azalmasının sebebi maksimum artış oranına ulaşmasıdır. Üretim alanı 2005 yılında 1995 yılına oranla %44 artmıştır. 2019 yılında %-2 lik bir daralma söz konusudur. GAP/TR yüzdesi hem üretim alanı hem üretim (ton) miktarına bakıldığında düzenli olarak artmıştır. 2019 yılı üretim alanı 2005

yılına oranla %69 üretim (ton) miktarı ise %55 oranında artmıştır. Bu oran 1986 yılında üretim (ton) miktarında %5 tir. Oldukça önemli bir oranda artışın gerçekleştiği görülmüştür.

3.3.2. Şeker Pancarı

Türkiye’de şeker genelde pancar şekeri ve nişasta bazlı şeker için, tatlandırıcı ifadesi ise kalori değeri bulunmayan alternatif tatlandırıcılar için kullanılmıştır. Dünyada ise tatlandırıcı denildiğinde tatlılık veren her çeşit madde, şeker denildiğinde sadece pancar ya da kamıştan elde edilen kristal beyaz şeker (sakaroz) akla gelmektedir. GAB’da son yıllarda üretilmeye başlanan üretim oranı az olan bir üründür (TMMOB, 2020).

Tablo 3.11’e göre şeker pancarı üretim alan değişim yüzdesi eksilerdeyken 2019 yılında %177 oranında artmıştır. 1986 yılına kıyasla üretim (ton) yüzdesi 1995 yılında %516 oranında artmıştır. 2005 yılında %-20 azalırken 2019 yılında bu oran %288 artmıştır. Bu oranlar GAP’ın pancar üretimine önemli bir katkısının olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.11 Şeker Pancarı Üretim Miktarları ve Oranları

ŞEKER PANCARI				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	13499	13380	9680	26770
Yüzde değişim	--	-0,88%	-27,65%	176,55%
Üretim (Ton)	8.256	50893	40533	157140
Yüzde değişim	--	516,44%	-20,36%	287,68%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	3122510	3358120	3101000
Yüzde değişim	--		7,55%	-7,66%
Üretim (Ton)	10.662.346	11.170.569	15.181.247	18.085.528
Yüzde değişim	--	4,77%	35,90%	19,13%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	0,43%	0,29%	0,86%
Üretim (Ton)	0,08%	0,46%	0,27%	0,87%

Kaynak: STBGBKİB (2019) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.3.3. Tütün

Türkiye’nin uluslararası piyasalarda marka değeri olan en önemli tarımsal ürünlerinden bir tanesi de tütündür. Türkiye’de yetiştirilen oryantal tütünler, dünya piyasalarında uzun yıllar boyunca gördüğü yüksek talep sayesinde “Türk Tütünü” ismi ile anılmaktadır. Anadolu topraklarına ilk tütün fidesinin dikilmesinden bu yana tütün;

üretimi, ticareti ve tüketimi ile adeta bu toprakların siyasal, ekonomik ve toplumsal tanıklığını yansıtan bir ürün haline gelmiştir (TED, 2020).

Tütün üretiminde son on yılda yaşanan üretim dalgalanmalarına karşılık, 2020 yılında bir önceki yıla göre kayıtlı üretim %10 oranında artmıştır. 2020 yılında kayıtlı olarak üretilen 82,7 milyon kilogram tütünün bölgelere göre dağılımı; Ege Bölgesi'nde, 47,3 milyon kilogram, Karadeniz Bölgesi'nde 9,4 milyon kilogram, Doğu Anadolu ve GAB'da 23,7 milyon kilogram, Marmara Bölgesi'nde 1,6 milyon kilogram, Akdeniz Bölgesi'nde ise 773 bin kilogram olarak gerçekleşmiştir (TED, 2020).

Tablo 3.12'a göre GAP Bölgesinde 1986 yılına göre 1995 yılında üretimde (ton) %143 oranında artış gerçekleşmiştir. 2005 ve 2019 yıllarında üretimde azalış olmuştur. Bunun sebebi tütün politikasıdır. Tütün insan sağlığına zararlı olan sigara üretiminde kullanıldığından devlet kontrolünde üretilir. Bu sebeple üretimde azalışlar olmuştur. Üretimdeki azalışlar aynı yıllarda Türkiye üretiminde de gerçekleşmiştir. GAP/TR (%değişim) alanı ve üretim (ton) miktarına bakıldığında her yıl GAP oranı fazladır.

Tablo 3.12 Tütün Üretim Miktarları ve Oranları

TÜTÜN				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	275.190	177680	134367
Yüzde değişim	--		-35,43%	-24,38%
Üretim (Ton)	15.304	37231	14807	10403
Yüzde değişim		143,28%	-60,23%	-29,74%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)		2099190	1853420	810349
Yüzde değişim	--		-11,71%	-56,28%
Üretim (Ton)	170.000	204440	135247	70000
Yüzde değişim	--	20,26%	-33,85%	-48,24%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	13,11%	9,59%	16,58%
Üretim (Ton)	9,00%	18,21%	10,95%	14,86%

Kaynak: STBGBKİB (2019) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.13 Endüstri Ürünlerinin Ekim Alanları ve Üretimi GAP Türkiye Oranı

Ürünler	GAP / TÜRKİYE (%)					
	Ekilen alan (da)			Üretim (ton)		
	2005	2010	2019	2005	2010	2019
Pamuk (Kütlü)	53.96%	59.90%	69.45%	52.65%	56.78%	55.12%
Pamuk Tohumu(Çiğit)	53.96%	59.90%	60.46%	53.19%	56.78%	55.12%
Pamuk (Lif)	53.96%	59.90%	69.45%	51.83%	56.84%	55.12%
Tütün	9.59%	3.94%	16.58%	10.95%	5.27%	14.86%
Şekerpancarı	0.29%	0.57%	0.86%	0.27%	0.56%	0.87%

Kaynak: TÜİK (2020).

Tablo 3.30'e göre 2005 yılında GAP Bölgesi'nde pamuk üretimi Türkiye'nin %53,19'u iken 2010'da %56,78, 2019 da ise azalarak %55,12'si olmuştur. Tütün üretim yüzdesinin en fazla olduğu yıl 2019 yılıdır oran %14,86'dır. Şekerpancarı bölgeye uyumlu bir bitki değildir fakat sulamayla birlikte oran artmıştır 2019 yılında %0,87 olmuştur.

3.4. SEBZELER

GAB'da tarım alanları bostan tarımına uygunluk gösterir. Bölgedeki sulama sorunu çözüm çalışmaları ve sulama olanaklarının artmasıyla Akdeniz Bölgesi'nde üretilen sebzelerin neredeyse tamamı yetişmektedir. Yaz mevsimi sıcaklıklarının yüksek olmasından kaynaklı sebzelerin tat olarak daha fazla olgunlaşmasına sebep olmuştur. Bostan ve domates tarımı dışında; bamya, biber, patlıcan, salatalık, kabak bölgede sulamayla kolaylıkla üretilmektedir (Karadoğan & Özgen, 2006).

Sıcaklıkların fazla olduğu yaz mevsiminde sebzeler tat olarak daha çok olgunlaşır. Ülkemizde ilkbahar ve yaz mevsimlerine bağlı olarak sebze üretilmektedir. Daha önce Nur Dağları'nın batı kısmından öteye geçemeyen sera sebzeciliği günümüzde Ceylanpınar Ovası'na kadar yetiştirme ortamı bulmuştur. Bostan ürünlerinden kavun ve karpuz üretimi Batman ve Mardin şehirleri dışında artış sağlamıştır. Bölgenin batısında düşüş gerçekleşmiştir fakat bu düşüş ekonomik ürün tercihinin kaynaklanmaktadır (Karadoğan & Özgen, 2006).

Tablo 3.14 Kavun Üretim Miktarları ve Oranları

KAVUN				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	162420	122550	90581
Yüzde değişim			-24,55%	-26,09%
Üretim (Ton)	--	282425	258694	176314
Yüzde değişim			-8,40%	-31,84%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)		1197930	925430	721758
Yüzde değişim			-22,75%	-22,01%
Üretim (Ton)	--	1800000	1825000	1777059
Yüzde değişim			1,39%	-2,63%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	13,56%	13,24%	12,55%
Üretim (Ton)	--	15,69%	14,18%	9,92%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.4.1. Kavun

Kavun tek yıllık, kabakgiller familyasından, meyveleri yenen bir sebze çeşididir. Ülkemizde yılda 1,75 milyon ton kavun üretilmektedir. Kavun tüketimi kişi başına 22 kg civarındadır. GAP Bölgesi'nde çoğunlukla Diyarbakır ve Gaziantep il sınırları içerisinde üretilir (TMMOB, 2019). Tablo 3.14 sonuçlarına göre kavun üretiminde anlamlı bir artış olmamıştır. Hatta azalışlar vardır.

3.4.2. Karpuz

Karpuz kabakgiller familyasından tek yıllık, meyveleri yenen bir sebzedir. Türkiye'de yıllık 4 milyon ton karpuz üretimi yapılmaktadır. Kişi başı karpuz tüketimi 50 kg civarındadır. GAP Bölgesi'nde çoğunlukla Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin illerinde yetiştirilir. Tablo 3.15'e göre karpuz üretiminde anlamlı bir artış söz konusu değildir. Azalış söz konusudur.

Tablo 3.15 Karpuz Üretim Miktarları ve Oranları

KARPUZ				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	273.920	239530	164486
Yüzde değişim			-12,55%	-31,33%
Üretim (Ton)	--	631.224	726387	566782
Yüzde değişim			15,08%	-21,97%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)		1.361.270	1165460	833657
Yüzde değişim			-14,38%	-28,47%
Üretim (Ton)	--	3.600.000	3970000	3870515
Yüzde değişim			10,28%	-2,51%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	20,12%	20,55%	19,73%
Üretim (Ton)	--	17,53%	18,30%	14,64%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.4.3. Domates

Domates, kültürümüzde sebze olarak bilinen ancak bilimsel olarak meyve olarak kabul edilen tarım ürünüdür. Dünyada en çok üretilip, tüketilen ve ticarete konu olan tarım ürünlerindendir. Gıda sanayinde dondurulmuş, konserve, salça, ketçap, turşu gibi çok çeşitli kullanım alanları bulunmaktadır. Kişi başına tüketim son yıllarda 115-120 kg/yıl olarak değişkenlik göstermiş ve 2018 yılında ise 116,9 kg/yıl olarak belirlenmiştir. Domates ekim alanlarının azalması ve domates güvesi zararlısı nedeniyle

verimde azalma olması domates üretimini olumsuz etkilemiştir. 2019 yılında domates ihracatı 470 bin ton ile %11,3'lük gerileme göstermiştir (TEPGE, 2020).

Tablo 3.16'ya göre GAP Bölgesi domates üretim alanındaki değişim 1985 yılına oranla 1995 yılında %13 artmıştır. 2005 yılında 1995 yılına oranla %43, 2019 yılında 2005 yılına oranla %11 artıştır. GAP Bölgesi üretim (ton) değişimi 1995 yılında 1985 yılına oranla %-2 azalışken 2005 yılında 1995 yılına oranla %72 artıştır. 2019 yılında ise 2005 yılına oranla %52 artıştır. Türkiye domates değişimine bakıldığında 1995 yılına oranla 2005 yılında %10, 2019 yılında 2005 yılına göre %14 artıştır. GAP Bölgesi'nin Türkiye içindeki alan değişim oranı 1995 yılında %5, 2005 yılında 2019 yılında %7 artış oranıdır. Üretim (ton) 1995 %3, 2005 %3, 2019 %4 oranında artıştır. Bu verilere bakılarak domates üretiminin ve ekim alanının GAP ile birlikte arttığı ve değişimin sürekli artış yönünde olduğu görülmüştür. Fakat artış oranları birbirinden farklıdır.

Tablo 3.16 Domates Üretim Miktarları ve Oranları

DOMATES (TOPLAM)				
GAP	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	70.000	79.170	113.040	125.341
Yüzde değişim		13,10%	42,78%	10,88%
Üretim (Ton)	192.700	188.709	324.302	495.656
Yüzde değişim		-2,07%	71,85%	52,84%
Türkiye	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	1.826.990	2.011.160	1.734.214
Yüzde değişim			10,08%	-13,77%
Üretim (Ton)	--	7.250.000	10.500.000	12.841.990
Yüzde değişim		--	44,83%	22,30%
GAP/Türkiye	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	4,33%	5,62%	7,23%
Üretim (Ton)	--	2,60%	3,09%	3,86%

Kaynak: GBKİB (2015) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.4.4. Biber

Biber yetiştirme döneminde %60 ile 70 oranında nemlilik isteyen tarımsal üründür. Hava sıcaklığı 24-25 derecede aralığında olan, ışık alan bölgelerde biber yetiştiriciliği yapılabilir. Sera yetiştiriciliğinde ise nem oranının %70-75 civarında olması gerekmektedir. Biber toprak yönünden seçici bir bitkidir (wikipedia, 2021).

Tablo 3.17'ye göre sivri biber üretiminde değişim 1995 yılına oranla %118 artışken 2019 yılında 2005 yılına oranla %-35 azalıştır. Türkiye'de biber üretim alan değişimi azalış yönündedir. Üretim miktarında da aynı azalış söz konusudur.

Tablo 3.17 Biber (Sivri) Üretim Miktarları ve Oranları

BİBER (SİVRİ)				
GAP	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	17.830	16.820	12.593
Yüzde değişim			-5,66%	-25,13%
Üretim (Ton)	--	13.488	29.391	19.206
Yüzde değişim		--	117,90%	-34,65%
Türkiye	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	433.240	326.910	277.642
Yüzde değişim			-24,54%	-15,07%
Üretim (Ton)	--	750.000	744.000	902.203
Yüzde değişim		--	-0,80%	21,26%
GAP/Türkiye	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	4,12%	5,15%	4,54%
Üretim (Ton)	--	1,80%	3,95%	2,13%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.18 Biber (Dolmalık) Üretim Miktarları ve Oranları

BİBER (DOLMALIK)				
GAP	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	41.630	37.520	18.549
Yüzde değişim			-9,87%	-50,56%
Üretim (Ton)	--	39.336	63.705	30.954
Yüzde değişim		--	61,95%	-51,41%
Türkiye	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	205.740	189.010	122.952
Yüzde değişim			-8,13%	-34,95%
Üretim (Ton)	--	330.000	400.000	371.918
Yüzde değişim		--	21,21%	-7,02%
GAP/Türkiye	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)				
Üretim (Ton)				

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.18'e göre GAP Bölgesi'nde 2005 yılındaki üretim değişimi %61 oranında artıştır. Diğer yıllarda azalmıştır.

3.4.5. Patlıcan

GAP Bölgesi tarım alanları bostan tarımına elverişlidir. Sulama olanaklarının gelişmesiyle Akdeniz Bölgesi'nde üretilen sebzelerin tamamına yakını GAP Bölgesi'nde yetiştirilebilmektedir. Yaz mevsiminde sıcaklık ortalamalarının yüksekliği sebzelerin tat olarak daha çok olgunlaşmasını sağlamaktadır. Patlıcan bölgenin her alanında su imkânı ile rahatlıkla yetiştirilebilmektedir (Karadoğan & Özgen, 2006).

Tablo 3.19'a GAP Bölgesi'nde 2005 yılı değişim oranları üretim alanında %0.26 iken üretim miktarında %42 artıştır. Diğer yıllarda azalışlar söz konusudur. GAP/TR eğişim oranı dalgalı seyretmiştir.

Tablo 3.20'ye göre 2005 yılında GAP Bölgesi'nde sofralık domates üretiminin ülke üretimine oranı %3.33, 2010 da %3.15, 2019'da %3.82 olmuştur. Kayda değer bir yükseliş olmazken 2019 da birim alandan alınan verim artmıştır. Salçalık domatesin GAP Bölgesi'nde Türkiye üretimi içindeki payının, üretiminin ve ekim alanının en fazla olduğu yıl 2010 yılıdır. 2019 yılında patlıcan üretiminin Türkiye payı üretim alanına oranla azalma göstererek %12,76 olmuştur. Kavun üretiminin Türkiye üretimindeki payı söz konusu yıllarda azalmıştır. Karpuz üretiminin ülke içindeki payı 2005 te %18,30 iken 2019 da %14,64 olmuştur.

Tablo 3.19 Patlıcan Üretim Miktarları ve Oranları

PATLICAN				
GAP	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	54.580	54.720	33.912
Yüzde değişim			0,26%	-38,03%
Üretim (Ton)	--	116.147	164.416	104.945
Yüzde değişim		--	41,56%	-36,17%
Türkiye	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	313.020	307.890	193.067
Yüzde değişim			-1,64%	-37,29%
Üretim (Ton)	--	750.000	930.000	822.659
Yüzde değişim		--	24,00%	-11,54%
GAP/Türkiye	1985	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	17,44%	17,77%	17,56%
Üretim (Ton)	--	15,49%	17,68%	12,76%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.20 Sebze Ürünlerinin Ekim Alanları ve Üretimi GAP Türkiye Oranı

Ürünler	GAP / TÜRKİYE (%)					
	Ekilen alan (da)			Üretim (ton)		
	2005	2010	2019	2005	2010	2019
Domates(Sofralık)	6,33	6,70	7,59	3,33	3,15	3,82
Domates(Salçalık)	4,07	12,44	6,43	2,99	11,55	3,94
Biber (Salçalık)	29,97	24,93	23,14	24,37	18,34	17,75
Biber (Dolmalık)	19,85	18,05	15,09	15,93	11,41	8,32
Biber (Sivri)	5,15	4,35	4,54	3,95	2,28	2,13
Patlıcan	17,77	15,87	17,56	17,68	14,52	12,76
Kavun	13,24	12,00	12,55	14,18	10,87	9,92
Karpuz	20,55	17,66	19,73	18,30	13,53	14,64

Kaynak: TÜİK (2020).

3.5. MEYVELER

3.5.1. Zeytin

TÜİK'e göre Türkiye'deki zeytin üretimi 864.428 hektar alanda yapılmaktadır. Ülkemizde zeytin ve zeytinyağı üretimi dalgalı bir seyir izler. İşletmelerde kullanılan teknoloji, pazarlama politikaları ihracatımızı etkileyen önemli unsurdur. GAP Bölgesi'nde Adıyaman, Urfa, Şırnak, Antep, Kilis ve Mardin'de zeytin yetiştirilmektedir. Türkiye zeytin üretiminde 4. Sırada olan ülkedir. GAP'ın zeytin üretme potansiyeli yüksektir. Meyve türüdür (ESKGM, 2019).

Tablo 3.21 Zeytin (Toplam) Üretim Miktarları ve Oranları

ZEYTİN (TOPLAM)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)		--	408.320	862.264
Yüzde değişim			--	111,17%
Üretim (Ton)	38.600	--	77432	54733
Yüzde değişim		--	--	-29,31%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	--	6.620.000	8.791.765
Yüzde değişim			--	32,81%
Üretim (Ton)	1.010.000	--	1.200.000	1.525.000
Yüzde değişim		--	--	27,08%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	--	6,17%	9,81%
Üretim (Ton)	3,82%	--	6,45%	3,59%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020a) verilerine göre düzenlenmiştir. Sofralık ve zeytinyağlık zeytinin üretim miktarı ve alanı toplanarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.21'e göre GAP Bölgesi'nde zeytin üretim alanı genişlemiştir. 2019 üretim alanındaki artış 2005 yılına oranla %111 artış göstermiştir. 2019 yılında üretimde ise %29 azalış söz konusudur. Türkiye için verilere baktığımızda ise 2019 yılı üretim alanında %33, üretim (ton) miktarında %27 artış söz konusudur. GAP/ TR değişimine, üretim alan değişimine baktığımızda 2005 yılında %6 2019 yılında %10, üretim (ton) miktarı 1986'da %4, 2005 yılında %6, 2019 yılında %4'tür. İstikrarlı bir artış söz konusu değildir.

3.5.2. Antepfıstığı

Fıstık ağaçlarının %45'i Gaziantep'in sınırları içindedir. Gaziantep'in kuzeyinde, Şanlıurfa ilinin batı kısmında ve Adıyaman'ın güneybatısında, Siirt'te ve Mardin'in

Derik İlçesi'nde yoğun şekilde üretilir. Antepfıstığı kültürü için en uygun alan GAP Bölgesi'dir. Türkiye'de bulunan ağaçların %89'u bu bölgededir. Üretimin %92'si bu bölgededir (Doğanay, 1995).

Türkiye'de antepfıstığı kıraç, atıl, ekonomik değeri bulunmayan arazilerde yetişir. Şekil ve emek yoğun faaliyet gerektirir. 200.000 bireye istihdam sağlar, İşsizliği önlemeye, ekonomiyi güçlendirmeye olanak sağlar. Kıraç arazilerde üretilmesinden kaynaklı erozyonu önleme etkisi vardır. GAB ve Antep ekonomisi açısından stratejik önem arz eder. GAP'ta 7 bin yıldır yetiştirilmektedir. Dünya antepfıstığı üretiminde Türkiye ilk üçtedir. 3.2 milyon dekar alanda üretilir (GTO, 2013).

Tablo 3.22 Antep Fıstığı Üretim Miktarları ve Oranları

ANTEP FISTIĞI				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	2086340	2110284	3538477
Yüzde değişim			1,15%	67,68%
Üretim (Ton)	38600	65960	17012	77947
Yüzde değişim		70,88%	-74,21%	358,19%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	2175500	2212229	3662103
Yüzde değişim			1,69%	65,54%
Üretim (Ton)	1010000	75000	128000	85.000
Yüzde değişim		-92,57%	70,67%	-33,59%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	95,90%	95,39%	96,62%
Üretim (Ton)	3,82%	87,95%	13,29%	91,70%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

2018 yılında 105.659.000 dolar antepfıstığı ihracatı yapılmıştır. 111 milyon dolar gelir sağlanmıştır. Verim sulamanın artmasıyla artacaktır (STBGBKİB, 2020). Tablo 3.22'e göre GAP Bölgesi antepfıstığı üretim alanı 1995 yılına kıyaslandığında 2005 yılında %1 artarken 2005-2019 yılı kıyasında %74 artmıştır. Üretim (ton) artışına baktığımızda 2005 yılında 1986 yılına oranla %71 artarken 2005 yılında %74 oranında azalmıştır. 2019 yılında iste 2005 yılına oranla %358 artış göstermiştir. Bu sonuca göre GAP antepfıstığı üretiminde olağan üstü bir artış sağlayarak katkıda bulunmuştur. Atıl araziler, taşlı arazilerin fıstık üretimi için ıslah edilmesi ve sulamanın etkisi bu sonucu doğurmuştur. Türkiye antepfıstığı üretim alanı 2019 yılında 2005 yılına oranla %44 daralmıştır. Üretim 1986 'ya oranla 1995 yılında %92 azalmıştır. 2005 yılında %71, 2019 yılında 2005'e oranla %76 artmıştır. GAP/TR alanı yıl kıyaslarına bakıldığında en

fazla 2019 yılında %96 artış sağlamıştır. Üretim (ton) en fazla 2019 yılında %92 artmış diğer yıllarda da bu yıl kadar olmasa da artış sağlandığı görülmüştür. Sonuç olarak GAP antepfıstığı üretimine anlamlı oranda katkı sağlamıştır.

3.5.3. İncir

Akdeniz iklim alanlarıyla, bozulmuş sahalarda Akdeniz iklimi isteyen bir meyvedir. Akdeniz’de yetişen incir, Şanlıurfa’nın bazı alanlarında, Fırat ve Dicle’nin nehirlerinin kolları aracılığıyla Diyarbakır ve Adıyaman dolaylarında da üretilmektedir (Karadoğan & Özgen, 2006)

Tablo 3.23 İncir Üretim Miktarları ve Oranları

İNCİR				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	14960	15549	12653
Yüzde değişim			3.94%	-18,62%
Üretim (Ton)	8200	5262	7291	6236
Yüzde değişim		-35.83%	38.56%	-14.47%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	483000	478572	521164
Yüzde değişim			-0.92%	8.90%
Üretim (Ton)	370000	240000	254838	310000
Yüzde değişim		-35.14%	6.18%	21.65%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	3.10%	3.25%	2,43%
Üretim (Ton)	2.22%	2.19%	2.86%	2.01%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) kullanılarak veriler hesaplanmıştır.

2017 yılı itibariyle Türkiye’de 24 bin ton ihracat değeriyle 82 milyon dolar kazanç elde edilmiştir. 500.000 dekar alanda incir üretilmektedir. Türkiye incir üretiminde %26 ile birinci sıradadır. Kuru incir üretimindeyse Dünya’da %60’lık bir paya sahiptir. 2018 yılında Gaziantep’te incir yetiştirilme oranı Türkiye’ye kıyasla %0.65’tir (TMMOB, 2019).

Tablo 3.23’a göre GAP Bölgesi’nde incir üretiminin istikrarlı bir artış yapmadığı ve 2019 yılında GAP başlangıcına göre düştüğü görülmektedir. Aynı şekilde GAP üretiminin Türkiye üretimine oranına bakıldığında bu oranın düştüğü görülmektedir. Elde edilen sonuçlardan GAP incir üretimine anlamlı ölçüde üretim katkısı sağlamadığı sonucu çıkarılabilir.

3.5.4. Üzüm

Gaziantep, Kilis, Oğuzeli, Nizip'te üzüm üretiminin alanı geniştir. Ülkemizdeki üzüm üretiminin 1/10'u bu alandan sağlanır. Özellikle Gaziantep, Nizip, Kilis'te pekmez üretimi yapılır. Şarap ve rakı üretimi bölgedeki fabrikalarda gerçekleştirilmektedir. Bölgenin iklimiyle uyum gösteren üzüm aradığı sıcaklığı ve uygun yetiştirme koşullarını Gaziantep, Kahramanmaraş ve Şanlıurfa'da yoğun olarak bulabilmektedir. Yaz sıcaklıklarının fazla olduğu alanlarda üzüm kalitesi yüksektir (Yücel, 1987).

Tablo 3.24 verilerine göre 1986 yılında üzüm, GAP/TR üretim ton %22'dir. 2005 yılı verilerine göre GAP/TR üretim alanı %24, üretim (ton) %16'dır. 2019 yılında 2005 yılına oranla GAP üretim alanı %12 azalmıştır. Üretim miktarı ise %11 azalmıştır. 2019 yılı Türkiye üretim alanı 2005 yılına oranla %21 azalmıştır. Üretim miktarı ise %6 artmıştır. GAP/ TR % değişim oranlarına baktığımızda 1986 yılında %22 olan üretim (ton) miktarı 2005 yılında %16, 2019 yılında ise %13 olmuştur. GAP/TR üretim alanı 2005 yılında %24 iken 2019 yılında bu yıla oranla %27 artış göstermiştir. Bu verilere göre GAP üzüm üretim alanında ve üretim miktarında ciddi anlamda azalış söz konusudur. Azalışa rağmen GAP'ın Türkiye üzüm üretim alanı ve miktarı önemli orandadır. Anlamlıdır.

Tablo 3. 24 Üzüm (Toplam) Üretim Miktarları ve Oranları

ÜZÜM (TOPLAM)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	141.629	--	1.245.220	1.093.062
Yüzde değişim			--	-12,22%
Üretim (Ton)	654.400	--	618.679	551.783
Yüzde değişim		--	--	-10,81%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)		--	5160000	4.054.387
Yüzde değişim			--	-21,43%
Üretim (Ton)	3.000.000	--	3.850.000	4.100.000
Yüzde değişim		--	--	6,49%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	--	24,13%	26,96%
Üretim (Ton)	21,81%	--	16,07%	13,46%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) kullanılarak veriler hesaplanmıştır. Şaraplık, sofralık-çekirdekli, sofralık-çekirdeksiz, kurutmalık-çekirdekli, kurutmalık-çekirdeksiz üzümün ekim alanlarının ve üretim miktarlarının toplamı alınarak hesaplanmıştır.

İklimi ve toprak seçiciliği ve çoğalma uygulamalarının kolay olması ve çeşitli şekillerde değerlendirilmesi sebebiyle dünyanın ve ülkemizin yaygın kültür bitkilerindedir. Türkiye’de yaklaşık olarak 417.000 hektar alanda üretilmektedir. Türkiye’deki üretimi dünyaya kıyasen %6’dır ve bu oranla 5. sıradadır. 2019 yılı üretim miktarına bakıldığında Gaziantep ve Mardin üzüm üretimi Türkiye %6’sı kadardır. Türkiye’de Gaziantep 5. Mardin 6. sırada üretilmektedir (TMO, 2020).

3.5.5. Dut

Oldukça geniş bir alana yayılmış bir meyve türüdür. İpekböcekçiliği yetiştiriciliğinde kullanılmasından dolayı dünyada, dut meyve üretim miktarına ait kayıt mevcut değildir. Anadolu, dutun anavatanıdır. Aynı zamanda en eski kültür alanlarındadır. Türkiye’de, 2.210.000 adet ağaçtan 55.000 ton ürün alınmaktadır. Ortadoğu (10.263 ton), Kuzeydoğu (10.134 ton), Orta kuzey (10.043 ton) ve Karadeniz (9.196 ton) dut üretimi yapılmaktadır. Batı Anadolu Bölgeleri’imizde ipekböcekçiliğinde kullanılmaktadır. İç Anadolu, Güney ve Doğu Anadolu Bölgeleri’nde pekmezi, pestili, ezmesi, kurusu, cevizli sucuğu ve şurubu yapılmaktadır. Duttan çeşitli yiyecek-içecek ürünleri üretilmektedir (Pırlak & Erdoğan, 2005, s. 38-43).

Tablo 3.25 Dut Üretim Miktarları ve Oranları

	DUT			
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	3200	9577	8222
Yüzde değişim			199,28%	-14,12%
Üretim (Ton)	1882000	2951	12650	9127
Yüzde değişim		-99,84%	328,67%	-27,85%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	18600	18600	19916
Yüzde değişim			0,00%	6,72%
Üretim (Ton)	19.000.000	60000	75096	69317
Yüzde değişim		-99,68%	25,16%	-7,70%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	17,20%	51,49%	41,30%
Üretim (Ton)	9,91%	4,92%	16,85%	13,17%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak Nar

Tablo 3.25’e bakıldığında 2005 yılı GAP Bölgesi dut üretim alanında 1995 yılına oranla % 200 bir artış söz konusudur. 2019 yılında ise 2005 yılına oranla %108’lik bir artış söz konusudur. GAP’ın dut yetiştirme alanına katkısının olduğu sonucunu doğrulamaktadır. Üretim (ton) bazında en yüksek üretim 1986 yılına aittir. GAP/TR üretim yüzdesi alan ve üretim miktarında tabloda yer alan yıllarda artış sağlamıştır.

3.5.6. Nar

Farklı iklim ve toprak koşullarına uyum sağlayan bir meyve türüdür. Ülkemizde yetiştirme alanı geniştir. GAB’da ise üretime elverişli alanlar dağınıktır (Durmuş & Yiğit, 2003, s. 23-54).

Tablo 3.26’ya göre GAP Bölgesi nar üretim alanı 1995 yılına oranla 2005 yılında %89 artmıştır. 2019 yılında ise %78 oranında artış gerçekleşmiştir. Üretim miktarı 1986 yılına oranla 1995 yılında %10’luk bir azalış görülürken, 2005 yılında %93, 2019 yılında %176 bir artış görülmüştür. Türkiye nar üretim alanı 2005 yılında 1995 yılına oranla %340 ve üretim miktarı %253 artmıştır. Nar üretim alanında ve miktarındaki artış önemlidir. GAP Bölgesi’nin Türkiye içindeki değişim oranları da anlamlıdır. Bu oranlar sulamayla birlikte verimliliğin arttığı sonucunu doğurmuştur.

Tablo 3.26 Nar Üretim Miktarları ve Oranları

NAR				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	19880	37505	66746
Yüzde değişim			88,66%	77,97%
Üretim (Ton)	13200	11833	22814	62961
Yüzde değişim		-10,36%	92,80%	175,98%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	46750	206073	285253
Yüzde değişim			340,80%	38,42%
Üretim (Ton)	2300000	59000	208502	559171
Yüzde değişim		-97,43%	253,39%	168,18%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	42,52%	18,20%	23,40%
Üretim (Ton)	0,57%	20,06%	10,94%	11,26%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.5.7. Badem

Sert kabuklu meyve türüdür. Dünyanın hemen her bölgesinde yetiştirilebilmektedir. GAB 15.370 tonluk badem üretimi ile üçüncü sırada olup bölgedeki ortalama verim 11 kg ağaç-1dir. Türkiye badem üretiminde üçüncü sırada yer alan GAB’ın bütün illerinde badem yetiştiriciliği yapılmaktadır. 2015 yılı istatistik verilerine göre, GAB’da 77.569 dekar alanda 15.370 ton badem üretimi yapılmakta ağaç başına verim 11 kg ağaç-1, meyve veren yaştaki ağaç sayısı 1.393.019, meyve vermeyen yaştaki ağaç sayısı 930.784 ve toplam ağaç sayısı ise 2.323.803 adettir (Gülsoy & Şimşek, 2017).

Tablo 3.27 Badem Üretim Miktarları ve Oranları

BADEM				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	9310	37987	152.458
Yüzde değişim			308,02%	301,34%
Üretim (Ton)	--	3564	6061	33594
Yüzde değişim			70,06%	454,26%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	82000	171478	470881
Yüzde değişim			109,12%	174,60%
Üretim (Ton)	--	47000	55398	150000
Yüzde değişim			17,87%	170,77%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	11,35%	22,15%	32,38%
Üretim (Ton)	--	7,58%	10,94%	22,40%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.27'ye bakıldığında badem üretimi (ton) 2005 yılı 1995 kıyasla değişimi %70, 2019 yılı 1995 k değişimi ise %454 olmuştur. GAP'ın badem üretiminde önemli bir artış sağlanmasına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye badem üretim alanındaki değişim ise 2005-1995 kıyasında %109, 2005-2019 kıyasında %175 olmuştur. Badem üretim alanının ülkemizde arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye badem üretim değişim yüzdesi kıyasının en fazla olduğu yıl 2019 yılı %171 oranındadır. GAP Bölgesi badem üretim alanı ve üretim miktarı Türkiye üretim alanı ve üretim miktarının arttığı görülmüştür. Badem her yerde yetişebilen bir meyve olduğundan üretimine özen gösterildiğinde artış gösterdiği görülmüştür.

3.5.8. Ceviz

Cevizin anavatanı olarak değerlendirilen ülkeler arasında Türkiye de bulunur. Sert kabuklu bir meyve türüdür. Türkiye sert kabuklu kuru meyve olan ceviz üretimini artırmaya çalışmasına rağmen henüz kendine yeterli duruma gelmemiştir. Ülke içi ihtiyaç üretimle tamamen karşılanamadığında ithalat miktarı da incelenen dönemde artmıştır. Türkiye ceviz dış ticaretinde açık veren bir ülke durumundadır (Güvenç & Kazankaya, 2019, s. 418-424).

Tablo 3.28'e göre GAP Bölgesi ceviz üretim alanı yıllar itibariyle oldukça genişlemiştir. 2005 yılında GAP üretim alanı %66, 2019 yılında GAP üretim alanı %402 genişlemiştir. 2005 yılında üretim (ton) %37 artarken 2019 yılında %35 artış göstermiştir. Türkiye'de ceviz üretim alanı genişlemiş yıllar itibariyle düzenli artış

olmasa da anlamlı bir artış gerçekleşmiştir. GAP ceviz üretim alanı ve miktarı Türkiye içinde oldukça azdır.

Tablo 3.28 Ceviz Üretim Miktarları ve Oranları

CEVİZ				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	6540	10856	54493
Yüzde değişim			65,99%	401,96%
Üretim (Ton)	--	5195	7125	9.638
Yüzde değişim			37,15%	35,27%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	111000	413932	1245527
Yüzde değişim			272,91%	200,90%
Üretim (Ton)	--	116000	178000	225000
Yüzde değişim			53,45%	26,40%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	5,89%	2,62%	4,38%
Üretim (Ton)	--	4,48%	4,00%	4,28%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.29'e göre 2019 da sofralık çekirdekli üzümün %21,70'i, sofralık çekirdeksiz üzümün %0,89'u kurutmalık çekirdekli üzümün %41,80'i GAP Bölgesi'nde üretilmektedir. Bu oran 2005'te sırasıyla %21,71, %2,53, %19,52'dir. 2010 da ise %43,51, %3,37 ve %26,99'dur. Antep fıstığının bu üç yıl içinde üretiminin en fazla olduğu yıl %91,70'le 2019'dur. Sofralık zeytin yüzdesi her üç yılda düşüktür. Zeytinyağlık zeytin yüzdesi en fazla 2005 yılında %8,65, 2010'da %4,57 2019'da %4,15'tir.

Tablo 3.29 Diğer Tarım Ürünlerinin GAP Türkiye Oranı

Ürünler	GAP / TÜRKİYE (%)					
	Ekilen alan (da)			Üretim (ton)		
	2005	2010	2019	2005	2010	2019
Üzüm (Sofralık-Çekirdekli)	26,55	29,65	32,79	21,71	23,76	21,70
Üzüm (Sofralık-Çekirdeksiz)	3,79	5,94	1,38	2,53	3,37	0,89
Üzüm (Kurutmalık-Çekirdekli)	46,65	53,80	56,00	42,20	43,51	41,80
Üzüm (Kurutmalık-Çekirdeksiz)	0,85	0,26	0,05	0,45	0,02	0,01
Üzüm (Şaraplık)	25,49	32,30	29,37	19,52	26,99	19,76
Antep Fıstığı	96,21	95,39	96,62	79,54	91,42	91,70
Zeytin (Sofralık)	3,04	4,60	3,83	2,06	2,58	2,09
Zeytin (Yağlık)	7,26	9,22	11,98	8,65	4,57	4,15

Kaynak: TÜİK (2020).

3.6. SEÇİLMİŞ ÜRÜNLER

3.6.1. Kırmızıbiber

Kırmızıbiber; dünyanın çeşitli ülkelerinde örtü altında ve açıkta yetiştirilen, tüketici, üretici ve işleme endüstrisi için önemli yeri bulunan bir kültür bitkisi. Türkiye’de genellikle; Akdeniz, Ege, Marmara ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde biber üretimi yapılmaktadır (Duman, Zorlugenç, & Evliya, 2002, s. 112-117).

Tablo 3.30 Kırmızıbiber Üretim Miktarları ve Oranları

KIRMIZIBİBER				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	45290	74971	102455
Yüzde değişim			65,54%	36,66%
Üretim (Ton)	--	11613	125024	206479
Yüzde değişim			976,59%	65,15%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	80940	104049	119409
Yüzde değişim			28,55%	14,76%
Üretim (Ton)	30000	21340	186272	240656
Yüzde değişim		-28,87%	772,88%	29,20%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	55,96%	72,05%	85,80%
Üretim (Ton)	--	54,42%	67,12%	85,80%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.30 incelendiğinde GAP Bölgesi’nde 2005 yılında 1995 yılına oranla kırmızıbiber üretim alanında %66 oranında genişleme olmuştur. 2019 yılında ise 2005 yılına kıyasen %37 oranında bir genişleme değişim söz konusudur. Kırmızıbiber üretim değişimi ise 1995 yılına oranla 2005 yılında %977 oranında, 2005 yılına oranla 2019 yılı değişim %65 oranında gerçekleşmiştir. Türkiye üretim alanı ise 1995-2005 değişimi %29, 2005-2019 değişimi %15’tir. Tablodan GAP üretim miktar ve alanının değişim Türkiye’ye oranın yüksek olduğu görülmektedir. Kırmızıbiber üretiminde ve alanında GAP Bölgesi’nde anlamlı ve önemli değişim söz konusudur.

3.6.2. Zerdali

Kaysiya benzeyen bir meyve türüdür. Meyveleri kayısıdan daha küçük ve ekşidir. Kurak yörelerde ve kumlu topraklarda yetişir. Sıcaklığa kayısıdan daha dayanıklıdır. Aşılama sureti ile kayısı yetiştiriciliği yapılır. Ülkemizde ortalama zerdali üretimi 50 bin ton civarındadır. Zerdali üretiminde ilk sıra Erzincan Ovası’nındır. Erzincan toplam

üretimin %27'sini karşılamaktadır. Erzincan'dan sonra yoğun üretim alanı Kayseri-Nevşehir-Niğde Yöreleridir. Türkiye üretiminin %20'sini karşılar. Bu yöreler dışında yoğun üretim bölgesi Kızılırmak vadisi boyunca karşımıza çıkan alandır. Bu alanda da ülkemiz toplam üretiminin %17'si gerçekleşir (Durmuş & Yiğit, 2003, s. 23-54).

Tablo 3.31'e bakıldığında GAP'ın zerdali üretimine katkısı olmamıştır.

Tablo 3.31 Zerdali Üretim Miktarları ve Oranları

ZERDALİ				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	2490	1204	189
Yüzde değişim			-51,65%	-84,30%
Üretim (Ton)	--	1072	949	186
Yüzde değişim		-	-11,47%	-80,40%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	22350	10681	9980
Yüzde değişim			-52,21%	-6,56%
Üretim (Ton)	--	49000	26132	17250
Yüzde değişim			-46,67%	-33,99%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	11,14%	11,27%	1,89%
Üretim (Ton)	--	2,19%	3,63%	1,08%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.6.3. Trabzon Hurması

Trabzon hurması, yılda 10 bin tona yakın üretilir. Yarısına yakını İskenderun körfezi kıyıları ve Hatay Yöresinin güneyinde üretilir. Çukurova ile birlikte ülke üretiminin 2/3'si Doğu Akdeniz Bölgesi'nde üretilir. Trabzon hurmasının üretildiği bir diğer alan Doğu Karadeniz kıyılarıdır. Doğu Karadeniz'de ülke üretiminin yaklaşık 1/5'i gerçekleştirilir. Ülke üretiminin 9/10'unu sağlayan bu iki alan dışında Batı Karadeniz kıyı kesimi ile özellikle Adapazarı ve Kocaeli çevresinde ve Büyük Menderes Oluğu ile Antalya Körfezi kıyılarında da yer yer üretimi yapılmaktadır (Durmuş & Yiğit, 2003, s. 23-54).

Tablo 3.32'ye bakıldığında GAP Bölgesi 1995-2005 yılı Trabzon hurması üretim alanı %24 azalırken 2005-2019 yıllarında %21 artmıştır. 1995-2005 üretim miktarı değişimi 2005 yılında %400 artış, 2005-2019 yılları değişimi %449 artıştır. Bu sonuca göre GAP Trabzon hurması üretiminde artışa sebep olmuştur. Türkiye'de Trabzon hurması üretimi 1995-2005 yıllarında %119 artarken, 2019 yılında %95 artmıştır. Bu oran Türkiye için oldukça anlamlıdır. GAP /TR üretim alanı 1986-1995 yılları arasında

%21, 1995-2005 yılları arasında %12 oranında artış genişlemiştir. Üretim 1986-1995 değişimi %3, 1995-2005 %6 2005- 2019 değişimi %18 oranında artmıştır.

Tablo 3.32 Trabzon Hurması Üretim Miktarları ve Oranları

TRABZON HURMASI				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	3160	2387	2890
Yüzde değişim			-24,46%	21,07%
Üretim (Ton)	--	330	1650	9063
Yüzde değişim			400,00%	449,27%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	15000	19741	31009
Yüzde değişim			31,61%	449,27%
Üretim (Ton)	--	12000	26277	51317
Yüzde değişim			118,98%	95,29%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	21,07%	12,09%	9,32%
Üretim (Ton)	--	2,75%	6,28%	17,66%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.6.4. Hıyar (Sofralık)

Kabakgiller familyasından tek yıllık bitkisidir. Hıyarın 90 cinsi ve 750 türü bulunmaktadır. Sebzeler içerisinde önemli bir yeri vardır. GAP Bölgesi'nde açıkta ve mevsiminde yetiştirilir. Ülkemizin diğer bölgelerinde ise seralarda da yetiştirilebilmektedir (KHGM, 1996).

Tablo 3.33 Hıyar (Sofralık) Üretim Miktarları ve Oranları

HIYAR SOFRALIK				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	34990	39588	33089
Yüzde değişim			13,14%	-16,42%
Üretim (Ton)	--	58723	71841	87636
Yüzde değişim			22,34%	21,99%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	462570	315795	289287
Yüzde değişim			-31,73%	-8,39%
Üretim (Ton)	--	1825000	1593844	1748157
Yüzde değişim			-12,67%	9,68%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	7,56%	12,54%	11,44%
Üretim (Ton)	--	3,22%	4,51%	5,01%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.33 verilerine göre GAP hıyar üretim alanı 1995-2005 değişim oranı %13 artıştır. 2005-2019 değişimi %16 azalıştır. GAP'ın anlamlı oranda artış sağladığı görülmüştür. Üretim miktarı değişimi 1995-2005 %22 artış, 2005-2019 %22 artıştır.

GAP/Türkiye üretim değişim değişimi 1986-1995 yüzdesi 3, 1995-2005 değişimi %5, 2005-2019 %5 artıştır.

3.6.5. Kabak (Sakız)

Kabakgiller familyasından meyveleri bol lifli olan bir bitkidir (wikipedia, 2021).

Tablo 3.34 Kabak (Sakız) Üretim Miktarları ve Oranları

KABAK (SAKIZ)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	1930	1567	2763
Yüzde değişim			-18,81%	76,32%
Üretim (Ton)	--	3307	2474	1796
Yüzde değişim			-25,19%	-27,41%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	118400	101455	75562
Yüzde değişim			-14,31%	-25,52%
Üretim (Ton)	--	260000	314340	92954
Yüzde değişim			20,90%	-70,43%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	1,63%	1,54%	3,66%
Üretim (Ton)	--	1,27%	0,79%	1,93%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.34'e göre verilerine bakıldığında Kabak üretim alanında ve üretiminde artış gerçekleşmemiştir. GAP'ın kabak üretiminde olumlu bir etkisi olmamıştır.

3.6.6. Marul

Salata grubu yaprağı yenen en önemli bitkilerin başında gelen marul bitkisi Türkiye'nin hemen hemen her bölgesinde iklim ve coğrafi koşullara bağlı olarak açık alan veya örtü altında yetiştiriciliği yapılan bitki türüdür. Dünyada marul üretimi yaklaşık olarak 27,3 milyon ton olup, Çin 15.546.415 ton üretim miktarı ile ilk sırada yer alırken, Türkiye 487.543 ton üretim miktarı ile dünyada 8. sırada yer almaktadır. İç Anadolu Bölgesi 108.849 ton marul üretim miktarı ile Türkiye üretiminin yaklaşık %22.33'ünü karşılamaktadır. İç Anadolu Bölgesi'nde marul üretiminin en yaygın yapıldığı iller sırası ile Ankara, Eskişehir, Karaman ve Konya'dır (Akbaş, Morca, & Çoşkan, 2021, s. 387-395).

Tablo 3.35'göre verilerine bakıldığında marul üretim alanında ve üretiminde artış gerçekleşmemiştir. GAP'ın marul üretiminde olumlu bir etkisi olmamıştır.

Tablo 3.35 Marul Üretim Miktarları ve Oranları

MARUL				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	5420	5679	3060
Yüzde değişim			4,78%	-46,12%
Üretim (Ton)	--	7265	7060	6713
Yüzde değişim			-2,82%	-4,92%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	116260	107685	91439
Yüzde değişim			-7,38%	-15,09%
Üretim (Ton)	--	215000	226144	215728
Yüzde değişim			5,18%	-4,61%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	4,66%	5,27%	3,35%
Üretim (Ton)	--	3,38%	3,12%	3,11%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.6.7. Maydanoz

Yapraklı salata bitkisidir (wikipedia, 2021).

Tablo 3.36'e göre maydanoz üretiminde 1995-2005 üretim değişim alanı %12 artışken 2005-2019 değişimi %55 oranında azalıştır. Üretim miktarında da 1995-2005 üretim değişimi %33 artış iken 2005-2019 kıyası %24 azalıştır. Bu verilere göre anlamlı üretim artış potansiyeli söz konusudur fakat son yıllarda değerlendirilmemiştir.

Tablo 3.36 Maydanoz Üretim Miktarları ve Oranları

MAYDANOZ				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	4130	4638	2073
Yüzde değişim			12,30%	-55,30%
Üretim (Ton)	--	1775	2364	1796
Yüzde değişim			33,18%	-24,03%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	38620	48671	75562
Yüzde değişim			26,03%	55,25%
Üretim (Ton)	--	40000	56332	92954
Yüzde değişim			40,83%	65,01%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	10,69%	9,53%	2,74%
Üretim (Ton)	--	4,44%	4,20%	1,93%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.6.8. Tere

Tere, baharatlı, yaprakları tüketilen bir sebze türüdür. Kısa vejetasyona sahip ve çiçeklenmeye duyarlı bir bitki olmasından kaynaklı ülkemizin her yerinde sıcak yaz ayları dışında yetişen bir sebzedir. Ege, Akdeniz ve Marmara Bölgelerinde ticari amaçlı

üretilebilmektedir. Son yıllarda kış ayları içinde örtü altı yetiştiriciliği yapılabilmektedir (Yanmaz, Yıldırım, & Koyuncu, 2010, s. 91-95).

Tablo 3.37 Tere Üretim Miktarları ve Oranları

TERE				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	690	154	466
Yüzde değişim			-77,68%	202,60%
Üretim (Ton)	--	138	41	510
Yüzde değişim			-70,29%	1143,90%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	2070	3329	6576
Yüzde değişim			60,82%	97,54%
Üretim (Ton)	--	1250	2380	6629
Yüzde değişim			90,40%	178,53%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	33,33%	4,63%	7,09%
Üretim (Ton)	--	11,04%	1,72%	7,69%

Kaynak: GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.37'ye göre GAP Bölgesi'nde 2005-2019 yılları kıyaslandığında üretim alanındaki değişim %203, aynı yıllar kıyaslandığında üretim miktarındaki değişim %1144 artıştır. 1995-2005 TR değişim oranı %61, 2005-2019 değişim oranı %98 artıştır. Bu veriler ışığında GAP tere üretiminde anlamlı oranda artışa sebep olmuştur. Sulamanın artışının tere üretiminde olumlu etkisi olmuştur.

Tablo 3.38 Burçak (Toplam) Üretim Miktarları ve Oranları

BURÇAK (TOPLAM)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	34450	9280	25635
Yüzde değişim			-73,06%	176,24%
Üretim (Ton)	1300	3496	1724	6115
Yüzde değişim		168,92%	-50,69%	254,70%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	92000	40000	51673
Yüzde değişim			-56,52%	29,18%
Üretim (Ton)	16000	8793	5300	18132
Yüzde değişim		-45,04%	-39,72%	242,11%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	37,45%	23,20%	49,61%
Üretim (Ton)	8,13%	39,76%	32,53%	33,72%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Burçak dane ve burçak yeşil ot verileri toplanarak hesaplanmıştır. Burçak dane verilerinde eksiklik bulunmasından dolayı yaklaşık değerlerdir.

3.6.9. Burçak

Genellikle tek yıllık yem bitkisidir. Kaba kullanım alanı kısıtlıdır. Genellikle tohumu için yetiştirilir. Daha çok Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu, Ege Bölgelerinde yetiştirilen bitki türüdür (TKİB, 2005)

Tablo 3.38'a bakıldığında GAP Bölgesi burçak üretim alanında ve üretiminde anlamlı bir artış söz konusu değildir. Türkiye verilerine göre ise 2019 yılında üretim oranında %243 artış gerçekleşmiştir. 1986 yılında GAP'ın Türkiye burçak üretim oranı %8 iken 1995 yılında %40 seviyesini görmüştür. Bu oran diğer yıllarda 1995 yılına göre azalsa da GAP burçak üretimi Türkiye için oldukça anlamlı orandadır.

Tablo 3.39 Soya Üretim Miktarları ve Oranları

SOYA				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	550	6.100	2.783
Yüzde değişim		--	1009,09%	-54,38%
Üretim (Ton)	55	115	1.667	760
Yüzde değişim		109,09%	1349,57%	-54,41%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	310.000	86.000	352.947
Yüzde değişim		--	-72,26%	310,40%
Üretim (Ton)	--	75.000	29.000	150.000
Yüzde değişim		--	-61,33%	417,24%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	0,18%	7,09%	0,79%
Üretim (Ton)	--	0,15%	5,75%	0,51%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır

3.6.10. Soya

Soya, sanayide tutkal, benzin, mürekkep gibi endüstriyel ürünlerin üretiminde kullanılmaktadır. Soya çevre dostu bir bitkidir. İnsanların beslenmesinde ve hayvan yemlerinde protein ve yağın başlıca kaynağıdır. Yetiştigi toprağa havadaki serbest azotu bağlayarak kendinden sonra ekilecek olan ürünlerde verimi artırır ve gübre tasarrufu sağlar. Dünya bitkisel yağ tüketiminde %33 pay ile ilk sırayı palm yağı almaktadır. Toplam bitkisel yağ tüketiminde %29 pay ile soya yağı ikinci sırada yer almaktadır. Yurtiçi soya üretimi talebi karşılayamamakta, diğer bir deyişle arz açığı oluşmaktadır. Arz açığı ise ithalatı zorunlu hale getirmektedir. Türkiye buna bağlı olarak günümüzde net soya ithalatçısı konumundadır. Soya üretimine elverişli iklim koşullarının mevcut

olduğu Türkiye’de, üretime öncelik verilmemesi durumunda gelecekte de ithalatın artmaya devam edeceği tahmin edilmektedir (Uçum, 2016, s. 24-31).

Tablo 3.39’a göre GAP Bölgesi’nde Soya üretim alanı 2005 yılında %1000 artış göstermiştir. 2019 da alan %54 daralsa da bu genişleme oldukça anlamlıdır. Üretim ise 1995 yılında %110, 2005 yılında %1350 artmış, 2019 yılında ise %54 azalmıştır. GAP/TR değişim oranının en anlamlı olduğu yıl 2005 yılıdır. Bu yılda oran %6 artıştır. Soya üretim alanındaki ve üretim miktarındaki artış anlamlıdır.

3.6.11. Susam

Susam tohumlarında yüksek oranda yağ ve protein bulunduran önemli bir yağ bitkisidir. Unlu mamullerde ve şekerleme yapımında kullanımı yaygındır. Türkiye’de uzun yıllardır üretilmektedir. Bu bitki, 1990’lı yıllarda yağlı tohumlar ekim alanının önemli bir bölümünü oluştururken son yıllarda üretiminden hızlı bir şekilde vazgeçilmiştir. 1990-2014 yılları arasında susam ekim alanlarında %68,9, üretiminde %54,6 azalma meydana gelmiştir. Yurt içi üretim, artan talebi karşılayamadığı için ithalat zorunlu hale gelmiştir. Öyle ki, Türkiye’nin susam ithalatı, 2013 yılında 180 milyon \$’a kadar ulaşmıştır. Üreticilerin birtakım teşviklerle susam ekimine özendirilmesi, yurt içi talebin yerli üretimle karşılanmasını, döviz kaybının engellenmesini ve yerinde kırsal kalkınmayı sağlayacaktır (Seçer, 2016, s. 27-36).

Susam tohumlarında %50 – 60 yağ ve %25 protein bulunduran bir yağ bitkisidir. Bu bitki çok eskiden beri insanlar tarafından bilinmekte ve çeşitli şekillerde kullanılmaktadır. Yaygın olarak simit, pasta, kek, çörek gibi hamur işlerinde veya şekerleme yapılarak tüketilir. Susam yağı, yüksek kalitedeki bitkisel yağlardandır. Ancak bu yağın kullanımı ekonomik olmadığı için Türkiye’de tüketimi sınırlı kalmıştır. Yemeklik olarak doğrudan doğruya sıvı halde kullanıldığı gibi margarin veya bazı krem ve merhemlerin yapımında faydalanılmaktadır. İkinci ve üçüncü preslerden sonra alınan yağ, sabun yapımında kullanılmaktadır. Susam tohumları kavrulduktan ve kabuğu çıkarıldıktan sonra ezilerek tahin yapılır. Susam tohumlarının yağı alındıktan sonra arta kalan kısmı küspedir. Değerli bir hayvan yemi olduğu gibi bazı ülkelerde ekmeğe de karıştırılmaktadır. Susam bitkisi, ana ürün tarımında olduğu kadar yetiştirme süresinin kısalığı nedeni ile ikinci ürün tarımında da yer almakta ve hemen her kültür bitkisi ile ekim nöbetine girebilmektedir. Bu durum susam tarımını daha cazip hale getirmektedir.

Son yıllarda, Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde hububattan sonra ikinci ürün olarak ekilmektedir (Seçer, 2016, s. 27-36).

Tablo 3.40 Susam Üretim Miktarları ve Oranları

SUSAM				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	431.230	151.560	8.283
Yüzde değişim			-64,85%	-94,53%
Üretim (Ton)	18.700	10.623	6.827	475
Yüzde değişim		-43,19%	-35,73%	-93,04%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	730.000	424.500	248.604
Yüzde değişim			-41,85%	-41,44%
Üretim (Ton)	45.000	30.000	26.000	16.893
Yüzde değişim		-33,33%	-13,33%	-35,03%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	59,07%	35,70%	3,33%
Üretim (Ton)	41,56%	35,41%	26,26%	2,81%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015) ve TÜİK (2020) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Susamın toprak seçiciliği azdır. Yoğun sulama ve bakım isteği düşük aynı zamanda ikinci ürün tarımında önemli bir yeri olabilecek üründür. Susam tarımının ekim ve hasat döneminde yoğun işgücü gerektirir, bu durum birçok üreticinin üretimden kaçınmasını sağlamıştır (Seçer, 2016, s. 27-36).

Tablo 3.40'a bakıldığında susam üretim alanı ve miktarları oldukça azalmıştır. Bu durum ülkemiz içinde GAP Bölgesi için de geçerlidir.

3.6.12. Patates

Patates, içerdiği değerli besin maddeleri nedeniyle, özellikle geri kalmış ülkelerde, bir enerji kaynağı olarak, halkın temel gıda maddesi gereksinimini karşılar. Mutfaklarda yemek olarak pişirilerek değerlendirildiği gibi, sanayide değişik şekillerde işlenerek (cips, kızartma, püre v.s.)'de tüketilmektedir. Ayrıca, ekmek ununa belirli oranda patates unu karıştırıldığında ekmeklerin lezzeti artmakta ve bayatlamayı geciktirmektedir. Endüstride kullanılmayan ve yemeklik olarak tüketilemeyen patates yumruları ise hayvan yemi olarak değerlendirilebilmektedir. Birim alandan elde edilen ürün miktarının yüksek olması nedeniyle, yetiştirildiği ülkelerde, üretici ve ülke ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadır (Yıldırım, Tunçtürk, & Çiftçi, 2005, s. 1-9).

Tablo 3.41'e göre GAP Bölgesi'nde patates üretim alanı 2005 yılında 1995 yılına oranla %71 azalırken 2019 yılında ise 2005 yılına oranla %602 oranında artmıştır. Üretim (ton) 1986 ya göre 1995 yılında %133 artış göstermiştir. 2005 yılında 1995 yılına oranla %86 azalmıştır. 2019 yılında ise 2005 yılına oranla %2963 artmıştır. Türkiye üretim alanı bu yıllarda azalmıştır. Üretim de ise 2019 yılında 2005 yılına oranla %23 oranında artış görülmüştür. GAP patates üretim alanı ve üretimi (ton) Türkiye'ye oranla oldukça düşüktür. Anlamlı sayılacak bir artış göstermemiştir. Bunun temel sebebi GAP Bölgesi'nin sıcaklık koşullarının patates üretimi için elverişli olmamasıdır.

Tablo 3.41 Patates Üretim Miktarları ve Oranları

PATATES				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	5.390	1.550	10.880
Yüzde değişim			-71,24%	601,94%
Üretim (Ton)	3.799	8.837	1.205	36.910
Yüzde değişim		132,61%	-86,36%	2963,07%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	2.000.000	1.528.000	1.408.967
Yüzde değişim			-23,60%	-7,79%
Üretim (Ton)	--	4.750.000	4.060.000	4.979.824
Yüzde değişim		--	-14,53%	22,66%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	0,27%	0,10%	0,77%
Üretim (Ton)	--	0,19%	0,03%	0,74%

Kaynak: Tutar (1991), TÜİK (2020), GKİB (2015) ve STBGBKİB (2019) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.6.13. Soğan

2017 yılında dünyada kuru soğan üretimi 9,78 milyon tondur. Türkiye'nin dünya soğan üretimindeki payı %22,23 tür. Ülkemizde soğan üretimi yaygın şekilde yapılmaktadır. Ülkemizin iklim koşulları soğan üretimine elverişlidir. Ülkemiz bu potansiyelini iç ve dış pazar ihtiyaçlarını karşılama yönünde gerektiği gibi değerlendirememektedir (Güvenç, 2019, s. 634-640).

Tablo 3.42'e bakıldığında GAP Bölgesi'nde kuru soğan üretiminde anlamlı bir artış söz konusu değildir. 2019 yılında TR üretim yüzdesi oldukça düşmüştür. Tablo 3.43'e göre GAP Bölgesi'nde ve Türkiye'de taze soğan üretiminde ve üretim alanında azalışlar söz konusudur. GAP'ın olumlu bir etkisi olmamıştır.

Tablo 3.42 Soğan (Kuru) Üretim Miktarları ve Oranları

SOĞAN (KURU)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	99.140	1.550	29.210
Yüzde değişim		--	-98,44%	1784,52%
Üretim (Ton)	76.950	185.504	1.205	77.985
Yüzde değişim		141,07%	-99,35%	6371,78%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	1.430.000	1.528.000	613.588
Yüzde değişim			6,85%	-59,84%
Üretim (Ton)	--	2.850.000	4.060.000	2.200.000
Yüzde değişim		--	42,46%	-45,81%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	6,93%	0,10%	4,76%
Üretim (Ton)	--	6,51%	0,03%	3,54%

Kaynak: Tutar (1991), TÜİK (2020), GKİB (2015) ve STBGBKİB (2019)

verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.43 Soğan (Yeşil) Üretim Miktarları ve Oranları

SOĞAN (TAZE)				
GAP	1986	1995	2010	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	16470	16701	8577
Yüzde değişim			1.40%	-48.64%
Üretim (Ton)		27970	24146	12817
Yüzde değişim		--	-13.67%	-46.92%
Türkiye	1986	1995	2010	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	160450	108.136	84475
Yüzde değişim			-32.61%	-21.88%
Üretim (Ton)	--	235000	165478	142257
Yüzde değişim		--	-29.58%	-14.03%
GAP/Türkiye	1986	1995	2010	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	10.26%	15.44%	10.15%
Üretim (Ton)	--	11.90%	14.59%	9.01%

Kaynak: Tutar (1991), TÜİK (2020), GKİB (2015) ve STBGBKİB (2019)

verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.6.14. Sarımsak

Sarımsak, yumrulu bitki türüdür. 2000 yılı verilerin göre Türkiye’de sarımsak ekim alanı, toplam tarım alanının %0,029’unu oluşturmaktadır. Toplam işlenen tarım alanının %0,047’sini ve sebze ekim alanının %1,25’ini oluşturmaktadır. En fazla sarımsak ekilen iller; Kastamonu, Kahramanmaraş ve Balıkesir’dir. Üretimin en fazla olduğu iller Kastamonu, Kahramanmaraş ve Gaziantep illeridir. Birim alandan en fazla verim Karaman (1924 kg/da), Gaziantep (1683,26 kg/da) ve Hatay (1107,632 kg/da) illerinden alınmaktadır. Tüm ülke genelinde sarımsak ekiliş alanları açısından ilk üç sırada: Batı Karadeniz (31277 da), Akdeniz (19205 da) ve GAB (16859 da)

bulunmaktadır. GAB Gaziantep, Adıyaman, Şanlıurfa illeri toplam sarımsak ekim alanının %14,75'ini; üretimin %16,48'ini karşılamaktadır (Danış, 2018).

Tablo 3.44 GAP Bölgesi'nde sarımsak (taze) ekim alanı ve üretim tablodaki 4 yıl değişim yüzdeleri azalış eğilimindedir. Türkiye içinde durum aynıdır. GAP/TR üretim alanı ve üretim miktarları oldukça önemli orandadır. Bunun temel sebebi yerli tohumun kullanımının azalışıdır (STBGBKİB, 2020).

Tablo 3.44 Sarımsak (Taze) Üretim Miktarları ve Oranları

SARIMSAK (TAZE)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	6.750	5.050	4.691
Yüzde değişim			-25,19%	-7,11%
Üretim (Ton)	76.950	10.637	7.757	7.266
Yüzde değişim		-86,18%	-27,08%	-6,33%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	27.800	22.460	18.730
Yüzde değişim			-19,21%	-16,61%
Üretim (Ton)	--	29.500	27.000	23.351
Yüzde değişim		--	-8,47%	-13,51%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	24,28%	22,48%	25,05%
Üretim (Ton)	--	36,06%	28,73%	31,12%

Kaynak: Tutar (1991), TÜİK (2020), GKİB (2015) ve STBGBKİB (2019) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.45 Sarımsak (Kuru) Üretim Miktarları ve Oranları

SARIMSAK (KURU)				
GAP	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	8.740	11.940	26.783
Yüzde değişim			36,61%	124,31%
Üretim (Ton)	--	8.371	6.193	26.654
Yüzde değişim		--	-26,02%	330,39%
Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	100.000	110.000	124.357
Yüzde değişim			10,00%	13,05%
Üretim (Ton)	--	75.000	82.000	103.096
Yüzde değişim			9,33%	25,73%
GAP/Türkiye	1986	1995	2005	2019
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	8,74%	10,85%	21,54%
Üretim (Ton)	--	11,16%	7,55%	25,85%

Kaynak: Tutar (1991), GKİB (2015), TÜİK (2020), GKİB (2015) ve STBGBKİB (2019) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.45'e göre GAP Bölgesi'nde sarımsak (kuru) üretim alanı 2005 yılında %37, 2019 yılında %124 artmıştır. Üretim (ton) 2019 yılında %330 artmıştır. Üretim

alanı ve üretim miktarları artmıştır. GAP/TR üretim alanı 2019 yılında diğer yıllara oranla en fazla artışı göstererek %22 artış oranına ulaşmıştır. Üretim de aynı yıl %26 oranında artmıştır. Bu veriler ışığında GAP'ın kuru sarımsak üretimine katkısının olduğu görülmüştür.

Tablo 3.46 Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Üretim Oranları ve Miktarları 1995

Ürün Adı	GAP 1995		TR 1995		GAP/TR (ÜRETİM) %
	Alanı (Dekar)	Üretim Ton	Alanı (Dekar)	Üretim Ton	
İncir	14.960	5.262	483.000	240.000	2,2
Dut	3.200	2.951	18.600	60.000	4,9
Nar	19.880	11.833	46.750	59.000	20,1
Badem	9.310	3.564	82.000	47.000	7,6
Ceviz	6.540	5.195	111.000	116.000	4,5
Antep Fıstığı	2.086.340	65.960	2.175.500	75.000	87,9
Kırmızı Biber (Baharatlık İşlenmemiş)	45.290	11.613	80.940	21.340	54,4
Zerdali	2.490	1.072	22.350	49.000	2,2
Trabzon Hurması	3.160	330	15.000	12.000	2,8
Hıyar (Sofralık)	34.990	58.723	462.570	1.825.000	3,2
Kabak (Sakız)	1.930	3.307	118.400	260.000	1,3
Marul (Göbekli)	5.420	7.265	116.260	215.000	3,4
Maydanoz	4.130	1.775	38.620	40.000	4,4
Tere	690	138	2.070	1.250	11,0
Nane	4.10	3.321	6.960	5.000	66,4
Soya	550	115	310.000	75.000	0,2
Susam	431.000	10.623	730.000	30.000	35,4
Patates	5.390	8.837	2.000.000	4.750.000	0,2
Soğan (Taze)	16.470	27.970	160.450	235.000	11,9
Soğan (Kuru)	99.140	185.504	1.430.000	2.850.000	6,5
Sarımsak (Taze)	6750	10.637	27.800	29.500	36,1
Sarımsak (Kuru)	8.740	8.371	100.000	75.000	11,2

Kaynak: GKİB (2015) ve STBGBKİB (2019).

Tablo 3.47 Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Üretim Oranları ve Miktarları 2005

Ürün Adı	GAP 2005		TR 2005		GAP/TR (ÜRETİM) %
	Alanı (Dekar)	Üretim Ton	Alanı (Dekar)	Üretim Ton	
İncir	15.549	7.291	478.572	254.838	2,9
Dut	9.577	12.650	18.600	75.096	16,8
Nar	37.505	22.814	206.073	208.502	10,9
Badem	37.987	6.061	171.478	55.398	10,9
Ceviz	10.856	7.125	413.932	178.000	4,1
Antep Fıstığı	2.110.284	17.012	2.212.229	128.000	91,4
Kırmızı Biber (Baharatlık İşlenmemiş)	74.971	125.024	104.049	186.272	67,1
Zerdali	1.204	949	10.681	26.132	3,6
Trabzon Hurması	2.387	1.650	19.741	26.277	6,3
Hıyar (Sofralık)	39.588	71.841	315.795	1.593.844	4,5
Kabak (Sakız)	1.567	2.474	101.455	314.340	0,8
Marul (Göbekli)	5.679	7.060	107.685	226.144	3,1
Maydanoz	4.638	2.364	48.671	56.332	4,2
Tere	154	41	3.329	2.380	1,7
Nane	5.626	5.651	11.733	11.772	48,0
Soya	6 100	1 667	86 000	29 000	5,7
Susam	151 560	6 827	424 500	26 000	26,3
Patates	1 550	1 205	1 528 000	4 060 000	0,0
Soğan (Taze)	16 701	24 146	108 136	165 478	14,6
Soğan (Kuru)	1.550	1.205	1.528.000	4.060.000	0,3
Sarımsak (Taze)	5.050	7.757	22.460	27.000	28,8
Sarımsak (Kuru)	11.940	6.193	110.000	82.000	7,6

Kaynak: GKİB (2015) ve STBGBKİB (2019).

Tablo 3.48 Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Üretim Oranları ve Miktarları 2019

Ürün Adı	GAP 2019		TR 2019		GAP/TR (ÜRETİM) %
	Alanı (Dekar)	Üretim Ton	Alanı (Dekar)	Üretim Ton	
İncir	12 653	6.236	521.164	310.000	2.0
Dut	19.916	9.127	19.916	69.317	13.2
Nar	285.253	62.961	285.253	559.171	11.3
Badem	470.881	33.594	470.881	150.000	22.4
Ceviz	1.245.527	9.638	1.245.527	225.000	4.3
Antep Fıstığı	3.662.103	77.947	3.662.103	85.000	91.7
Kırmızı Biber (Baharatlık İşlenmemiş)	102.455	206.479	119.409	240.656	85.8
Zerdali	189	186		17.250	17.7
Trabzon Hurması	2.890	9.063	2.341.306	51.317	2.1
Hıyar (Sofralık)	33.089	87.636	289.287	1.748.157	5.0
Kabak (Sakız)	2.763	6.005	96.716	447.830	1.3
Marul (Göbekli)	3.060	6.713	91.439	215.728	3.1
Maydanoz	2.073	1.796	75.562	92.954	1.9
Tere	466	510	6.576	6.629	7.7
Nane	7.381	10.611	12.650	16.011	66.3
Soya	2.783	760	352.947	150.000	0,6
Susam	8.283	475	248.604	16.893	2,81
Patates	10.880	36.910	1 408 967	4 979 824	0,74
Soğan (Taze)	8.577	12.817	84.475	142.257	9,01
Soğan (Kuru)	29.210	77.985	613 588	2.200.000	3,6
Sarımsak (Taze)	4 691	7.266	18.730	23.351	31,12
Sarımsak (Kuru)	26.783	26.654	124.357	103.096	25,9

Kaynak: GKİB (2015) ve STBGBKİB (2019).

3.7. GAP GÖÇ VERİLERİ

Farklı sebeplerle tarih boyunca çeşitli dönemlerde insanlar yaşadığı mekândan ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu ayrılık göç kavramıyla ifade edilir. Göç insanlar ve mekânlar üzerinde çok yönlü bir etkiyi beraberinde getirmiştir. Göç, insana dair olan düşünce, inanç, yapı ve kuralların değişim ve dönüşümüne olanak sağlamıştır (Ekici & Tuncel, 2015, s. 9-22). GAP kapsamında yapılan çalışmalarda göç olgusu önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple bu bölümde GAP Bölgesi göç verilerine yer verilmiştir.

Tablo 3.49 GAB Göç Verilerinin Karşılaştırması

Yıllar	1985-1990		1995-2000		2007-2008		2019	
	Aldığı	Verdiği	Aldığı	Verdiği	Aldığı	Verdiği	Aldığı	Verdiği
Adıyaman	19.370	36.742	17.624	58.369	12.155	20.971	17.619	24.821
Batman	20.542	16.617	20.133	38.165	16.467	19.669	20.902	23.325
Gaziantep	52.589	53.070	68.550	65.051	37.184	36.229	52268,00	53517,00
Mardin	12.792	41.711	22.620	40.155	27.606	41.432	27.395	32.544
Şanlıurfa	30.660	57.460	38.320	87.632	25.510	37.282	41841,00	60885,00
Diyarbakır	46.883	79.095	62.996	111.060	31.677	47.777	42.329	49.730
Şırnak	9.338	14.553	28.457	22.507	13.223	15.877	16.365	20.724
Siirt	10.960	42.271	17.932	34.994	11.870	12.625	11016,00	17252,00
Kilis	-	-	7.177	11.199	4.998	4.611	6 515	8 843
GAB	203.134	341.519	283.809	469.132	180.690	236.473	168.902	224.293

Kaynak: Günel (2012, s. 105-127).

Tablo 3.50 2000 Yılı GAB Göç Verileri

İller	Nüfus 2000	2000 Yılı		Net Göç	Net Göç Hızı (Binde)
		Aldığı Göç	Verdiği Göç		
Siirt	218 773	17 932	34 994	-17 062	-75,06
Adıyaman	559 772	17 624	58 369	-40 745	-70,23
Mardin	601 621	26 083	68 165	-42 082	-67,58
Batman	390 289	20 133	38 165	-18 032	-45,16
Diyarbakır	1 176 390	62 996	111 060	-48 064	-40,04
Şanlıurfa	1 243 058	38 320	87 632	-49 312	-38,90
Kilis	102 002	7 157	11 199	-4 042	-38,86
Gaziantep	1 119 535	68 550	65 051	3 499	3,13
Şırnak	276 300	28 457	22 507	5 950	21,77
Türkiye	60 752 995	4 788 193	4 788 193	0	0,00

Kaynak: TÜİK (2020).

Tablo 3.50'e göre 2000 yılında GAB'da en fazla göç veren il 34.994 kişiyle Siirt olmuştur. Siirt'i Adıyaman, Mardin, Batman, Diyarbakır, Şanlıurfa, Kilis, Gaziantep ve Şırnak takip etmiştir. Gaziantep ve Şırnak'ın aldığı göç verdiği göçten fazladır.

Tablo 3.51'e göre, 2019 yılı itibariyle GAB'da en fazla göç veren şehir Adıyaman olmuştur. Net göç hızı ‰-11.43'tür. Şırnak en az göç veren şehir olmuştur. Net göç hızı ‰ -6, 15'tir. Tablodaki şehirlerin aldıkları göç toplamı 168.902 verdikleri göç toplamı 224.293'tür. GAB'ın toplam göç hızı ‰-6.15'tir.

Net göç; herhangi bir yerleşim alanının aldığı göç ile verdiği göç arasındaki fark miktarıdır. Yerleşim alanının aldığı göç, verdiği göçten fazlaysa net göç pozitif, aldığı göç verdiği göçten az ise net göç negatiftir. 2019 yılı verilerine göre Bölge'de net göç hızı en yüksek olan il ‰ -18,70 ile Siirt ilidir. Bölgede göç alıp verme oranı en fazla olan ilk 3 il; Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır'dır. Elde edilen verilerden GAP'ın göç engeli olmadığı görülmektedir.

Tablo 3.51 2019 Yılı Güneydoğu Bölgesi İlleri Göç verileri

İller	Nüfus 2000	2019 Yılı		Net Göç	Net Göç Hızı (Binde)
		Aldığı Göç	Verdiği Göç		
Siirt	626 465	17 619	24 821	-7 202	-11,43
Adıyaman	608 659	20 902	23 325	-2 423	-3,97
Mardin	1 756 353	42 329	49 730	-7 401	-4,20
Batman	2069314	52268,00	53517,00	1249,00	0,60
Diyarbakır	142 490	6 515	8 843	-2 328	-16,21
Şanlıurfa	838 778	27 395	32 544	-5 149	-6,12
Kilis	330280,00	11016,00	17252,00	-6236,00	-18,70
Gaziantep	2073614,00	41841,00	60885,00	-19044,00	-9,14
Şırnak	529 615	16 365	20 724	-4 359	-8,20
Türkiye	8 975 618	168 902	224 293	-55 391	-6,15

Kaynak: TÜİK (2020).

3.8. GAP BÖLGESİ NÜFUS VERİLERİ

Bu bölümde GAP Bölgesi nüfus verilerine, GAP dönemi öncesi ve sonrası nüfusun değerlendirilmesi açısından yer verilmiştir. Nüfus, bir ülke, bir bölge, bir kent veya bir köyde yaşayanların, oturanların tümüdür (Günel, 2012).

Tablo 3.52 1927'de GAB Nüfusu

İlin Adı	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam Nüfus
Gaziantep	105.907	109.855	215.762
Şanlıurfa	101.628	102.533	203.595
Diyarbakır	97.387	96.929	194.316
Mardin	90.539	92.932	183.471
Siirt	50.353	52.080	102.433
Bölge Geneli	445.248	454.329	899.577

Kaynak: TÜİK 1927 Genel Nüfus Sayımı (ilk) Verileri (TÜİK, 2020a).

Tablo 3.52'ye göre, 1927 yılında Türkiye'de yapılan ilk nüfus sayımı verilerine göre; toplam Güneydoğu Anadolu Bölge nüfusu 899.577 kişidir. En fazla nüfus 215.762 ile Gaziantep'tedir. Gaziantep erkek nüfusu 105.907 iken kadın nüfusu 109.855 kişidir. Aradaki fark 3.948 kişidir. Gaziantep nüfusunu 203.595 kişiyle Şanlıurfa takip etmektedir. Şanlıurfa'da erkek nüfusu 101.062 kadın nüfusu 102.533'tür. Bölgedeki 3. büyük nüfus günümüzde de olduğu gibi Diyarbakır'dadır. Diyarbakır erkek nüfusu 97.387, kadın nüfusu 96.929 toplam nüfus 194.316'dır. Mardin nüfusu 183.471 erkek nüfusu 90.539, Kadın Nüfusu 92.932 toplam nüfus 183. 47'dir. Siirt nüfusu 899.577 kişiyle 6. sıradadır. 445.248 erkek, 454.329 kadın nüfusu bulunmaktadır. 1927'de erkek nüfusunun kadın nüfusundan az olduğu görülmüştür. Bu durumun temel sebebi erkek nüfusunu savaşlarda kaybetmemizdir. 1927 de GAB'da 5 il bulunmaktaydı.

Tablo 3.53 1970-1990 Nüfus Karşılaştırması

Yıllar	Nüfus TR	GAB	TR	NÜFUSUNA ORANI	
		Artış Hızı ‰	Nüfus	Artış Hızı ‰	%
1970	35.605.176	25,19	2.803.166	33,76	7,9
1975	40.347.719	25,01	3.212.531	27,26	8,0
1980	44.736.967	20,65	3.567.630	20,97	8,0
1990	50.664.458	20,65	3.567.628	36,19	9,0

Kaynak: TÜİK (2020).

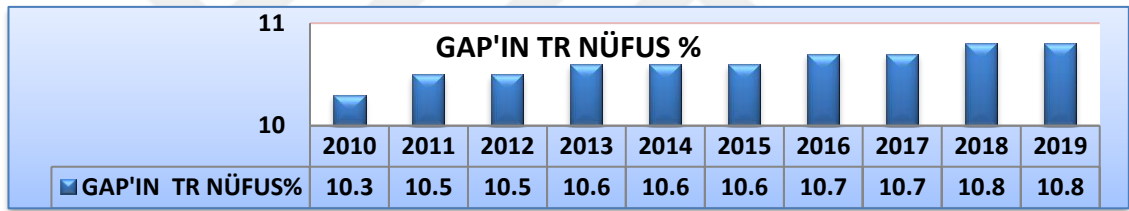
Tablo 3.53'e göre 1970 yılında nüfus 35.605.176 kişi, nüfus artış hızı %25,19 Güneydoğu Anadolu nüfusu 2.803.166 nüfus artış hızı %33,76'tır. Güneydoğu Anadolu'nun Türkiye nüfusuna oranı %7'9 dur. 1975 Türkiye nüfusu 40.347.719 kişi, nüfus artış hızı %25,1 Güneydoğu Anadolu'nun nüfusu 3.212.513, nüfus artış hızı %27,26 Türkiye Nüfusuna oranı %8,0'dir. 1980 Türkiye nüfusu 40.347.719 kişi, nüfus

artış hızı %20,65 Güneydoğu Anadolu'nun nüfusu 3.567.628, nüfus artış hızı %20,97 Türkiye Nüfusuna oranı %8,0'dır. 1990 Türkiye nüfusu 50.664.458 kişi, nüfus artış hızı %20,65 Güneydoğu Anadolu'nun nüfusu 3.567.628, nüfus artış hızı %36,19 Türkiye Nüfusuna oranı %9,0'dır.

Tablo 3.54 GAP-TR Nüfus Değişimi

NÜFUS					
GAP	1927	1980	1990	2009	2019
Nüfus	899577	3.567.630	5.157.160	7.462.893	8.975.618
Yüzde değişim		296,58973	44,55%	44,71%	20,27%
Türkiye		1980	1990	2009	2019
Nüfus	13.649.945	44.736.957	56.473.035	72.561.312	83.154.997
Yüzde değişim		227,7446	26,23%	28,49%	14,60%
GAP/Türkiye		1980	1990	2009	2019
Yüzdesi		7,97%	9,13%	10,28%	10,79%

Kaynak: TÜİK (2020).

Şekil 3.1 GAP Bölgesinin Türkiye Nüfusuna Oranı (%)

Tablo 3.54'e göre GAP Bölgesi ve Türkiye nüfusu artış eğilimindedir. Fakat yıllara oranla en az artış 2019 yılında gerçekleşmiştir. 2019 yılı Türkiye içindeki GAP Bölgesi nüfusu %11'dir.

3.9. GAP BÖLGESİ İŞ GÜCÜ DEĞİŞİM VERİLERİ

GAB sosyo-ekonomik yapısı gereği ülkenin diğer bölgelerinden farklı özellikler gösterir. Bölgedeki şehirlerin tümünün gelir oranı diğer bölgelerdeki şehirlerden düşüktür. Bölge'de farklı bir gelir düzeyine sahip alanlar bulunmaktadır (TEK, 2012).

1985 yılı verilerine göre GAB'da imalat sanayi alanında 76,437 kişi çalışmaktadır. İmalat sanayide çalışanların sayısı toplam işgücünün %5'ini oluşturmaktadır. Bu oran Ülke çapındaki %6'lık oranın oldukça altındadır. 1985 yılı Bölge toplam işgücü %19,0'lık orandır. Aynı yıl il bazında %55'lik oranla Mardin ili en

yüksek istihdam oranına sahiptir. Bu oran GAP toplamının %3,7'si, Türkiye oranının ise 14 katına eşittir (GKİB, 1993).

2013 yılında Türkiye genelinde işsizlik oranında artış gerçekleşmiştir. 2014 yılında da bu artış devam etmiştir. Bu durum Bölge'ye de yansımıştır. GAP bölge genelinde 2008 yılında %15,8 olan işsizlik oranı, 2012 yılında %12,4'e kadar gerilemiş, 2019 yılında işsizlik oranı 22,4'e çıkmıştır (GKİB, 2019).

Tablo 3.55 GAP- TR İşgücü Katılım Verileri (1982-2001)

	1982-2001 Ortalaması	Güneydoğu (2001)	Türkiye (2001)
İşgücüne katılma oranı (1985-2001)	58,7	47,9	48,7
İşgücüne katılma oranı/kadın	33,9	20,8	25,9
İşgücüne katılma oranı/erkek	83,5	75,6	71,7
İşsizlik oranı	8,7	9,0	8,5
İşsizlik/kadın	11,1	4,8	7,9
İşsizlik/erkek	8,3	10,2	8,8

Kaynak: TEK (2012).

Tablo 3.55'e göre 1982-2001 yılı Türkiye işsizlik ortalaması %8,7'dir. Cinsiyete göre işsizlik kadın işsizlik ortalaması %11,1 erkek işsizlik ortalaması %8,3' tür. İşgücüne katılma oranı 1982-2001 ortalaması %58,7'dir. Bu oran 2001 yılında Türkiye geneli için %48,7'dir. 2001 yılı verilerine göre; GAP işgücüne katılma oranı %47,9'dur. Türkiye ortalaması 48,7'dir. Kadınların işgücüne katılım oranı Türkiye ortalamasından düşük, erkeklerin ise iş yüksektir.

Tablo 3.56 GAP Bölgesi İstihdam Oranları (1990-2000)

Güneydoğu Anadolu	Bölgenin 12+ Yaş Nüfus İçindeki Payı	Bölgenin İstihdam Oranı	Bölgenin İstihdamdaki Payı
1990	7.40%	56.50%	7.30%
	Bölgenin 15+ Yaş Nüfus İçindeki Payı	Bölgenin İstihdam Oranı	Bölgenin İstihdamdaki Payı
2000	8.10%	46.10%	8.20%

Kaynak: TÜİK (2000).

Tablo 3.57'ye göre 2008 yılında %15,8 olan işsizlik oranı, 2012 yılında %12,4'e kadar gerilemiş, ancak 2013 yılında Türkiye genelinde yaşanan işsizlik oranındaki artış 2014 yılında da devam etmiştir. Bu durum bölgeye de yansımıştır. 2019 yılında işsizlik oranı 22,4'e çıkmıştır. İşgücüne katılma oranı 2008 yılında %35,7, 2019 yılında %46,1 ve istihdam oranı da 2008 yılında %30,1, 2019 yılında %35,7 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3.57 GAP-TR İstihdam Değişimi

Yıllar	15 + Yaştaki Nüfus	İşgücü	İstihdam	İşsiz	İşgücüne Dahil Olmayan Nüfus	İşgücüne Katılma Oranı	İşsizlik Oranı	İstihdam Oranı
	Bin					Yüzde		
Güneydoğu Anadolu								
2008	4 182	1 493	1 258	236	2 690	35,7	15,8	30,1
2009	4 428	1 608	1 329	279	2 819	36,3	17,4	30
2010	4 656	1 765	1 547	219	2 890	37,9	12,4	33,2
2011	4 848	1 761	1 554	206	3 088	36,3	11,7	32,1
2012	4 949	1 757	1 539	218	3 239	35,2	12,4	30,8
2013	5 092	2 041	1 744	296	3 052	40,1	14,5	34,3
2014	5 104	2 107	1 779	328	2 997	41,3	15,6	34,8
2015	5 295	2 232	1 865	368	3 063	42,2	16,5	35,2
2016	5 450	2 381	1 937	444	3 069	43,7	18,7	35,5
2017	5 527	2 504	2 078	426	3 023	45,3	17	37,6
2018	5 613	2 563	2 100	464	3 049	45,7	18,1	37,4
2019	5 682	2 618	2 031	586	3 065	46,1	22,4	35,7
Türkiye								
2008	50 772	23 805	21 194	2 611	26 967	46,9	11	41,7
2009	51 686	24 748	21 277	3 471	26 938	47,9	14	41,2
2010	52 541	25 641	22 594	3 046	26 901	48,8	11,9	43,0
2011	53 593	26 725	24 110	2 615	26 876	49,9	9,8	45,0
2012	54 724	27 339	24 821	2 518	27 385	50,0	9,2	45,4
2013	55 608	28 271	25 524	2 747	27 337	50,8	9,7	45,9
2014	56 986	28 786	25 933	2 853	28 200	50,5	9,9	45,5
2015	57 854	29 678	26 621	3 057	28 176	51,3	10,3	46,0
2016	58 720	30 535	27 205	3 330	28 185	52,0	10,9	46,3
2017	59 894	31 643	28 189	3 454	28 251	52,8	10,9	47,1
2018	60 654	32 274	28 738	3 537	28 380	53,2	11	47,4
2019	61 469	32 549	28 080	4 469	28 920	53	13,7	45,7

Kaynak: TÜİK (2020a) kullanılarak hesaplanmıştır.

3.10. GAP BÖLGESİ İKTİSADİ SEKTÖR KARŞILAŞTIRMALARI

Tablo 3.58'e göre 1987 yılında GAP Bölgesi'nde tarım sektörü GSYİH cari fiyatı 1.038.278.2'dir. GAP Bölgesi tarım sektör payı %26,5'tir. GAP Bölgesi Sanayi GSYİH fiyatı 823.554, sanayi sektör payı %21'dir. GAP Bölgesi hizmet sektör GSYİH fiyatı 2.044.077 sektör payı %52,3'tür. Türkiye genelinde tarım sektörü GSYİH fiyatı 13.314.271 sektör payı %17,8, sanayi GSYİH fiyatı 19.275.707 sektör payı %25,7, hizmet sektörün GSYİH fiyatı 42.131.947 ve sektör payı %56,3'tür.

Tablo 3.58 1987 Yılı GSYİH Sektör Oluşum Yüzdeleri

	GAP Bölgesi	GAP %	TR	TR %
1987	3.905.910		74.721.900	
Tarım	1.038.278	26.5	13.314.271	17.8
Sanayi	823.554	21	19.275.707	25.7
Hizmet	2.044.077	52.3	42.131.947	56.3

Kaynak: Benek (2009).

Tablo 3.59 1991 Yılı GAP -Türkiye GSBH Karşılaştırması

Sektörler	GAP Bölgesi	GAP %	TR	GAP Payı
Tarım	437.972	39.6	4.891.353	9.0
Sanayi	173.719	15.7	8.753.328	2.0
İnşaat	82.337	7.4	1.044.957	7.9
Ticaret	108.592	9.8	4.762.783	2.3
Ulaştırma	72.725	6.6	2.741.039	2.7
Konut	60.365	5.5	1.149.857	5.3

Kaynak: (Nacar, 1991).

Tablo 3.59'a göre 1991 yılı GAP Bölgesi tarım sektöründe GSBH cari fiyatı 437.972 iken sektör payı %39,6, sanayi sektörü GSBH fiyatı 173.719 sektör payı % 15,7, inşaat GSBH fiyatı 82.337 sektör payı % 7,4, ticaret GSYH fiyatı 108.592 sektör payı % 6,6, Ulaştırma GSBH 672.725 ve sektör payı % 5.5'tir. Aynı yıl Türkiye genelinde tarım sektörü GSBH fiyatı 4.891.353, sektör payı % 9,9, sanayi GSBH fiyatı 8.753.328, sektör payı % 2, inşaat sektörü GSBH fiyatı 1.044.957, sektör içindeki payı % 7,9, ticaret sektörü GSBH fiyatı 4.762.783 sektör payı % 2,3, , ulaştırma sektörü GSBH fiyatı 2.741.039 sektör payı %2,7, konut sektörü GSBH fiyatı 1.149.857, sektör payı % 5.3'tür.

Tablo 3.60'a göre 2000 yılı GAP tarım GSYİH cari fiyatı 1.722.101 sektör içindeki payı %28,3, sanayi sektörü GSYİH fiyatı 1.170.245, sektör payı %19,2, hizmet sektör GSYİH fiyatı 3.175.663 sektör payı %52,3'tür. Aynı yıl Türkiye tarım sektör GSYİH fiyatı 15.961.788 sektör payı %13,4, sanayi GSYİH fiyat 33.737.896 sektör payı %28,4 hizmet sektör GSYİH fiyatı 69.089.429 sektör payı % 58,1'dir.

Tablo 3.60 2000 Yılı GSYİH Sektör Oluşum Yüzdeleri

	GAP Bölgesi	GAP %	TR	TR %
2000	6.068.009		118.789.113	
Tarım	1.722.101	28.3	15.961.788	13.4
Sanayi	1.170.245	19.2	33.737.896	28.4
Hizmet	3.175.663	52.3	69.089.429	58.1

Kaynak: Benek (2009).

1985 GAP tarım sektör payı % 39,56, Türkiye tarım sektör yüzde payı 10.37'dir. GAP Bölgesi sanayi sektör %15.69 Türkiye sanayi sektör payı %12.34 'dir. GAP Bölgesi hizmet sektör payı %44,75 Türkiye sanayi sektör payı %77,29 'dur. 1996 yılı GAP Bölgesi tarım sektör payı %16,85 , Türkiye tarım sektör payı %23.2'dir. GAP Bölgesi sanayi sektör payı %25,15 Türkiye sanayi sektör payı %29,8 'dir. GAP Bölgesi hizmet sektör payı %57,99 Türkiye sanayi sektör payı %47 'dir (TÜİK, 2020).

GAP Master Plan (1989) doğrultusunda GSBH gelişme endeksinin 4,5 kat artması planlanmıştır. Tarım sektörü bölge içindeki payının % 40'tan % 23'e gerilemesi, tarımsal sanayi % 16'dan % 24'e yükselmesi ve hizmetler kesimi payının da yüzde 44'ten yüzde 53'e yükselmesi öngörülmüştür. Hedef yılı (2005) itibariyle verimli istihdama ve nüfus artışına rağmen kişi başına düşen reel gelir artışı ile birlikte ekonomi kendi kendine büyüme sürecine girmiştir (GAP, 2021).

Tablo 3.61 Yıllara Göre GSYİH Sektör Yüzdeleri Karşılaştırması

BBS2	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2004				
GAP	22 341 055	4 742 577	4 980 086	12 618 392
Türkiye	494 884 058	52 997 645	138 411 772	303 474 641
GAP/Türkiye (%)	4,51	8,95	3,60	4,16
2008				
GAP	37 435 313	5 748 561	9 475 937	22 210 815
Türkiye	854 585 214	72 274 585	232 475 082	549 835 548
GAP/Türkiye (%)	4,38	7,95	4,08	4,04
2011				
GAP	59 437 993	10 450 786	15 495 702	33 491 507
Türkiye	1 150 453 139	103 635 252	316 326 396	730 491 491
GAP/Türkiye (%)	5,17	10,08	4,90	4,58
2018				
GAP	181 341 202	23 730 936	55 222 789	102 387 477
Türkiye	3 335 213 228	216 666 387	1 097 683 431	2 020 863 410
GAP/Türkiye (%)	5,44	10,95	5,03	5,07

Kaynak: Ulusal Hesaplar Veri Tabanı, TÜİK (2018) ,TÜİK (2020).

3.11. GAP BÖLGESİ TARIMA DAYALI SANAYİ

GAP Bölgesi'nde sulu tarım alanlarının açılması sonucunda sanayide önemli ilerlemeler olmuştur. 1995-2001 yılları arasında sanayi tesislerinin sayısı iki katı oranına yükselmiştir. 2002 yılında GAP Bölgesi'ndeki işletme sayısı 1.102 iken 2009 yılının sonuna doğru 2083'e yükselmiştir. Bölgedeki istihdam sayısı bu dönem 39 binden 87 bine yükselmiştir. Tekstil ve giyim sektörleri %60'istihdam oranına sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki 200.083 işletmenin %45'i tekstil ve deri alanında faaliyet göstermektedir. Gıda sektörü %25, Petro-kimya sektörü %11 makine ve metal sektörleri %9, madencilik sektörü %8 kâğıt-orman ürünleri sektörü de %2'lik oranla takip etmektedir. GAP Bölgesi'nde 2009'da 13 Organize Sanayi faaliyettedir. 2010 yılında yayınlanan yatırım programında 13 Organize Sanayi faaliyettedir (Karahocagil, 2010).

Organize Sanayi Bölgelerinin alanının Türkiye payı 3.999 ha alanla %16,25 oranındadır. Gaziantep ve Mardin’de iki serbest bölge vardır. GAP Bölgesi’nde yapılan ihracatta yıllar içinde kayda değer artışlar olmuştur. 2001’de 709 milyon dolar olan ihracat miktarı, 2009’da 4 milyar 444 milyon dolar seviyesini görmüştür. Ocak-Haziran 2009 döneminde GAP Bölgesi’nden gerçekleştirilen toplam ihracat 2 milyar 135 milyon dolar olarak olurken bu dönem içinde gerçekleştirilen ihracat miktarı 2 milyar 335 milyon dolar olmuştur. Ortalama %8,5’lik bir artışa denk gelmektedir. GAP Bölgesi’nin Türkiye’nin toplam ihracatındaki payı 2002 yılında %1,8, 2008’te %3.30, 2009 yılsonunda %4,45 oranında artmıştır. Bölgedeki ihracat rakamlarına sektörel bazda yaklaşıldığında %70’le en yüksek pay sanayi ürünlerindir. Tarım ürünlerinin payı %28 ve madencilik ürünlerinin %2’dir. Sanayi ürünleri içerisinde ise en yüksek payı %50 ile tarıma dayalı işlenmiş ürünlerdir. Tarım ürünleri içerisinde bitkisel ürünler %92 gibi yüksek bir orandadır (Karahocagil, 2010).

Cumhuriyet kurulurken Türkiye’deki Organize Sanayi Bölgesi 8 idi. 2019 itibariyle 18’e yükselmiştir. İstihdam oranı 30 bin civarıyken 2019 da 230 bini bulmuştur. GAP hedefleri doğrultusunda 38 küçük sanayi sitesi kurulmuştur (STBGBKİB, 2020).

3.12. GAP BÖLGESİNDE HAYVANCILIK

GAP Bölgesi’nde tarımsal yapının içinde hayvansal üretim önemli ölçüde yer almaktadır. Hayvancılıkta genellikle meracılık ön plandadır. Eksantif hayvancılık durumuna getirmiştir. Ülkemizde yerli ırkların önemli oranda olmasından kaynaklı, birim hayvan başına verim düşüktür. Hayvansal üretim faaliyetleri içerisinde büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ağırlıklı ve öncelikli olarak önemini muhafaza etmektedir (Karlı, 1991).

Tablo 3.62 1986 Yılı GAP-TR Hayvan Varlığı Karşılaştırması

	Bölge Toplamı	GAP TR %Payı	Türkiye Toplamı
Koyun	5.010.632	11,7	42.791.144
Keçi	2.152.512	19,3	11.158.634
Tiftik Keçisi	189.571	8,8	2.163.056
Sığır	830.706	6,5	12.695.293
Manda	14.977	2,7	554.331
Tavuk	3.538.471	6,1	58.039.000
Hindi	411.926	12,8	3.207.000
Arı Kovanı	80.264	3,1	2.586.971

Kaynak: STBGBKİB (2020).

GAP Bölgesi hayvancılık kapasitesi rasyonalist plan yapılması, strateji ve destekleme sağlanması ile canlı hayvan ve hayvansal ürün yönünden bölgeyi tekrar ihracatçı durumuna getirecektir. GAP Bölgesi'nde yem bitkileri ve üretimin artırılması gelecek yıllarda ülkemizde gelir ve nüfus artışına paralel olarak oluşacak hayvansal ürünler (yumurta, süt, et) deki talep artışının karşılanmasıyla beraberinde ticari ve kültürel anlamda gelişim sağlanacaktır.

Tablo 3.63 1988-1991 GAP-TR Hayvan Varlığı Karşılaştırması (Bin)

Yıllar	1988		1989		1990		1991	
	GAP	TR	GAP	TR	GAP	TR	GAP	TR
Koyun	5.132	45.384	5.521	43.647	4.904	40.553	6.553	42.232
Keçi	4.889	12.914	1.995	11.942	1.587	10.997	2.632	14.127
Sığır	849	12.562	841	12.173	668	11.377	865	12.554
Manda	13	485	13	429	9			
Tavuk	3	58.790	4.267	64.078	3.123	96.676	4.267	139.224
Hindi		2.974	539	3.101	555	3.127	539	3.148
Arı Kovanı	9	2.984	62	3.081	68	3.284	83	264.113
İpek Böceği (Kutu)	6	74.012	7	80.440	4	80.554	1	50.563

Kaynak: STBGBKİB (2020).

Tablo 3.64'e göre, Türkiye'de ve GAP Bölgesi'nde sığır, koyun, kıl keçisi, tiftik keçisi oranları genellikle artış göstermiştir. GAP'ın Türkiye içindeki payı da yıllar içinde artış göstermiştir.

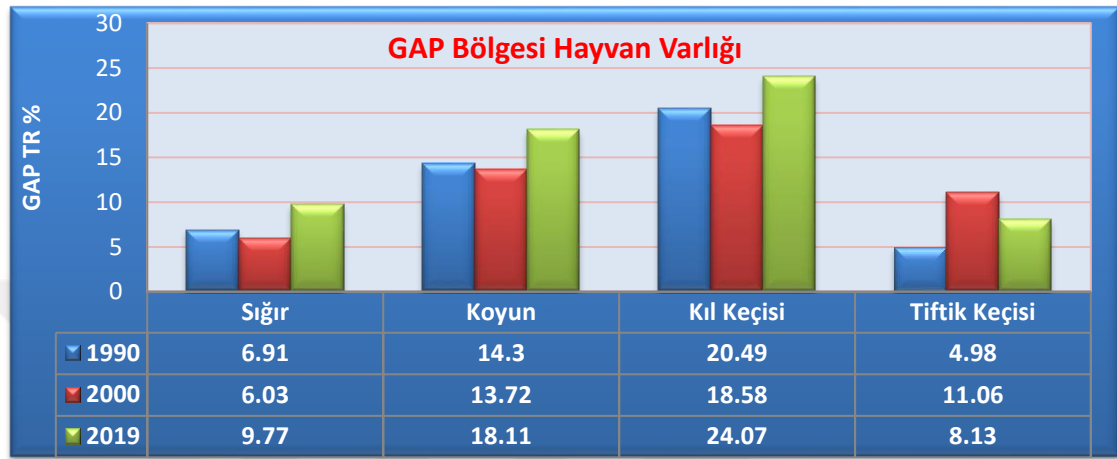
Tablo 3.64 Yıllara Göre GAP Bölgesi Büyük ve Küçükbaş Hayvan Sayısı

Yıl	GAP Bölgesi				GAP/ Türkiye %			
	Sığır	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Sığır	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi
1990	786 545	5799490	1 987 390	63 680	6,91	14,30	20,49	4,98
1995	638 640	4923660	1 735 150	61 010	5,42	14,57	20,66	8,54
2000	649 080	3909220	1 268 600	41 270	6,03	13,72	18,58	11,06
2005	649 951	3603069	1 205 913	17 494	6,17	14,24	19,19	7,51
2010	740 278	4044657	1 344 804	20 740	6,51	17,52	21,90	13,59
2013	963 540	4844744	2 045 624	20 686	6,68	16,54	22,58	12,44
2014	1037616	5 346 182	2 256 441	25 819	7,35	17,18	22,19	14,52
2015	1019686	5114613	2 337 093	36 364	7,29	16,23	22,89	17,67
2016	1475775	5059036	2 318 567	28 068	10,48	16,33	22,87	13,51
2019	1738756	6749263	26392489	19 606	9,77	18,11	24,07	8,13

Kaynak: TÜİK (2020a).

Orta Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika devletlerinde ortaya çıkacak üretim açığının ülkemizden karşılanma koşullarını sağlayacak ülkemize önemli oranda döviz girdisi sağlayacaktır. Uluslararası Kuru Alanlarda Tarımsal Araştırmalar Merkezi'nde (ICARDA) yapılan farklı çalışmaların sonuçlarına ışığında 24 ülkenin bulunduğu Orta Doğu- Kuzey Afrika (WANA) Bölgesi'yle 6 ülkenin bulunduğu Orta Asya Bölgesi'nde 2000-2020 yıllarında önemli oranlarda hayvansal ve hayvan yemi üretim açığı

oluşacaktır. 2020 yılı projeksiyonlarına göre, iki bölgenin toplam nüfusunun 1.1 milyara ulaşacağı düşünülmektedir. 2000-2020 yıllarında WANA Bölgesi'ndeki et üretimi açığı 1.5 milyon ton, süt üretim açığı 11.4 milyon ton civarı olacağı olasıdır. 2025 yılında ise WANA Bölgesi'ndeki tahıl ve baklagiller üretiminin açığının 82 milyon tona ulaşacağı düşünülmektedir (Karahocagil, 2010).

Şekil 3.2 GAP Bölgesi Hayvan Varlığı (1990-2000-2019)

Kaynak: TÜİK (2019).

Şekil 3,2'ye göre GAP Bölgesi'nde hayvan varlığının Türkiye'ye oranı, 1990 yılı itibariyle sığır %6,91, koyun %14,3 kıl keçisi %20,49 tiftik keçisi %4,98'dur. 2000 yılı sığır %6,03 koyun %13,72 kıl keçisi %18,58 tiftik keçisi %11,06'tır. 2019 yılı sığır %9,77, koyun %18,11 kıl keçisi %24,07 tiftik keçisi %8,13'dür.

Tablo 65'e göre GAP Bölgesi'nde 2019 yılı koyun oranı 2005 yılına oranla %87 artmıştır. Türkiye'de ise 1988 yılında hayvan sayısı en fazla iken 2019 yılında 2005 yılına oranla %47'lik bir artış gerçekleşmiştir. GAP/TR oranı 2019 yılında %18 olmuştur.

Tablo 3.65 Koyun Değişim Oranları

KOYUN				
GAP	1988	1995	2005	2019
Hayvan sayısı	5.132.440	4.923.660	3.603.069	6.749.263
Yüzde değişim		-4,07%	-26,82%	87,32%
Türkiye	1988	1995	2005	2019
Hayvan sayısı	45.384.000	33.791.000	25.304.325	37.276.050
Yüzde değişim		-25,54%	-25,12%	47,31%
GAP/Türkiye	1988	1995	2005	2019
Yüzde değişim	11,31%	14,57%	14,24%	18,11%

Kaynak: STBGBKİB (2020) ve TÜİK (2020a) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.66 Sığır Değişim Oranları

SIĞIR				
GAP	1988	1995	2005	2019
Hayvan sayısı	849.810	638.640	649.951	1.738.756
Yüzde değişim		-24,85%	1,77%	167,52%
Türkiye	1988	1995	2005	2019
Hayvan sayısı	12.562.000	11.789.000	10.526.440	17.804.667
Yüzde değişim		-6,15%	-10,71%	69,14%
GAP/Türkiye	1988	1995	2005	2019
	6,76%	5,42%	6,17%	9,77%

Kaynak: STBGBKİB (2020) ve TÜİK (2020a) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3. 67 Kıl Keçisi Değişim Oranları

KIL KEÇİSİ				
GAP	1986	1995	2005	2019
Hayvan sayısı	2.152.512	1.735.150	649.951	2.639.249
Yüzde değişim		-19,39%	-62,54%	306,07%
Türkiye	1988	1995	2005	2019
Hayvan sayısı	11.158.634	8.397.000	10.526.440	10.964.374
Yüzde değişim		-24,75%	25,36%	4,16%
GAP/Türkiye	1988	1995	2005	2019
Yüzde değişim	19,29%	20,66%	6,17%	24,07%

Kaynak: STBGBKİB (2020) ve TÜİK (2020a) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.66'ya göre sığır sayısı en fazla 2019 yılında artış göstermiştir. Artış oranı ise 2005 yılına göre %168'dir. Türkiye sığır oranı da en fazla 2019 yılında artış göstermiştir. Bu oran %69 dur. GAP Bölgesi sığır oranı 2019 yılında 2005 yılında göre %10 oranında artış göstermiştir.

Tablo 3.67'ye göre GAP kıl keçisi sayısı oran olarak önceki yıllarda azalırken 2019 yılında %306 artış göstermiştir. 2019 yılı TR içindeki payı %24 olmuştur. Bu oran oldukça önemli bir orandır.

Tablo 3.68'e göre tiftik keçisi en fazla 1986 yılında GAP Bölgesi'nde bulunmaktadır. Oran olarak diğer yıllarda azalış göstermiştir. 2019 yılında %12 artış göstermiştir. GAP/TR oranı 1988 yılında %9 iken 2019 yılında %8'dir.

Tablo 3.68 Tiftik Keçisi Değişim Oranları

TİFTİK KEÇİSİ				
GAP	1986	1995	2005	2019
Hayvan sayısı	189.571	61.010	17494	19.606
Yüzde değişim		-67,82%	-71,33%	12,07%
Türkiye	1988	1995	2005	2019
Hayvan sayısı	2.163.056	714.000	232.966	241.055
Yüzde değişim		-66,99%	-67,37%	3,47%
GAP/Türkiye	1988	1995	2005	2019
Yüzde değişim	8,76%	8,54%	7,51%	8,13%

Kaynak: STBGBKİB (2020) ve TÜİK (2020a) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

3.13. GAP BÖLGESİ SU ÜRÜN POTANSİYELİ

GAP Bölgesi Fırat ve Dicle Havzası'nda olmak üzere; 2.235 km uzunluğunda akarsu, 6.481 ha doğal göl ve 129.987 ha baraj gölü gibi büyük bir su potansiyeline sahiptir. GAP Bölgesi'nde yapımı öngörülen baraj göllerinin tamamlanması ile birlikte yaklaşık 198.473 hektar su yüzey alanı oluşacaktır. Bu potansiyel akılcı bir şekilde değerlendirildiğinde, bölgenin su ürünleri üretim ve tüketimi artış gösterecek, ulusal ekonomiye önemli bir katkı sağlayacaktır. GAP tamamlandığında 32 500 ton/yıl balık üretimi, 50 milyon dolar gelir ve 6500 kişiye istihdam oluşturulması mümkün olabilecektir (Karahocagil, 2010).

GAP Bölgesi'nin su ürünleri yönünden potansiyeli yüksektir. 2000 yılından itibaren GAP Bölgesi'nde 136 bin ha'lık baraj göl alanı meydana gelmiştir. Aynı yıl 0,4 bin ton yetiştiricilik, 1,5 ton avcılık olmak üzere 1,9 ton balık üretimi yapılmıştır. 2007 yılında ise avcılık ve yetiştiricilikten 3,4 ton balık üretilmiştir (STBGBKİB, 2019).

Tablo 3.70'e göre: GAP Bölgesi 2008-2019 yılları Su ürünlerinin avcılık ve yetiştiricilik kıyaslaması verilmiştir. Tablodaki veriler ışığında aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır. En fazla avcılık, yetiştiricilik Adıyaman ilimizde yapılmaktadır. 2008 yılında Kilis, Siirt, Şırnak illerimizde su ürünü avcılığı yapılmamıştır. Batman ilimizde 2008 yılında avcılık ve yetiştiricilik yapılmamıştır. Ancak 2019 yılında 9 ton avcılık yapılmıştır. 2008-2019 yıllarında Şırnak ilinde avcılık yapılmamıştır. 2019 yılında 25 ton su ürünü yetiştirilmiştir. GAP 2008 avcılık toplamı 1.271 ton, yetiştiricilik 2.123 ton

iken 2019 yılında 814 tona düşmüştür. Yetiştiricilik ise 10.170 tona yükselmiştir. GAP Türkiye %'i 2008'de avcılık %5,9 iken 2019'da %2,6'ya gerilemiştir. Yetiştiricilik ise %1,4'ten %2,7'ye çıkmıştır.

Tablo 3.69 GAP Bölgesi Su Ürün İstatistikleri 2007-2008

İller	2007		2008	
	Avcılık (Ton)	Yetiştiricilik(Ton)	Avcılık (Ton)	Yetiştiricilik (Ton)
Adıyaman	765	82	821	86
Batman		273		
Diyarbakır	13	70	6	80
Gaziantep	184		175	388
Kilis	9	157		
Mardin	2	6	1	512
Siirt		389		26
Şanlıurfa	295		268	513
Şırnak				
GAP	1271	2123	1 271	2 123
Türkiye	518201		21 352	152 186
GAP'ın Payı(%)	0,2	1,5	5,9	1,4

Kaynak: TÜİK (2020a).

Tablo 3.70 GAP Bölgesi Su Ürün İstatistikleri 2012-2019

İller	2012		2019	
	Avcılık (Ton)	Yetiştiricilik (Ton)	Avcılık (Ton)	Yetiştiricilik(Ton)
Adıyaman	726	308	230	123
Batman	4,5	842	9	0
Diyarbakır	125	1329	48	168
Gaziantep	174	1164	56	4 477
Kilis	4		3	-
Mardin	2	91	2	193
Siirt	3	28	4	159
Şanlıurfa	636,5	4126	462	5 025
Şırnak	3	40		25
GAP	1 216	6660	814	10 170
Türkiye	315 636	212 410	31 596	373 368
GAP'ın Payı %	0,4	3,1	2,6	2,7

Kaynak: TÜİK (2020a).

Tablo 3.71 GAP illeri İhracat Miktarları

İHRACAT DEĞERİ				
İLLER	2000	2007	2012	2019
Adıyaman	4 800	29 346	104 826	67 091
Batman	505	40 729	83 513	35 777
Diyarbakır	7 604	83 699	198 959	216 445
Gaziantep	420 108	2 447 656	5 579 875	7 402 083
Kilis	8 071	12 865	11 671	67 225
Mardin	31 579	317 444	948 394	791 522
Siirt	748	4 009	6 226	37 739
Şanlıurfa	15 069	86 388	109 818	165 072
Şırnak	15 026	265 202	1 018 062	374 115
GAP	503 509	3 287 338	8 061 344	9 157 071
Türkiye	27 774 906	107 271 750	152 461 737	171 466 283
GAP/TR (%)	1,8	3,1	5,3	5,3

Kaynak: STBGBKİB (2020).

3.14. GAP İTHALAT-İHRACAT VERİLERİ

GAP Bölgesi yıllar itibariyle ithalat ve ihracat verileri tablolar halinde bu bölümde yer almaktadır. (Tablo 3.71-3.72). Tablolarda yıl karşılaştırmaları göz önünde bulundurulduğunda ihracat ve ithalat oranları sürekli artmıştır. Fakat Türkiye içinde düşük oranlardadır ve anlamlı bir orana ulaşmamıştır. İl bazında 2019 yılındaki en fazla oran Gaziantep iline aittir.

Tablo 3.72 GAP illeri İthalat Miktarları

İTHALAT DEĞERİ				
İLLER	2000	2007	2012	2019
Adıyaman	18 275	51 658	35 585	38 795
Batman	7 146	8 618	26 771	40 523
Diyarbakır	7 333	36 035	69 057	83 103
Gaziantep	658 227	2 269 084	5 053 993	5 017 719
Kilis	3 979	35 009	16 539	11 239
Mardin	10 663	71 182	151 983	414 817
Siirt	1 436	9 146	21 419	22 100
Şanlıurfa	64 002	194 932	202 967	188 016
Şırnak	1 924	95 469	40 733	18 094
GAP	772 986	2 771 133	5 619 048	5 834 407
Türkiye	51 553 797	170 062 715	236 545 141	202 704 350
GAP/TR(%)	1,5	1,6	2,4	2,9

Kaynak: STBGBKİB (2020).

3.15. ANALİZ SONUÇLARI

GAP'ın ne oranda başarılı olduğunu ölçmek için 1989 öncesi tespit edilebilen veriler ile güncel verilerin değişimi tarımda ya da diğer konularda başarı sağlanıp sağlanamadığı ve ne oranda başarı sağlandığını verecektir.

Firma teorisinde ekonomik olarak bir projenin amacı en yüksek karı sağlamasıdır. Mikroekonomide kuramsal olarak bir şirket için amaç bu olmasına rağmen uygulamada gerçek hayattaki çoğu değişkenin rassal davranış göstermesi en yüksek karı yapmayı zorlaştırmakla birlikte, değişkenlerin değerlerinin bulunmaması durumunda en yüksek karın ne olması gerektiği bile bilinmemektedir. Bu durum, değişken sayısının daha çok olması sebebi ile kendini daha belirgin olarak gösterebilmektedir. Ayrıca birçok araştırmacı, karlılık boyutuna dayalı performans ölçme ve değerlendirme sistemlerinin, işletmelerin başarısı için kritik olan tüm faktörleri ölçmekte ve entegre etmekte başarısız olduğunu göstermiştir (Oraman, 2004). GAP için de proje süresi içinde biten her alt

proje sonunda kârının en yüksek olması en yüksek başarı olacaktır. Fakat bu hesabı yapmak için bütün değişkenlerin değerlerinin mevcut olmaması bu başarı hesabını engellemektedir. Kâr hesabında kullanılacak maliyet değerlerinin istatistikleri veya değerleri mevcut değildir.

Firmaların bir üretim dönemi sonucunda elde ettikleri üretime göre başarı değerleri çeşitli şekillerde ifade edilebilir. Bunlar; gayrisafi üretim değeri, gayrisafi hâsıla, işletme masrafları, saf hâsıla, brüt kâr, net kâr, tarımsal gelir ve rantabilite olmaktadır (Orhan, 2019; Örs, 2018; Tapkı, Emeksiz, & Dağıstan, 2015; Ağızan & Bayramoğlu, 2019; Aydın & Unakıtan, 2016; İnan, 2006). Geleneksel performans ölçüm sistemlerinin kısıtlamalarını ortadan kaldırmak için yeni performans ölçüm temelleri geliştirilmiştir (Şerbetçi, 2007). Bu yöntemler çok boyutludur. Dengeyi sağlamak amacıyla daha çok kâr amacı gütmeyen bilgilere odaklanır. Dâhili/harici başarıyı gösteren ölçüleri dengelemek ve gelecekteki performansı bilgilendirmek için tasarlanmıştır (Mike, Mark, Andy, & Ken, 2000; Oraman, 2004).

Bütün bu başarı ölçütleri üretim miktarının bir fonksiyonunu ve optimum üretim miktarını vermektedir. GAP kamu tarafından yürütülen ulusal ölçekli bir proje olup doğrudan ve dolaylı olarak çok sayıda ekonomik aktörü etkilemektedir. Önceki paragrafta belirtildiği gibi bu başarı ölçülerini hesaplamak için gerekli değişken veriler bulunmamaktadır. Başarı ölçütlerini hesaplamada kullanılan üretim miktarları bu çalışma için tespit edilmiştir. Başarı değişkenlerinin büyük kısmının üretim değeri ile pozitif ilişkiye sahip olması sebebi ile bu çalışmada üretim miktarları başarı ölçütü olarak alınmıştır. Üretim artışı ne kadar fazla ise başarı ölçütü o kadar iyi olacaktır. Maksimum kâra ulaşıp ulaşılmadığı hesaplanamasa da azalan verimler kanunu gereği maksimum bir üretim yapılmaması durumunda üretimde verimlilik sağladığı ve başarılı olduğu söylenebilecektir.

GAP devam etmekte olan bir projedir ve sonuçlanması için öngörülen güncel tarih 2029 yılıdır. 2029 yılı planında daha önce hazırlanan Master Plan'a ek hedef belirlenmemiştir. GAP Eylem Planı'na göre sulama projelerinin %54'ü işletmededir (GKİB, 2019). Projenin çok sayıda verisi olmayan değişkenden oluşması ve üretim miktarının başarı ölçütlerinde etkili bir değişken olması sebebi ile bu çalışmada üretim miktarları karşılaştırılmıştır. Proje içerikleri tamamlandıkça ve faaliyete geçtikçe

bölgedeki üretimin artması beklenmektedir. Bu üretim artışının başarılı bir üretim artışı olup olmadığını ölçmek için başka bir gösterge gerekmektedir. Bu amaçla iki gösterge kullanılabilir; biri Türkiye toplam yüzölçümü ile bölge yüzölçümünü kıyaslamak, diğeri bölge tarımsal sulanabilir alanı ile Türkiye’de tarımsal sulanabilir alanlar kıyaslanarak yapılabilir. Birinci göstergeye göre beklenen bir başarı, eğer GAB üretimi Türkiye üretimi oranı eşittir. GAB yüzölçümü Türkiye yüzölçümü oranı ise olabilecektir. İkinci göstergeye göre beklenen bir başarı, eğer GAB üretimi Türkiye üretimi oranı eşittir GAB tarımsal sulanabilir alanı Türkiye tarımsal sulanabilir alanı oranına ise olabilecektir.

Bölüm 2’de verildiği gibi GAB kapsamındaki alanların toplam yüzölçümü Türkiye yüzölçümünün %9,7’sini oluşturmaktadır. GAB’da sulamaya açılacak toplam alan Türkiye’de tarımsal sulanabilir alanın %21,4’üdür. Bu sebeple birinci başarı ölçüsü olarak kritik değer %9,7; ikinci başarı ölçüsü olarak %21,4 kritik değerler olarak seçilmiştir. Birinci kritik değerden küçük değerler beklenenden düşük kalmış değerleri göstermekte. Birinci kritik değer ile ikinci kritik değer arasındaki değerler beklenen verim değerleri olurken, ikinci kritik değerın üstü üretimler bölgede üretimin başarılı olduğu biçiminde yorumlanmıştır.

Konu ile ilgili 1989 öncesi veriler olamaması/ulaşılamaması ve projenin tümünün 1989 yılında tamamlanmamış olması sebebi ile mümkün oluğu kadar çok veri ile analiz yapılmaya çalışılmıştır. Sonuçlar Türkiye ile oranlanarak başarı ölçütü tespit edilmeye çalışılmıştır. Çok değişkenli karşılaştırma yapılmıştır. Bazı ürünlerin piyasa/iklim şartlarına göre daha az kârlı olabileceği için her ürünün üretiminin artması beklenmemektedir. Don, kuraklık veya piyasa şartları sebebi ile bazı yıllar değerler düşük çıkmıştır. Bu durumda diğer yıllar referans alınarak karar verilmiştir.

Katma değer, tanımından yola çıkılarak, yüksek gelir sağlayan ürün değil de birim başına fiyat ve maliyet farkının yüksek olduğu ürün olarak ifade edilebilir (Erol E. M., 2015). Ürünlerin katma değerinin ölçüsü olarak TÜİK’ten (2020b) 2019 kg. fiyatları verilmiştir. Elde edilen verilerden, beklentilerin ne yönde karşılandığı takip eden tablolarda verilmiştir.

3.15.1. Tahıllar

Tablo 3.73 Tahıl Sonuçları

Buğday	1986	1995	2005	2019	Sonuç	Fiyat
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	11,09%	7,94%	12,23%	Beklenen	
Üretim (Ton)	--	10,41%	8,49%	13,87%	Beklenen	1.22
Arpa						
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	19,17%	17,62%	12,41%	Beklenen	
Üretim (Ton)	15,31%	17,99%	16,64%	6,65%	Beklenen	1.09
Mısır						
Toplu Tahıl Alanı (Dekar)	--	0,46%	8,17%	19,39%	Beklenen	
Üretim (Ton)	3,57%	0,47%	9,78%	18,63%	Beklenen	1.02

3.15.2. Baklagiller

Tablo 3.74 Baklagiller Sonuçları

Nohut	1986	1995	2005	2019	Sonuç	Fiyat
Toplu Baklagiller Alanı (Dekar)	--	14,20%	13,02%	14,84%	Beklenen	
Üretim (Ton)	18,63%	15,49%	16,04%	17,76%	Beklenen	3.41
Mercimek (Kırmızı)						
Toplu Baklagiller Alanı (Dekar)	16,80%	62,70%	98,32%	91,79%	Başarılı	
Üretim (Ton)	76,03%	98,48%	98,31%	93,52%	Başarılı	2.35
Fasulye (Kuru)						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)			0.61	0.35	Düşük	
Üretim (Ton)			0.70	0.34	Düşük	6.42
Mercimek (Yeşil)						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)			0.00	0.01	Düşük	
Üretim (Ton)			0.00	0.02	Düşük	3.44
Burçak (Dane)						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)			24.45	61.16	Başarılı	
Üretim (Ton)			23.30	72.72	Başarılı	1.91
Burçak (Yeşil Ot)						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)			21.95	37.86	Başarılı	
Üretim (Ton)			39.60	25.12	Başarılı	0.69

3.15.3. Endüstri Bitkileri

Tablo 3.75 Endüstri Bitkileri Sonuçları

Pamuk (Kütlü)	1986	1995	2005	2019	Sonuç	Fiyat
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	26,99%	53,96%	69,45%	Başarılı	
Üretim (Ton)	4,91%	26,97%	52,65%	55,12%	Başarılı	2.68
Şeker Pancarı						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	0,43%	0,29%	0,86%	Düşük	
Üretim (Ton)	0,08%	0,46%	0,27%	0,87%	Düşük	2.44
Tütün						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	13,11%	9,59%	16,58%	Beklenen	
Üretim (Ton)	9,00%	18,21%	10,95%	14,86%	Beklenen	21.50
Pamuk Tohumu (Çiğit)						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)			53,96%	69,45%	Başarılı	
Üretim (Ton)			52,65%	55,12%	Başarılı	2.28
Pamuk (Lif)						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)			53,96%	69,45%	Başarılı	
Üretim (Ton)			51,83%	55,12%	Başarılı	5.70

3.15.4. Sebzeler

Tablo 3.76 Sebze Sonuçları

Kavun	1986	1995	2005	2019	Sonuç	Fiyat
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)						
Üretim (Ton)	--	15,69%	14,18%	9,92%	Beklenen	1.17
Karpuz						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	20,12%	20,55%	19,73%	Beklenen	
Üretim (Ton)	--	17,53%	18,30%	14,64%	Beklenen	0.70
Domates						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	4,33%	5,62%	7,23%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	2,60%	3,09%	3,86%	Düşük	1.91
Biber (Sivri)						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	4,12%	5,15%	4,54%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	1,80%	3,95%	2,13%	Düşük	2.81
Biber (Salçalık)						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--		29,97	23,14	Başarılı	
Üretim (Ton)	--		24,37	17,75	Başarılı	2.16
Biber (Dolmalık)						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	20,23%	19,85%	15,09%	Beklenen	
Üretim (Ton)	--	11,92%	15,93%	8,32%	Beklenen	2.54
Patlıcan						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	17,44%	17,77%	17,56%	Beklenen	
Üretim (Ton)	--	15,49%	17,68%	12,76%	Beklenen	2.01

3.15.5. Meyveler

Tablo 3.77 Meyve Sonuçları

Zeytin	1986	1995	2005	2019	Sonuç	Fiyat
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	--	6,17%	9,81%	Beklenen	
Üretim (Ton)	3,82%	--	6,45%	3,59%	Düşük	6.15
Antep Fıstığı						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	95,90%	95,39%	96,62%	Başarılı	
Üretim (Ton)	3,82%	87,95%	13,29%	91,70%	Başarılı	36.11
İncir						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	3,10%	3,25%	2,43%	Düşük	
Üretim (Ton)	2,22%	2,19%	2,86%	2,01%	Düşük	4.90
Üzüm (Sofralık-Çekirdekli)						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)			26,55	32,79	Başarılı	
Üretim (Ton)			21,71	21,70	Başarılı	2.60
Üzüm (Sofralık-Çekirdeksiz)						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)			3,79	1,38	Düşük	
Üretim (Ton)			2,53	0,89	Düşük	2.65
Üzüm (Kurutmalık-Çekirdekli)						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)			42,20	41,80	Başarılı	
Üretim (Ton)			46,65	56,00	Başarılı	
Üzüm (Kurutmalık-Çekirdeksiz)						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)			0,45	0,01	Düşük	
Üretim (Ton)			0,85	0,05	Düşük	
Üzüm (Şaraplık)						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)			25,49	29,37	Başarılı	
Üretim (Ton)			19,52	19,76	Beklenen	2.17
Üzüm (Toplam)						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	--	24,13%	26,96%	Başarılı	
Üretim (Ton)	21,81%	--	16,07%	13,46%	Beklenen	
Dut						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	17,20%	51,49%	41,30%	Başarılı	
Üretim (Ton)	9,91%	4,92%	16,85%	13,17%	Beklenen	4.65
Nar						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	42,52%	18,20%	23,40%	Başarılı	
Üretim (Ton)	0,57%	20,06%	10,94%	11,26%	Beklenen	1.74
Badem						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	11,35%	22,15%	32,38%	Başarılı	
Üretim (Ton)	--	7,58%	10,94%	22,40%	Başarılı	14.58
Ceviz						
Toplu Meyvelik Alanı (Dekar)	--	5,89%	2,62%	4,38%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	4,48%	4,00%	4,28%	Düşük	20.16

3.15.6. Seçilmiş Ürünler

Tablo 3.78 Seçilmiş Ürünlerin Sonuçları

Kırmızıbiber	1986	1995	2005	2019	Sonuç	Fiyat
Toplu Sebze Alanı (Dekar)	--	55,96%	72,05%	85,80%	Başarılı	
Üretim (Ton)	--	54,42%	67,12%	85,80%	Başarılı	1.82
Zerdali						
Toplu Meyve Alanı (Dekar)	--	11,14%	11,27%	1,89%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	2,19%	3,63%	1,08%	Düşük	1.93
Trabzon Hurması						
Toplu Meyve Alanı (Dekar)	--	21,07%	12,09%	9,32%	Beklenen	
Üretim (Ton)	--	2,75%	6,28%	17,66%	Beklenen	2.34
Kabak (Sakız)						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	1,63%	1,54%	3,66%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	1,27%	0,79%	1,93%	Düşük	1.64
Marul						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	4,66%	5,27%	3,35%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	3,38%	3,12%	3,11%	Düşük	2.21
Maydanoz						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	10,69%	9,53%	2,74%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	4,44%	4,20%	1,93%	Düşük	3.31
Tere						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	33,33%	4,63%	7,09%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	11,04%	1,72%	7,69%	Düşük	3.34
Burçak						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	37,45%	23,20%	49,61%	Başarılı	
Üretim (Ton)	8,13%	39,76%	32,53%	33,72%	Başarılı	1.91
Soya						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	0,18%	7,09%	0,79%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	0,15%	5,75%	0,51%	Düşük	2.18
Susam						
Toplu Bitki Alanı (Dekar)	--	59,07%	35,70%	3,33%	Beklenen	
Üretim (Ton)	41,56%	35,41%	26,26%	2,81%	Beklenen	13.84
Patates						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	0,27%	0,10%	0,77%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	0,19%	0,03%	0,74%	Düşük	1.85
Soğan (Kuru)						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	6,93%	0,10%	4,76%	Düşük	
Üretim (Ton)	--	6,51%	0,03%	3,54%	Düşük	1.30
Soğan (Yeşil)						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	10,26%	15,44%	10,15%	Beklenen	
Üretim (Ton)	--	11,90%	14,59%	9,01%	Beklenen	3.41
Sarımsak (Taze)						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	24,28%	22,48%	25,05%	Başarılı	
Üretim (Ton)	--	36,06%	28,73%	31,12%	Başarılı	5.05
Sarımsak (Kuru)						
Toplu Sebzelik Alanı (Dekar)	--	8,74%	10,85%	21,54%	Başarılı	
Üretim (Ton)	--	11,16%	7,55%	25,85%	Başarılı	7.13

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu tezin amaçları, bölge GAP ile tarım bölgesinde gelişmiş midir, geliştirse ne oranda gelişmiştir ve bölgesel kalkınmaya ne oranda katkı sağlamıştır sorularına veriler ile cevap verebilmektir. Buna ilaveten, elde edilen veriler ve sonuçlar ile bölgesel kalkınmada yapılabilecekleri sıralamak, ülkemiz açısından GAP Bölgesi'nin iktisadi değerlendirilmesini sağlamak, iktisadi temel sorunlara çözüm önerileri sunmak, tarımsal verim artışını sağlayacak olanakları incelemektir. Bu doğrultuda ulaşılan sonuçlar, sorunlar, çözüm önerileri aşağıda sıralanmıştır.

GAP Türkiye'nin ilk ve en kapsamlı projesidir. GAP 'ne başlanırken bölgede genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. Bunun sonucu olarak da nadas alanları yoğunlukta ve elektrik enerji üretim oranı düşüktü. GAP Bölgesi'nde bulunan Dicle-Fırat Havzası'nda iki büyük nehir olan Dicle-Fırat Nehirlerinin potansiyelinden faydalanmak amacıyla sulama ve HES projeleri geliştirildi. Bu Proje kapsamında HES'ler ve sulama tesisleri yapımına başlandı. 22 baraj, 19 HES planlanan projede 2019 sonu itibariyle 14 HES, 19 baraj tamamlanmıştır. GAP kapsamında %92,2 oranında enerji kapasitesine ulaşılmıştır. Bölgede istihdam oranı 2019 yılı itibariyle %35,7 düzeyindedir (Tablo 2.2)

Bölüm 2'de verildiği gibi 6 Kasım 1989 tarih 20332 sayılı Resmi Gazete 'de yayınlanan GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı'nın Kuruluş ve Görev Hakkındaki 388 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (STBGBKİB, 2020) ile GAP'ın resmi başlangıç yılı 1989 olarak kabul edilebilmiştir. Bu projedeki yatırımların tümünün gerçekleştirilmesi ve planlanan projelerin tümünün sonuçlanmasının öngörüldüğü tarih olan 2005 yılında proje tamamlanamamıştır. Proje günümüzde dahi devam etmektedir (Tablo 2.1). 1989 yılından önce bölgeyi etkileyen projeler yapılmaya başlanmış ya da tamamlanmıştır. GAP'ın sonuçlanması için öngörülen güncel tarih 2029 yılıdır. 2029 yılı planında daha önce hazırlanan Master Plan'a ek hedef belirlenmemiştir. GAP Bölgesi'nde Master Plan'a göre 1,8 milyon ha, GAP Eylem Planı'na göre ise 1.057.803 ha alanın sulamaya açılması planlanmıştır. GAP Eylem Planı'na göre 2019 yılı sonu itibariyle Fırat ve Dicle Havzası'nda toplam 571.591 ha alan sulamaya açılmıştır. 130.597 ha alanda halen sulama şebeke inşaatı devam etmekte olup, 355.615 ha alan planlama aşamasındadır. GAP Eylem Planı'na göre sulama projelerinin %54'ü işletmededir (GKİB, 2019).

Günümüzde tarım alanlarının %11,4'ü, su potansiyelin ise %20'si GAP Bölgesi'ndedir (Şekil 2.2, Şekil 2.4). GAP beraberinde sanayileşmeyi ve şehirleşmeyi getirmiştir. Şehirleşme ile birlikte tarımla uğraşan birey sayısında azalmalar olmuştur. GAB Hollanda'nın 2,2 katı olmasına karşın tarımsal yönden tam potansiyeli ortaya çıkmamıştır.

GAP sürecinin büyük oranının tamamlanması nispetiyle GAP'ın başarı oranını ölçmek amacıyla 1989 öncesi tespit edilebilen veriler ile güncel verilerin değişim oranı değerlendirilmiş, tarım alanında ya da diğer GAP alanlarında başarı sağlanıp sağlanamadığı ve ne oranda başarı sağlandığı Bölüm 3'de verilmiştir.

Bölüm 2'de verildiği gibi GAP Bölgesi kapsamındaki alanların toplam yüzölçümü ülke yüzölçümünün %9,7'sini oluşturmaktadır. Bölgede sulamaya açılacak toplam alan Türkiye'de tarımsal sulanabilir alanın %21,4'üdür. Bu sebeple başarı ölçüsü olarak %9,7-21,4 arası değerler beklenen verim değerleri olurken bu değerlerin üstü ürünler için başarılı çıktı değeri kabul edilmiştir. Konu ile ilgili 1989 öncesi veriler olmaması/ulaşılamaması ve proje kapsamındaki tüm hedeflerin ve planlanan faaliyetlerin 1989 yılında nihayetlenememiş olması sebebi ile mümkün olduğu kadar çok veri ile analiz yapılmaya çalışılmıştır. Sonuçlar Türkiye ile oranlanarak başarı ölçüsü tespit edilmeye çalışılmıştır. Çok değişkenli karşılaştırma yapıldığı ve bazı ürünlerin piyasa/iklim şartlarına göre daha az karlı olabileceği için her ürünün üretiminin artması beklenmemektedir. Bazı yıllar don, kuraklık, piyasa şartları, siyasi çalkantılar, ekonomik aksaklıklar sebebi ile düşük değerlere ulaşılmıştır bu durumlarda diğer yıllar referans alınarak karar verilmiştir.

GAB Türkiye'nin ülke yüzölçümünün %9,7'sini ve nüfusunun 10,79% oluşturmaktadır. Bölüm 3.15'de 35 tarım ürünü için yapılan analize göre fasulye (kuru), mercimek (yeşil), şeker pancarı, domates, biber (sivri), zeytin, incir, ceviz, kabak (sakız), marul, maydanoz, tere, soya, patates, soğan (kuru) bölgenin bile ihtiyacından daha az üretim yapılan 14 üründür. Her ürünün GAB iklim şartlarında yetiştirilmesi beklenmeyeceği gibi bu ürünlerin çoğu katma değeri düşük veya fiyatı düşük ürünlerdir. Bunlar dışındaki ürünler, buğday, un, makarna, bulgur, bisküvi, irmik gibi buğday mamulleri ihracatı katma değer kazandıran bir üründür (TMO, 2020). Değişim oranı beklenen düzeydedir. Arpanın ise posası (maltı) hayvan yemi olarak kullanılır.

Üretiminde beklenen artış gerçekleşmiş fakat bazı yıllarda kuraklık koşulları sulamaya rağmen belirleyici olmaktadır (TMO, 2020). Mısır, yağ, şeker ve un gibi birbirine zıt ürünleri bağrından çıkarabilen tek katma değerli üründür. Değişim oranı beklenen düzeydedir. Üretim miktarlarındaki ve verimlilikteki farkın sebebi mısırdan nemin %14 oranında olması gerekliliği bu oranın üstündeki nemliliğin çürüme ve kalite düşüklüğüne sebep olmasıdır (TMMOB, 2020). Nohut, leblebi ve bakliyat olarak insan beslenmesinde, hayvan beslenmesinde ve yeşil gübrelemede kullanılır. Beklenen düzeyde üretilmiştir (GAPUTAEM, 2013). Kırmızı mercimek üretimi beklenen düzeyde, yeşil mercimek üretimi düşük düzeydedir. Lif, protein, nişasta gibi ayrıştırılarak üretilen katma değeri yüksek, fonksiyonel özellikler açısından çeşitlilik arz eden üründür. Kırmızı mercimek, üretimi açısından bölgede toprak yapısı ve iklim elverişliliği söz konusudur (GAPUTAEM, 2013). Pamuk, lifi tekstil ve hazır giyim sanayinin hammaddesini, çekirdeği yağ ve yem sanayisinin linteri ise kâğıt sanayisinin hammaddesini oluşturan katma değerli üründür. İhracatta döviz girdisi sağlar. Sulamayla birlikte GAP Bölgesi üretiminde elverişli hale gelmiştir. GAP pamuk üretiminde başarılıdır. Pamuk üretim artışın azalmasının sebebi maksimum artış oranına ulaşmasıdır (ESKGM, 2020). Pancar, dünyada tatlandırıcı olarak tatlılık veren her çeşit madde, şeker, sadece kristal beyaz şeker (sakaroz) üretiminde katma değer oluşturur (GKİB, 2019). GAP pancar üretim oranı beklenenden düşüktür. Tütün insan sağlığına zararlı olan sigara üretiminde kullanıldığından devlet kontrolünde üretilir (TED, 2020). Bu sebeple başarılı değil de beklenen düzeyde üretimi gerçekleşmiştir. Kırmızıbiber, biber salçası, kurutma, turşu, konserve, közleme ve ezme, pul biber olarak gıda sanayinin ürünüdür (STBGBKİB, 2019). GAP kırmızıbiber değişim oranları başarılıdır. Biber, hava sıcaklığı 24-25 derecede aralığında olan, ışık alan bölgelerde yetiştiriciliği yapılabilmektedir. Sera yetiştiriciliğinde ise nem oranının %70-75 civarında olması gerekmektedir. Biber toprak yönünden seçici bir bitkidir (STBGBKİB, 2019). Bu sebepler ışığında salçalık biber de başarılı, sivri biberde beklenenden düşük, dolmalık biberde beklenen tablo oluşmuştur. Bölge patlıcan yetiştiriciliğine elverişlidir beklenen düzeyde üretilmiştir. Ülkemizde zeytin ve zeytinyağı üretimi dalgalı bir seyir izler. İşletmelerde kullanılan teknoloji, pazarlama politikaları ihracatımızı etkileyen önemli unsurdur (ESKGM, 2019). Bu sebeplerle zeytin üretimi beklenenden düşük olmuştur. Üzüm, şarap ve rakı, pekmez, pestil, sucuk, sirke üretimi yapılan katma değerli üründür

(TMO, 2020). İklim koşulları sebebiyle bölgede üzümün kimi türlerinde başarı sağlanırken kiminde başarı beklenenden düşüktür. Badem, her yerde yetişebilen bir meyve olduğundan üretimine özen gösterildiğinde artış gösterdiği görülmüştür. Üretim oranı başarılıdır. Nar ise ekşisi, reçeli, suyu, aroması olan katma değerli üründür (Durmuş & Yiğit, 2003). Üretimi başarılıdır.

Mercimek (kırmızı) ve kırmızıbiber Türkiye üretiminin %80'inden fazlası; burçak (dane), pamuk (kütü), pamuk tohumu (çiğit), pamuk (lif) Türkiye üretiminin %50'den fazlası; burçak (yeşil ot), biber (salçalık), üzüm, badem ve sarımsak Türkiye ortalamasının üstünde üretimi gerçekleştirilen ürünlerdir. Ayçiçeği, soya, mısır gibi sulu tarım gerektiren ikinci ürünlerin ekimine de geçmiş, önceki dönemlerde tek ürün alınan arazilerden en az iki ürün alınmaya başlanmıştır. Fiyatı yüksek ürünler incelendiğinde Antepfıstığı Türkiye'nin %91,7 üretimi ile dikkat çekmektedir. Sebze ve meyve ön işleme mamul ile Orta Doğu ve yakın ülke pazarına giren Güneydoğu Anadolu cazibe merkezi haline gelerek Türkiye ihracat kapasitesini arttırmıştır ve arttıracaktır. Kısaca GAP, bölge tarımına başarılı bir şekilde katkı sağlamıştır.

GAP'ın tarımsal üretimde öncelikli hedefi sulu tarımı geliştirmek atıl durumdaki alanları tarıma açmaktır. Bu sebeple tarımsal sulama projelerine ağırlık verdi. Ancak tarımsal üretimde kullanılacak olan her türlü tarımsal üretim girdisi-gübre, tohum, ilaç, yem, ekipman imalatı vb. ile ihtiyaç duyacağı yetişmiş işgücü ve kalifiye eleman ihtiyacıyla tarımın kalkınma ayağını oluşturan unsurların gerekliliği noktasında nakdi, politik, siyasi sebeplerle eksiklikler yeterince giderilemedi. Aynı zamanda bölge toprak yapısı, iklim ve yükselti koşulları da bazı ürünlerin üretilmesine yeterince elverişli değildir (GAP, 2021). Tüm bu sebepler doğrultusunda yukarıda saydığımız katma değeri düşük olan 14 ürün üretiminde başarılı bir tablo oluşturamamıştır.

Nüfus verileri incelendiğinde GAP Bölgesi nüfus artışının Türkiye ortalamasından fazla olduğu ve bölgedeki genç nüfusun da Türkiye ortalamasının üstünde olduğu görülmektedir (Bölüm 3.8). Bu veriler ışığında istihdam Türkiye ortalamasının altında ve işsizlik üstünde çıkmaktadır (Bölüm 3.9). Artan nüfus ve GAP'ın etkisini tam göstermemesi sebebi ile Bölüm 3.7'de gösterildiği gibi GAP göçe engel olamamıştır. Bölüm 3.8'de gösterildiği gibi nüfus artış hızının Türkiye ortalamasının üstünde olması ve nüfusun genç olması sebebiyledir. GAB sosyo-ekonomik yapısı gereği ülkenin diğer

bölgelerinden farklı özellikler göstermektedir. Tablo 3.54 gösterildiği gibi bölge nüfusunun Türkiye nüfusunun 10,79% oluşturmaya karşın Tablo 3.57’de istihdamın 7,23% olduğu ve işsizliğin yüksek olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Tarım kendisine bağlı sektörleri çarpan etkisi ile geliştirmekte ve başka sektörlerin doğmasına izin vermektedir (Bölüm 3.11). GAP sayesinde bölgenin tarım GSYH’si Türkiye’deki nüfus oranına yakın değere gelmiştir (Tablo 3.61) ve GAP tamamlanıncaya kadar diğer artmakta olan sanayi ve hizmetler GSYH’leri Türkiye’deki nüfus oranını yakalayacak değere doğru yükselmektedir. Bu durum ekonomik olarak GAP’ın başarılı ilerlediğini göstermektedir.

Tarım alanlarının genişlemesi ile birlikte bölgenin hayvancılığı 2019 yılına kadar olumsuz etkilenmemiştir (Bölüm 3.12). Faaliyete geçen baraj ve HES’lerde su ürün potansiyeli Türkiye oranlarına ulaşmamıştır (Bölüm 3.13). Aynı biçimde, bölgenin gelişmekte olan bir bölge olması ve katma değeri yüksek ürünlerin azlığı sebebi ile ihracatı Türkiye oranlarına ulaşmamıştır (Bölüm 3.14). GAP Bölgesi’ndeki ihracat 2007’de 3,3 milyar dolar civarındayken, 2013’de 8,9 milyar dolara yükselmiştir. GAP Bölgesi, 2.674 ihracatçı firması ile ülke toplam ihracatı içindeki oranını %3’ten %5,9’a yükseltmiştir. Kişi başı ihracat oranı da 2007 yılında 458,4 dolarken 2013 yılında 1.096 dolara yükselmiştir. Söz konusu dönem itibarıyla ülke ihracatındaki artış %41,6 ve bölgedeki ihracat %170 oranında artış sağlamıştır. GAPEP doğrultusunda finansman ihtiyacı ve ödenek miktarında artış olmuştur (İnce, 2015).

GAP’la sulama alanları artmış bölgedeki Dicle-Fırat Havzaları ve Mezopotamya Bölgesi’nde bulunan Dicle ve Fırat Nehirleri sulamada kullanılmaya başlanmıştır (Tablo 2.3, Şekil 3.1). Bölgede yetişen birçok ürünün üretim alanları farklılaşmıştır (Bölüm 3.1). HES projeleri gerçekleşmiş olmasıyla birlikte bölgede tarımsal sanayinin gelişmesini sağlayan elektrik üretimi gerçekleşmiştir (Tablo 2.2.-2.3). İstihdamda artış sağlanmıştır (Tablo 2.7-2.11). Fakat bölge kırsalındaki tarım yapan halkın göç ettirilmesi sonucu tarımla uğraşan kesim azalmış beklenen istihdama ulaşamamıştır.

Tahıl ve diğer bitkisel ürünlerde; Türkiye’de yetiştirilen bitkisel ürünlerden kırmızı mercimeğin %93,5’i, dane burçağın %72’si, durum buğdayın %32,5’i, sebzelerde; nanenin %66,3’ü, salçalık biberin %17,8’i, karpuzun %14,6’sı, patlıcanın %12,8’i, meyvelerde; antepfıstığının %91,7’si, işlenmemiş baharatlık kırmızıbiberin

%85,8'i, kurutmalık çekirdekli üzümün %41,8'i, şaraplık üzümün %19,8'i, bademin %22,4'ü GAP Bölgesi'nden karşılanmaktadır. Sulamaların devreye girmesiyle birlikte özellikle yaş sebze, meyve ve endüstri bitkilerinin üretimlerinde büyük artışlar meydana gelmiş ve ürün deseni zenginleştirmiştir (Tablo 3.13-3.49). Bölgede kuru tarımdan sulu tarıma geçişle birlikte, üretim yapısı ve ilişkilerinde önemli değişimler yaşanmış ve tarımsal hâsıla ile birlikte ürünlerin verimliliğinde artmıştır.

1986 yılı verilerine göre (Tablo 103-105) koyun üretiminin bölgedeki payı %11,7, kıl keçisinin %19,3 ü, sığır %6,5, tiftik keçisi %8,8 iken 2019 yılı verilerine göre (tablo 2.18) koyunun %18,11'i, kıl keçisinin %24,07'si tiftik keçisinin %8.13 ü sığırın %10,48'i bölgede bulunmaktadır.

GAP çerçevesinde tarım alanındaki projelerin gerçekleşme oranının düşük olmasından kaynaklı (Tablo 2.3) GAP Bölgesi'nde tarımın temel yapısal sorunları mevcuttur. Bu sebeple tarımın modernleşmesi gereklidir. Bu çerçeveden bakıldığında, Bölge'de tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin bir bütün olarak kalkınmasına ivme kazandıracak ancak halen tamamlanamayan veya gündemde olan projelerin bir an önce tamamlanması veya projelere başlanması büyük bir önem taşımaktadır (Tablo 2.3). GAP olgusunun ortaya çıkmasıyla, özellikle bölgenin tarımsal yapısında, hedeflenen ve istenilen düzeyde olmasa da, GAP ekonomik alanda değişim ve dönüşüm sağlamayı başarmıştır.

SORU VE CEVAPLAR

SORU: İşsizlik ve dış göçe rağmen GSYİH artışının sebebi nedir?

CEVAP: Gelişmiş ve gelişmekte bölgelerde en önemli problem ekonomik ve sosyal sorun olan işsizliktir. İşsizliğe sebep olan faktörler farklı olsa da gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkelerle birlikte pek çok ülkede ekonomik büyümeye rağmen istihdam artmamakta, işsizlik oranı artmaktadır. Nitekim bu durumun tezahür etmesinde ülkelerin kendine özgü birçok sebebi bulunmaktadır. Bir ülke veya bölge ekonomisinde ekonomik büyümeye karşın işsizlik oranının yüksek olması açıklanabilir bir durum değildir. Bu konuyla ilgili olarak 'istihdamsız büyüme' veya 'yoksullaştıran büyüme' tartışması doğmuştur. Türkiye'de uygulamada olan ekonomik politikalar ve büyüme stratejisinde belirsizlik sebebiyle 'ekonomik büyüme' istihdamı arttırma kabiliyetini giderek kaybetmektedir. İthalata dayalı bir büyümenin öngörüldüğü düşünülmektedir.

Öngörülen büyüme stratejisinin noksanlıkları sebebiyle büyüme net bir istihdam kapasitesi oluşturmamaktadır. Demografik değişimler, tarım sektöründen diğer sektörlerle evrilen göç olgusu ve işgücü sebebiyle ile artan istihdam ihtiyacını karşılamaktan uzak bir büyüme durumu sergilemektedir (Takım, 2015). GAP Bölgesi'nde GSYİH artmıştır. Böyle bir durumda işsizliğin azalması beklenirken artmaktadır. Yukarıda açıkladığımız durumlar bölgede bu sonucu doğurmuştur.

SORU: Tarımsal üretimin artışına rağmen işsizlik ve bölge dışına göçün artıyor olmasının sebebi nedir?

CEVAP: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin genel sorunu olan işsizlik birçok faktör ile ilişkilidir (Arslan & Çelik, 2018). GAP Bölgesi'nde bu durumun ortaya çıkışındaki temel sebep hızlı nüfus artışı, siyasi yönetsel istikrarsızlık ve çatışma ortamıdır (Öztürk N. , 2001, s. 316-317).

SORUN VE ÖNERİLER

SORUN: GAP Bölgesi'nin Türkiye içinde GSMH oranının düşük olması (Bölüm 3.10).

ÖNERİ: 1985 yılında GAP Bölgesi GSMH Türkiye içindeki oranı %4, GSMYİH ise Türkiye'nin yarısı oranındadır. Bölgedeki tarımın Türkiye'ye oranı ise %9'dur. 1985 yılında GSBH, GSYİH'nin %47'sidir. GAP sonrası yıl karşılaştırmalarında GSYİH tarım oranları artmış, Türkiye ortalamasına ulaşamamıştır. Sanayi ve hizmet oranları da artmış ama ülke ortalamasına ulaşamamıştır (Tablo 3.60-3.61). Genç nüfusun sektörel dağılımı dengelenmelidir. Yukarıdaki veriler göz önünde bulundurulduğunda (Tablo 2.4, Şekil 2.3'dan yola çıkarak) bölgede tarıma elverişli geniş alanların mevcut olduğu fakat bu alanların bir kısmında kuru tarım yapılmakta olduğu bir kısmında taşlı arazilerin bulunmakta olduğu, bir kısmında ise engebeli alanların bulunmakta olduğu (STBGBKİB, 2020) verilerine ulaşılmıştır. GAP ile GAB'ın sosyo-ekonomik eşitsizliğini gidermek amacıyla bu arazilerin ivedilikle tarıma kazandırılması gerekmektedir.

SORUN: GAP nüfusu artmakta kaynaklar ve tarım yetersiz kalmaktadır (Bölüm 3.8 ve Bölüm 3.9).

ÖNERİ: GAP Bölgesi'nde tarıma dayalı sanayiye geliştirmek amaçlanmalıdır. GAP Bölgesi tarımsal ihracat alanı haline getirilmelidir. Kırsal alandan göçleri önleyen tedbirler almak gereklidir.

SORUN: GAP Bölgesi'nde 1989 başlangıç kabul edilmiştir. GAP öncesi ve GAP sonrası tarım alanları ve üretim miktarlarında beklenen istikrarlı üretim oranlarının gerçekleşmemesi (Tablo 3.1-3.48).

ÖNERİ: 1985-1986-1989-1990-1991 yılı verilerine göre GAP Bölgesi'nde tahıl, kırmızı mercimek, nohut, susam, tütün, buğday çoğunlukla üretilmektedir. 1989 sonrası sulu tarım alanlarında pamuk, pirinç, buğday, ayçiçeği, sebze, meyve üretimi yapılmaktadır (Tablo 3.1-3.48) yıllar itibariyle değişen, gelişen ürün deseni üretim miktarlarının kıyaslandığı tablolarda üretim dalgalı olsa da ürün bazında üretim miktarları ve verimliliğin tavan noktası hakkında bizim için veri oluşturmuştur. Sulu tarımın yapılması ve doğru yöntem ve analizlerle çokça istihdam, üretim, yetiştirme ve verimliliğin sağlanabileceği görülmüştür. Tablolardan yola çıkarak oluşan öngörüye göre doğru yöntem, doğru tarım uygulamaları, doğru organizasyon ve istikrarlı tavırla meyve, sebze üretiminin ülke içindeki payı %50'yi bulabilecektir. Çiftçi desteklenmeli, üretim programı oluşturulmalı, dönemlik şartlara (beşeri ve doğal olumsuzluklara) uygun önlemler alınmalı üretim olumsuz şartların etkisinden kurtarılmalıdır.

ÖNERİ: GAP'a ilaveten yapılabilecekler: Yabani ağaç aşılınması, örnek bahçe tesisi, mantar üretiminin desteklenmesi, su ürünleri yetiştiriciliği, arıcılık, kümes hayvancılığı, yem üretimi, sözleşmeli hayvancılık ve yüksek tünel inşası gibi istihdam, gelir çeşitliliği sağlayacak çalışmalardır.

SORUN: GAP Bölgesi göç oranlarının yüksek olması; 2000 yılı verileri ve 2019 yılı verileri kıyaslandığında GAP Bölgesi'nde göç oranlarının düştüğü görülse de GAP'a rağmen göç oranları istikrarlı hale gelmemiştir (Bölüm 3.7).

ÖNERİ: Yeni araziler tarıma açılmalı, genç nüfus hibelerle desteklenmeli ve tarımsal sanayi, tekstil kolları geliştirilmeli ve göç sebepleri araştırılıp çözümler üretilmelidir. Köy alt yapılarının yenilenmesi, kırsal alanlarda elektrik, su, yol, eğitim ve sağlık sorunlarının çözülmesi gereklidir. 1990'lı yıllardaki çatışma koşullarından dolayı boşaltılan köylere geri dönüşler sağlanmalıdır.

SORUN: Ülkemizde gübre, tarım ilaçları, tohumluk, tarım makineleri ve mazot gibi temel üretim girdilerindeki olağan dışı fiyat yükselişleri, tarım işletmelerinin karlarını minimize etmiştir. Bunun sonucunda ise bazı tarım işletmeleri zarara uğramıştır. Zirai mücadele, Toprak-Su gibi çiftçiye hizmet sunan kurumların kaldırılması da çiftçinin hizmete ulaşmasının zorlaşmasına sebep olmuştur ve verimlilik azalmıştır (Bölüm 1.3.9).

ÖNERİ: Bölge içinde geçerli olan bu sorunların çözümü: Çiftçiye fiyat yükselişleri sebebiyle destekler verilmesi, olağan dışı fiyat yükselişlerinden etkilenmemeleri için önlemler almak, ‘Zirai Mücadele’, ‘Toprak-Su’ gibi çiftçiye hizmet sunan kurumları yeniden kurmak ve çoğaltılmaktır.

KAYNAKÇA

- Aydın Eryılmaz, G., & Kılıç, O. (2018). Türkiye’de Sürdürülebilir Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları. *Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 4(21), 624-631.
- Brodhag, C., & Talière, S. (2006). Sustainable Development Strategies: Tools for Policy Coherence in the Form of Natural Resources. B. K. Oxford (Dü.) içinde, *Su* (Cilt 30, s. 136-145).
- Güvenç, İ., & Kazankaya, A. (2019). Türkiye’de Ceviz Üretimi, Dış Ticareti ve Rekabet Gücü. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 3(29), 418-424.
- Karagül, M., & Açıkgöz, Ö. (2009). İktisat Tarihi Perspektifinde İktisadi Kalkınma ve Din İlişkisi. *Selçuk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 471-486.
- Keskin, H., & Sungur, O. (2010). Bölgesel Politika Ekseninde Yaşanan Dönüşüm: Türkiye’de Kalkınma Planlarında Bölgesel Politikaların Değişimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(21), 271-293.
- (1990). *GAP Master Plan: Nihai Rapor*.
- Ağızan, K., & Bayramoğlu, Z. (2019). Girişimciliğin Belirleyicileri Üzerine Bir Çalışma; Konya İli Ereğli İlçesi Örneği. *Tarım İşletmelerinde Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 22(2), 294-305.
- Akbaş, B., Morca, A., & Çoşkan, S. (2021, 06 30). Ankara, Eskişehir ve Konya İlleri Marul Üretim Alanlarında Görülen Viral Hastalık Etmenlerinin Tespiti. *Yüzüncü Yıl Tarım Bilimleri Dergisi*, 31(2), 387-395.
- Akkahve, D. (2004). Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP). *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu 3. I*, s. 9-15. Devlet Planlama Teşkilatı.
- Alataş, S. (2014). Ekonomik Kalkınmayı Belirleyen Faktörler: Ampirik Bir Analiz.

- Arslan, I., & Çelik, R. (2018). Göç ve İşsizlik Arasındaki İlişki: Ampirik Bir Uygulama. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 74, 65-75.
- Arslan, K. (2005). Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 275-294.
- Aşkan, E., & Dağdemir, V. (2015). Türkiye Sarımsak Piyasasının Ekonomik Analizi. (Z. F. Atatürk Üniversitesi, Dü.) *Alinteri Dergisi*, 28 B, 19-26.
- Aydın, B., & Unakıtan, G. (2016). Trakya Bölgesinde faaliyet gösteren tarım işletmelerinin karşılaştırmalı ekonomik analizi. *Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi*, 31(2), 223-232.
- Aykan, G. (2015). *Vilayet Salnamelerine Göre Tarihte Bitlis ve Bitlis' te Tarih*. (B. Valiliği, Dü.) İstanbul: Sümer Basım Hizmetleri.
- Baytekin, H. (2020). 4 3, 2020 tarihinde <https://www.tarim.com.tr/> adresinden alındı.
- Benek, S. (2009, 3 1). Ortaya Çıkışı, Gelişmeme Seyri Ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP). *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(64), 45-71.
- Benek, S. (2012). GAP Bölgesi'nde Tarımsal Faaliyetlerin Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu. *Marmara Coğrafya Dergisi*(26), 195-215.
- Çakmak, E. H., & Akder, A. H. (2004, 06). Tarım Politikaları ve GAP Bölgesi: Pozisyon Ne Olmalı? Türkiye Ekonomi Kurumu (TEK).
- Çan, M. F. (2010). Kentleşme, Sanajileşme ve Kalkınma Etkileşimi.
- Çarkçı, A. (2008). İstanbul: Şehir Yayınları.
- Çavuşoğlu, T. (1992). GAP Konusunda Bir Bölgesel Kalkınma Ajansı Kurulması. (s. 76-84). Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını.
- Çelepçi, E. (2006). *Türkiye Bölgesel Kalkınma Politikalarında Yeni Arayışlar: Kalkınma Ajansları ve Türkiye' de Uygulanabilirliği*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.
- Çiçek, Y. (2015, 6). Temsil ve Katılıma İlişkin Kent Konseyi ve Belediye Meclis Üyelerinin Yaklaşımı: GAP Bölgesi Örneği. Karamanmaraş: Yüksek Lisans

- Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- Çiner, C. U. (2010). Devlet Reformunda Yerelleşme ve Bölgeselleşme: Türkiye'ye Karşılaştırmalı Bir Bakış. Ankara: Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı .
- Çoban, A. (2012). Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Nüfus ve Nüfus Hareketleri. s. 329-340.
- Çullu, M. A., & Açıkgöz, M. (2010). Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)'nın Tarımsal Kalkınmaya Etkileri.
- Danış, F. (2018). Şanlıurfa İli Sarımsak (*Allium Sativum* L.) Üretim Alanlarında Fitoplazmaların Moleküler Yöntemlerle Saptanması. Şanlıurfa: Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bitki Koruma Anabilim Dalı.
- DİE. (1989). *Tarımsal Yapı ve Üretim*. Ankara.
- DİE. (1995). GAP İl İstatistikleri 1950-1994.
- DİKA. (tarih yok). 6 10, 2020 tarihinde <https://www.dika.org.tr/>: https://www.dika.org.tr/Sayfa/bolgenin_turkiyedeki_konumu adresinden alındı
- Dinçer, F. İ. (1999). Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) Turizmi n Çeşitlendirilmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18-30.
- Dinler, Z. (2012). *Bölgesel İktisat* (Dokuzuncu Baskı b.). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Doğan, A. (2009, 06). Yoksullar Lehine Büyümede Tarımın Rolü: Sahra-Altı Afrika Örneği. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(16), 21-38.
- Doğan, Z., Arslan, S., & Berkman, A. N. (2015, 01). Türkiye'de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları:Tarihsel Bir Bakış. *İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1).
- Doğan, Z., Arslan, S., & Berkman, A. N. (2015, 1). Türkiye'de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış. *İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 29-41.

- Doğanay, H. (1995). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası* (İkinci Baskı b.). İstanbul: Öz Eğitim Yayınları.
- DPT. (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara.
- DPT. (2006). *Ulusal Kalkınma Stratejisi*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Duman, A., Zorlugenç, B., & Evliya, B. (2002). Kahramanmaraş'ta Kırmızı Biberin Önemi ve Sorunları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 5(1), 112-117.
- Durmuş, E., & Yiğit, A. (2003). Türkiye'nin Meyve Üretim Yöreleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 23-54.
- Ekici, S., & Tuncel, G. (2015). Göç ve İnsan. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 9-22.
- Elmas, G. (2001). *Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Dengesizlikler*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Engin, E., & Eker Akgöz, B. (1993). Sürdürülebilir Kalkınma Ve Kurumsal Sürdürülebilirlik Çerçevesinde Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Değerlendirilmesi. *Selçuk İletişim Dergisi*, 8(1), 85-94.
- Eraydın, A. (2004). Bölgesel Kalkınma Kavram, Kuram ve Politikalarında Yaşanan Değişimler. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı .
- Erbay, E., & Özden, M. (2013). İktisadi Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Yaklaşım. 3, 1-27.
- Erbay, R. (2013). Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 1-16.
- Erkan, O. (2003). GAP Bölgesinde Yapılan Tarımsal Araştırmalar, Gereksinim Duyulan Yeni Araştırma Konuları ve Eylem Planının Oluşturulması. 3, 1-8.
- Erol, E. M. (2015). *Küreselleşen Dünyada Tarım Ürünlerinin Arz ve Değer Zincirleri Üzerine Bir Değerlendirme* (Cilt 80). Ankara: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.

- Erol, S. I. (2012, 7). İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 3(2), 49-65.
- Ersoy, M., & Özsoy, M. Ş. (2017, 1). Tarım Finansmanının Kalkınmadaki Rolü ve Önemi: Bir Model Önerisi. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(47), 1-14.
- ESKGM. (2019). *2018 Yılı Zeytin ve Zeytin Yağı Üretimi*. T.C. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.
- ESKGM. (2020). *Pamuk Raporu 2019*. T.C. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.
- GAP. (2009). *GAP Bölge Kalkınma İdaresi*. 08 27, 2021 tarihinde <http://www.gap.gov.tr/> adresinden alındı.
- GAP. (2016a). *GAP*. <http://www.gap.gov.tr/gap-in-hedefleri-sayfa-23.html> adresinden alınmıştır.
- GAP. (2021). *GAP Bölge Kalkınma İdaresi*. 08 27, 2021 tarihinde <http://www.gap.gov.tr/> adresinden alındı.
- GAP-BKİ. (1999). *Güneydoğu Anadolu Projesi ve Sanayi*. Ankara.
- GAPUTAEM. (2013). *Baklagil Raporu*. Nüsha 3. Gap Uluslararası Tarımsal Araştırma ve Eğitim Merkezi.
- GAPUTAEM. (2013). *Tahıl Raporu*. GAP Uluslararası Tarımsal Araştırma Merkezi, Nüsha 1. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- GBKİB. (2015). *Güneydoğu Anadolu Projesi 2014 Son Durum Raporu*. T.C.Kalkınma Bakanlığı GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- GKİB. (1993). *Güneydoğu Anadolu Projesi 1992 Yılı Son Durum Raporu*. Ankara.
- GKİB. (2020). *Güneydoğu Anadolu Projesi 2019 Yılı Son Durum Raporu*. Ankara.
- Gökçek, E. (2008). *Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayinin Yarattığı İstihdam*. Ankara: Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı.
- Göymen, K. (1997). *Türkiye'de Kent Yönetimi*. İstanbul: Boyut Kitapları.

- GTO. (2013). *Antepfıstığı Sektörünün Geliştirilmesi Projesi Mevcut Durum Analizi ve Gelişim Stratejileri Raporu*. Gaziantep Ticaret Odası.
- Gülçubuk, B. (2003). GAP Bölgesi'nde Toprak Mülkiyet Yapısının Kalkınma Stratejileri Açısından Değerlendirilmesi. s. 245-254.
- Gülsoy, E., & Şimşek, M. (2017). Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Badem Potansiyeline Genel Bir Bakış. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(3), 19-29.
- Günel, V. (2012, 01). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Verilen Göçün Akım Yönü. (F. C. HRÜ, Dü.) *International Journal of Social Science*, 5(5), 105-127.
- Gündüz, A. Y. (2004). Kentsel Ekonomi ve Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Projeleri. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*. I, s. 247-245. Devlet Planlama Teşkilatı.
- Güney, S. (2008). *Girişimcilik Temel Kavramlar ve Bazı Güncel Konular* (Üçüncü Baskı b.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Güvenç, İ. (2019). Türkiye'de Soğan Üretimi, Fiyat Değişimi, Dış Ticareti ve Rekabet Gücü. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 29(4), 634-640.
- Güzel, M. (2012). *Tarımda Kalite Uygulamaları Kapsamında İyi Tarım Uygulamalarının (GAP) Yeri ve Bir Örnek Uygulama*. İzmir: Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Toplam Kalite Yönetimi Anabilim Dalı Kalite Yönetimi Programı.
- Harau, P. B. (2002). *Environmental Economics for Sustainable Growth: A Handbook for Practitioners*. Edward Elgar Publishing Ltd.
- İnan, İ. H. (2006). *Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği* (Yedinci Baskı b.). İstanbul: Avcı Ofset.
- İnce, E. C. (2015, 6). Güneydoğu Anadolu Projesi ve Bölgesel Gelişme. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlaması Anabilim Dalı, Bölge Planlama Anabilim Dalı .
- KAGIDER. (2016). *KAGIDER*. <http://www.kagider.org/kurumsal/kagider-hakkinda> adresinden alınmıştır.

- Kalelioğlu, E. (1989). Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarımsal Yapısı. *AKDTYK Coğ.Dergisi(I)*, 159-167.
- Karadoğan, S., & Özgen, N. (2006, 09 13-16). Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Tarımsal Üretimin Niteliği, Değişimi ve Dağılışının CBS Ortamında Analizi. İstanbul: Fatih Üniversitesi.
- Karahocagil, S. (2010). Güneydoğu Anadolu Projesinde (GAP) Tarım potansiyeli ve GAP. *Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi*.
- Karlı, B. (1991). GAP Alanında Tarımsal Kredi Kullanımı ve Gelecekteki Kredi İhtiyacının Saptanması Üzerine Bir Araştırma. Adana: Basılmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi , Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı.
- Karlı, B. (1998). GAP Alanındaki İllerde Tarıma Dayalı Sanayinin Gelişme Stratejisi ve Sosyo -Ekonomik Etkileri. (35), s. 354-363.
- Kaypak, Ş. (2012). Ekolojik Turizm ve Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(22), 11-29.
- KHGM. (1996). *GAP Bölgesinde Sulu Koşullarda Bitkilerin Yetiştirilme Teknikleri*.
- KHGM. (2000). *Arazi Varlığı Revize Çalışmaları*.
- KKA. (2020). *Karacadağ Kalkınma Ajansı*. 6 10, 2020 tarihinde <https://www.karacadag.gov.tr/>. adresinden alındı.
- Korkmaz, K. (2007). Küresel Isınma ve Tarımsal Uygulamalara Etkisi. *Alatarım Dergisi*, 6(2), 43-49.
- Kutunis, R. Ö. (2006). *Girişimci Kadınlar*. Sakarya: Değişim Yayınları.
- Markandra, A., Pearce, D., & Barbier, W. (1990). *Sustainable Development: Economics and Environment in the Third World*. London.
- Mermer, İ. E. (2019). Avrupa Birliği ve Türkiye'de Kentsel Kalkınma: İstanbul-Frankfurt Örneği. İstanbul: Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı.

- Mike, B. J., Mark, W., Andy, N., & Ken, P. (2000). Designing, implementing and updating performance measurement systems. *International Journal of Operations & Production Management*, 20(7), 754-771.
- Nacar, N. (1991). Güneydoğu Anadolu Projesi ve Çevresel Etki Araştırması. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Biyoteknoloji Anabilim Dalı.
- Oakley, P., & Garforth, C. (1985). Guide to Extension Training. *Food and Agriculture Organization Training Series*(11).
- Ohring, G., Bojkov, R. D., Bolle, H. J., Hudson, H. D., & Volkert, H. (2009). *Radiation and Ozone: Catalysts for Advancing International Atmospheric Science Programs for Over Half a Century*. Bulletin of the American Meteorological Society.
- Onions, C. (1964). Oxford:Clarendon press.
- Oraman, Y. (2004). Gıda Sektöründe Başarılı Performans Ölçüm ve Değerlendirme Sistemi Tasarımında Hangi Boyutlar Önceliğe Sahip Olmalı? *Verimlilik Dergisi*, 3, 121-142.
- Orhan, A. (2019). *Konya İli Merkez İlçelerinde Ziraat Bankasından Kredi Kullanan Tarım İşletmelerinin Finansal Yapısının ve Sürdürülebilir Borçlanma Stratejisinin Belirlenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Ökten, Ş., & Çeken, H. (2008). GAP Projesi'nin Türkiye'nin Kırsal Kalkınma Politikaları İçindeki Yeri ve Önemi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 14(1), 13-22.
- Ören, M. (1989, 09). GAP Alanında Tahıl ve Baklagil Üretim-Pazarlama Yapısı ve Geliştirilmesi Olanakları. Adana: Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı.
- Örs, A. (2018). *Konya İlinde İpard Programının, Süt Sığırcılığı İşletmelerinin Rekabet Gücüne Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Özaslan, M. (2005). Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Sosyo-Ekonomik Gelişme 4. GAP ve Sanayi Kongresi. s. 67-102.

- Özçağlar, A. (2003). Türkiye’de Yapılan Bölge Ayrımları Ve Bölge Planlama Üzerindeki Etkileri. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(1), 3-18.
- Özçağlar, A. (2004). Coğrafi Bilimlerin Kentsel Ekonomi, Kentsel Yönetim, Bölgesel İktisat Ve Bölge Planlama Yönünden Analizi. P. Ü. Devlet Planlama Teşkilatı (Dü.), *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, 2, s. 92-100.
- Özgüç, N., & Tümertekin, E. (2014). *Coğrafya, Geçmiş ,Kavramlar, Coğrafyacılar*. Çantay Kitabevi.
- Öztürk, İ. (2008). *İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği 2008 Girişimcilik Raporu*. İstanbul: İGİAD Yayınları.
- Öztürk, N. (2001). Türkiye’de Bölgesel Kalkınma ve Güneydoğu Anadolu Projesi. Bursa: Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD.
- Pırlak, L., & Erdoğan, L. (2005). Ülkemizde Dut Üretimi ve Değerlendirilmesi. *Alatarım Dergisi*, 4(2), 38-43.
- Saraç, A. (2006). Bölgesel Kalkınma Modelleri ve Güneydoğu Anadolu Projesi (Gap). Aydın: Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saraçoğlu, B. (2012). GAP Bölgesi İmalat Sanayiindeki Gelişmeler (No. 2012/32). Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu.
- Sarıhan, Z. (2011). *Yerel İktisadi Kalkınma Bağlamında Kalkınma Ajansları'nın Rolü ve Türkiye Uygulamaları*. Karaman: Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- Seçer, A. (2016). Türkiye’de Susam Üretim ve Dış Ticaretinde Gelişmeler. *Çukurova Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 31(1), 27-36.
- Sevinç, H. (2011). Bölgesel Kalkınma Sorunsalı: Türkiye' de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(2).

- Söğütlioğlu, A. B. (1991). Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Bölgesel Etkileri ve Sorunları. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sözer, A. N. (1983). Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış. *Ege Coğrafya Dergisi*, 2, 8-30.
- Stanford, J. (2009). *Herkes İçin İktisat*. İstanbul: Yordam Kitabevi.
- STBGBKİB. (2008). *GAP Eylem Planı (2008-2012)*. (G. B. İdaresi, Dü.) <http://www.gap.gov.tr/> adresinden alınmıştır.
- STBGBKİB. (2019). *GAP Faaliyet Raporu*. Türkiye Cumhuriyeti Sanayi Kalkınma ve Teknoloji Bakanlığı GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- STBGBKİB. (2020). <http://www.gap.gov.tr>. 6 11, 2020 tarihinde <http://www.gap.gov.tr/gap-in-hedefleri-sayfa-23.html> adresinden alındı.
- Şelli, F. (. (2002). Şanlıurfa İli Tarıma Dayalı Sanayi İşletmelerinin Ekonomik Yapısı, Finansmanı, Sorunları ve Çözüm Önerileri.
- Şengül, H., & Erkan, O. (1999, 5 18). Gap Alanında Pamuk Üretimi ve Tekstil Sanayii Arasındaki Yapısal İlişkiler. *Turkish Journal of Agriculture and Forestry*, 23(5), 483-492.
- Şerbetçi, B. (2007). *İşletmelerde Performans Yönetim Sistemleri ve Bir Uygulama*. Bursa: Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe Finansman Bilim Dalı.
- Takım, A. (2015). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile İşsizlik Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(27).
- Tanoğlu, A. (1942). Ziraat Hayatı I, Orta İklim Bölgelerinde Ziraat.
- Tapkı, N., Emeksiz, F., & Dağıstan, E. (2015). Hatay İlinde Meyve Fidanı Üreten İşletmelerin Ekonomik Analizi. *Türk Tarım - Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 3(8), 680-686.
- Taş, B. (2006). AB Uyum Sürecinde Türkiye İçin Yeni Bir Bölge Kavramı: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırılması (İBBS). *Sosyal Bilimler Dergisi*, 186-197.

- TCGTHM. (2015). (T. V. Müdürlüğü, Düzenleyen, & T. G. Müdürlüğü, Prodüktör) 4 3, 2020 tarihinde <https://kutahya.tarimorman.gov.tr> adresinden alındı.
- TCSTB. (2020). *KOP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı*. 12 19, 2020 tarihinde T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı KOP Bölge İdaresi Başkanlığı: <http://www.kop.gov.tr/> adresinden alındı.
- TCTOB. (2020). *Tarım Alanları*. 6 18, 2021 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/> adresinden alındı.
- TED. (2020). *Tütün Eksperleri Derneği Tütün Raporu*.
- TEK. (2012). Gap Bölgesi İşgücü Piyasası (Ücret Eşitsizliği). 34. Türk Ekonomi Kurumu.
- TEPGE. (2020). Nohut Ürün Raporu .
- TEPGE. (2020). *Domates Ürün Raporu*. Tarımsal Ürün Raporu, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- TEPGE. (2020). *Mercimek Ürün Raporu* . Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- Tıraş, H. (2012). Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme. 2(2), 58-73.
- TKİB. (2003). *Avrupa Birliği Yolunda Türkiye Kırsal Kalkınma Politikası Raporu*. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı. Kırsal Kalkınma Çalışma Gurubu.
- TKİB. (2005, 12). Türkiye’de Tarım. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü.
- TMMOB. (2019). *İncir Raporu 2019*. Ziraat Mühendisleri Odası.
- TMMOB. (2019). *Kavun Raporu*. Türk Mühendisler Mimarlar Odası Birliği, Ziraat Mühendisleri Odası.
- TMMOB. (2020). 12 25, 2020 tarihinde www.zmo.org.tr adresinden alındı.
- TMMOB. (2020). *Mısır Rapor 2020*. Ziraat Mühendisleri Odası.
- TMMOB. (tarih yok). *GAP Eylem Planı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*. TMMOB Diyarbakır İl Koordinasyon Kurulu.

- TMO. (2020). *Tarım Ürünleri Piyasaları Arpa*. Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- TMO. (2020). *Tarım Ürünleri Piyasaları Buğday*. Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- TMO. (2020). *Üzüm Değerlendirme Raporu 2019*.
- Tok, E. (tarih yok). *Türkiye Yaklaşımı İle Birlikte Kalkınma Kavramı ve Alt Bileşenleri*. 12 22, 2020 tarihinde <https://asalbayrak.files.wordpress.com/2013/10/mk45.pdf> adresinden alındı.
- Tolunay, A., & Akyol, A. (2006). Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 7(2), 116-127.
- Toy, İ. (2015). Güneydoğu Anadolu Projesi Gap'ın Türkiye Ve Ortadoğu Ekonomi Politigine Etkileri. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Ekonomi Politigi Ana Bilim Dalı.
- Tutar, E. (1991). Bölgesel Kalkınma Planı Olarak Güneydoğu Anadolu Projesi'nin Türkiye ve Avrupa Topluluğu Tarımlarının Uyumlaştırılmasına Etkisi. Eskişehir: Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÜİK. (2020). <https://www.tuik.gov.tr/>.
- TÜİK. (2020a). *Türk İstatistik Kurumu*. 21 16, 2020 tarihinde <https://www.tuik.gov.tr/> adresinden alındı.
- TÜİK. (2020b). *Bitkisel Ürün Fiyatları ve Üretim Değeri, 2019*. 08 31, 2021 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Urun-Fiyatlari-ve-Uretim-Degeri-2019-33713> adresinden alındı.
- TÜSİAD. (2020). *Tarım ve Gıda*.
- Uçum, İ. (2016). ARIMA Modeli ile Türkiye Soya Üretim ve İthalat Projeksiyonu. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 24-31.
- UKKS. (2014). Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2014-2020. Ankara: Resmi Gazete.

- United Nations. (1992). Report Of The United Nations Conference On. I. Rio de Janeiro: United Nations General Assembly.
- wikipedia. (2021). 1 24, 2021 tarihinde <https://tr.wikipedia.org/wiki/> adresinden alındı.
- Yanmaz, R., Yıldırım, E., & Koyuncu, D. (2010). Ülkemiz İçin Yeni Bir Tere (*Lepidium Sativum* Var. *Sativum*) Çeşit Adayı: Dadaş. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 41(2), 91-95.
- Yaylı, H. (2012, 01). Çevre Etiği Bağlamında Kalkınma, Çevre ve Nüfus. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(15), 151-169.
- Yeni, O. (2014). Sürdürülebilirlik Sürdürülebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 181-208.
- YHKB. (2020). *Yeşilirmak Havzası Gelişim Projesi*. 12 19, 2020 tarihinde Yeşilirmak Havzası Kalkınma Birliği: <http://www.yesilirmak.org.tr/yhgp.html> adresinden alındı.
- Yiğit, A. A. (2012). Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938). *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(2), 315-326.
- Yıldırım, B., Tunçtürk, M., & Çiftçi, C. (2005). Değişik Dikim Zamanlarının Farklı Patates Çeşitlerinde Verim ve Verim Unsurları Üzerine Etkisi. *Tarım Bilimleri Dergisi*, 15(1), 1-9.
- Yıldırım, H., & Aydın, H. İ. (2013). Kırsal Kalkınmanın Yeniden Yapılanması Sürecinde Yerel Aktörler: Bölgesel Kalkınma Ajansları – Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(4), 28-42.
- Yıldız, D. (2009). *GAP: Bölgede Ekonomik, Stratejik ve Siyasal Gelişmeler*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Yıldız, Ö. (2008). Gap İllerinde Sosyal Ve Ekonomik Dönüşüm. *Ege Akademik Bakış*, 8(1), 287-300.
- Yılmaz, M. K. (2008, 01). Dünya'da ve Türkiye'de Tarımsal Finansman: Türkiye İçin Model Önerisi. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi , Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bankacılık Finans Anabilim Dalı.

Yücel, T. (1987). Türkiye Coğrafyası. (T. K. Yayınları, Dü.) 7(A.5).

